

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

BLEYER JAKAB ÉS FÖRSTER AURÉL

•

NEGYVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1921

A Budapesti Philologiai Társaság 1921-ben.

A társaság tisztviselői:

Elnök: *Heinrich Gusztáv*
 Alelnök: *Hegedüs István*
 Első titkár: *Papp Ferencz*
 Másodtitkár: *Husztai József*
 Pénztáros: *Császár Ernő*
 Szerkesztők: *Bleyer Jakab és Förster Aurél.*

Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Gyulai Agost</i>	<i>Pauler Ákos</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Heimán István</i>	<i>Pecz Vilmos</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Hittrich Ödön</i>	<i>Petz Gedeon</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Hóman Bálint</i>	<i>Pintér Jenő</i>
5 <i>Eckhardt Sándor</i>	15 <i>Incze József</i>	25 <i>Szegedy Rezső</i>
<i>Ferenczi Zoltán</i>	<i>Kempf József</i>	<i>Székely István</i>
<i>Fest Sándor</i>	<i>Kmoskó Mihály</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Findly Gábor</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Friml Aladár</i>	<i>Melich János</i>	<i>Zlinszky Aladár</i>
10 <i>Gyomlay Gyula</i>	20 <i>Némethy Géza</i>	30 <i>Zolnai Béla</i>

VIDÉKIEK:

<i>Burián János</i>	<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Császár Elemér</i>	<i>Gragger Róbert</i>	<i>Prácsér Albert</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Helle F. Hugó</i>	<i>R. Prikkel Marián</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
5 <i>Décsi Lajos</i>	15 <i>Kacskovics Kálmán</i>	25 <i>Rácz Lajos</i>
<i>Dombi Márk</i>	<i>Kornis Gyula</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Dóczi Imre</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Thienemann Tivadar</i>
<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Lajti István</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Gálos Rezső</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Werner Adolf</i>
10 <i>Gedeon Alajos</i>	20 <i>Pap Károly</i>	30 <i>Zoltvány Irén</i>

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1921-ben:

<i>Baranyai Zoltán</i>	<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Horváth János</i>	<i>Négyesy László</i>
<i>Böhm Dezső</i>	<i>Kádár Jolán</i>	<i>Pauler Ákos</i>
<i>Eckhardt Sándor</i>	<i>Kéky Lajos</i>	<i>Pukánszky Béla</i>
<i>Fest Sándor</i>	<i>Kerényi Károly</i>	<i>Thienemann Tivadar</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Kmoskó Mihály</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Förster Aurél</i>	<i>Lajti István</i>	<i>Várkonyi Hildebrand</i>
<i>Heinrich Gusztáv</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Holik Flóris</i>		<i>Zsigmond Ferencz</i>

Összesen 26.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Eckhardt Sándor</i> : Bessenyei és a francia gondolat	19
<i>Hornyánszky Gyula</i> : A polis fogalma	1, 65
<i>Pauler Ákos</i> : Aristoteles Metaphysikájának módszeréről	10, 75
<i>Fukánszky Béla</i> : Herder intelme a magyarsághoz	35, 83
<i>Zolnai Béla</i> : Mikes és a francia szellemi élet.....	39, 90

II. Hazai irodalom.

<i>Alszeghy Zsolt</i> : Magyar lírikusok. <i>Zolnai Béla</i>	59
<i>Balogh József</i> : Voces paginarum.....	134
<i>Baranyai Zoltán</i> : A francia nyelv és műveltség Magyarországon. <i>Eckhardt Sándor</i>	134
<i>Fraknói Vilmos</i> : Martinovics imént fölfedezett munkája	60
<i>Gragger Robert</i> : Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken	137
<i>Gragger Robert</i> : Ungarische Jahrbücher.....	136
<i>Holik Flóris</i> : Index Miraculorum Marianorum	61
<i>Horváth Cyrill</i> : Középkori magyar verseink <i>Holik Flóris</i>	137
<i>Király György</i> : Bornemissza Az Barát fogadása	60
<i>Könyvgyűjtők Évkönyve 1919. Thienemann Tivadar</i>	64
<i>Mészöly Gedeon</i> : Bánk bán, a Pöstyéni fürdés	60
<i>Nagy József</i> : A filozofia története. <i>Várkonyi Hildebrand</i>	138
<i>Nyugat. Ady-émlékszáma</i>	64
<i>Radó Antal</i> : A magyar rím.....	61
<i>Schmidt József</i> : Buddha élete, tana, egyháza. <i>Lajti István</i>	45
<i>Szabó Dezső</i> : Egyenes úton. <i>Zsigmond Ferencz</i>	62
<i>Szabó Lőrincz</i> : Shakespeare szonettjei. <i>Heinrich Gusztáv</i>	43
<i>Voinovich Géza</i> : Regényírók. <i>Keky Lajos</i>	63
<i>Zigány Árpád</i> : A hindu dráma. <i>Böhm Dezső</i>	47

III. Külföldi irodalom.

<i>Breuer H.</i> : Eine gereimte Legende der heil. Katharina h. f.....	136
<i>Collinson W. E.</i> : Die Katharinenlegende h. f.	58
<i>Goethe-Gesellschaft, Jahrbuch th.</i>	59
<i>Harris J. R.</i> : Origin and meaning of apple-cults. <i>Lajti István</i>	107

	Lap
Heisenberg A.: Neugriechenland. <i>Moravcsik Gyula</i>	53
Hesse Hermann: Gesta Romanorum h. f.	59
Petersen Eugen: Homer's Zorn des Achilleus und der Homeriden Ilias. — Lörcher Adolf: Wie, wo, wann ist die Ilias entstanden? <i>Kerényi Károly</i>	111
Neophilologus VI.	136
Radermacher Ludwig: Beiträge zur Volkskunde. <i>Lajti István</i>	52
Richter József: Eipeldauerbriefe. k. j.	57
Sachs Eva: Die fünf platonischen Körper. <i>Kerényi Károly</i>	108
Schultz Otto: Von Principat zum Dominat. <i>Findly Gábor</i>	110
Tieck Ludwig: Das Buch über Shakespeare. <i>Heinrich Gusztáv</i>	105
Wilamowitz-Möllendorff, Ulrich: Platon. <i>Kerényi Károly</i>	48

IV. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XLVI. közgyűlése 1921 márczius 9-én	114
I. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Heinrich Gusztáv</i>	114
II. Titkári jelentés. <i>Papp Ferencz</i>	116
III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	119
IV. Az 1921. márczius 9-iki választmányi ülés jegyzőkönyve	120
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	121
Felolvasó és választmányi ülések	122
A Budapesti Philologiai Társaság tisztkara és választmánya	II

V. Vegyesek.

Adalékok az angol nyelv térfoglalásához hazánkban 1848 előtt. <i>Fest Sándor</i>	128
A görög-római áldozat kérdéséhez. <i>Marót Károly</i>	131
A világot. <i>Kerényi Károly</i>	130
Curtius és Eötvös «Falu jegyzője». bgh.	57
Goldziher Ignác 1850—1921 <i>Kmoskó Mihály</i>	124
Görög auctorokból. II. <i>Förster Aurél</i>	56
† Haraszi Gyula: <i>Eckhardt Sándor</i>	122
† Riedl Frigyes: <i>Négyesy László</i>	124
Temesvári Pelbárt irodalmi hatásához. <i>Holik Flóris</i>	57
Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez. <i>Tolnai Vilmos</i>	126
Hibaigazítás	134

VI. Könyvészet.

Új könyvek	57
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	60, 134
Név- és Tárgymutató	140

A POLIS FOGALMA.

(Második közlemény.)

A törzsi szervezeten a legnagyobb részt a *területi és lokális* elv fokozatos érvényesülése ütötte. A synoikismos alkalmával nem csak emberek csatlakoztak szorosabban egymáshoz, hanem államterületek, országhatárok is együvé záródtak, összeolvadtak. Ugyan mintha görög politikai gondolkozás szerint a föld fogalma nem tartoznék annyira szükségképen az államéhoz, mint manapság véljük; az állam gondolatának személyesebb jellege volt; minden görög theoretikus a polgárok összességének fogja majd az államot definiálni. Sőt a haza (a *πατρίς*) sem jelentette számukra ugyanazt, a mit az a modern érzés világában jelent; kivándorlási (kolonizáló) készségük, az ellenséges kiképzetés könnyűsége és gyakorisága, a mely a kisterületű államok alaptermészetéből következik, könnyen hordozhatóvá tette tűzhelyeiket. Bár az ellenkezőre sem hiányoznak a példák: százasod száműzetés után megint csak hazájukba vágnak és kerülnek a számkivetettek (Messene, Plataiai). Mindenesetre föld nélkül nemcsak politikai élet, élet egyáltalán nem képzelhető; rászorultak a görögök is *demosaikra*, melyeket törzsek vagy nemzetségek számára hasítottak ki mint a közös foglalás osztalékait (a szónak következetesen egyszámú használata Homerosnál a bizonyíték, hogy itt már alapjelentés szerint törzsi és nem egyéni osztályrészekkel, nem *κλίροσ*-okkal van dolgunk). De a föld éhességét oly értelemben, mint a hogy az a modern nagyterületű államalakulásokban játszik eminens szerepet, a polis kezdettől fogva nem ismerte; a foglaló dór államok — élükön Lakedaimonnal — ép e szempontból is a fejlődésnek egész más útján haladtak, mint a polis (Athén birodalmi törekvései és az V. század kleruchiái, melyek különben is főleg gazdasági okokból létesültek, természetesen nem ellenbizonyíték, ha a polis eszméjén nyugovó általános irányzatról beszélünk).

Területi gyarapodás szempontjából egy középpontból (a szűkebb értelemben vett polisból) kiinduló és lépésről-lépésre haladó bekebelezésnek jellemezhetjük csupán a polis növekedését, a mely az idegén járulékokat — a rajtuk kialakult társas élettel együtt — szervesen assimilálja magához és nem veti egyszerűen maga alá. Nem fogunk csodálkozni, hogy effajta lassú folyamatnak megvan a maga túlmessze nem terjedő határa, ha a középponti hatalom nem nagyon erős, s ha megfordítva nagyok az akadályok, melyek munkájának a peripheriakon útjában állanak. A törzsfőnökségből kibontakozó *basileia* tényleg nem is bizonyult elég hatalmasnak, hogy idegen törzsek vagy épenséggel már kialakult idegen polisok erejét messze területen törje

meg.¹⁾ A polis eo ipso *kisterületű* állammá fejlődött, a kis terület összes feltételeivel és következményeivel (l. Freeman id. m. 37. s. k. lk.), s e tekintetben legfőlebb fokozati különbségek lesznek polis és polis között. De mert a területi növekedés tendenciája mégis csak megvolt, egészen helytelennek ítélem azon felfogást, a mely — a kisázsiai gyarmatok példáitól és a város-állam elnevezésétől félrevezetettve — annál inkább polisnak tart valamely államalakulatot, mentől kisebb vidékkel rendelkezik az, s mentől inkább egyetlen városi telepre szorítkozik. Ellenkezőleg: a vidéknek fokozatos annexiója, a beolvasztás határainak lehető messzi kitolása a polis alap-törekvései közé tartozik, s így annál több joggal nevezhetek polisnak valamit, minél nagyobb sikerrel oldotta meg a bekebelezés és áthasznítás feladatát. Nem a törekvésen, a lehetőségen múlt, hogy a polis — a természetétől előírt fejlődési úton — nem jutott el a nagyterületű államok fokozatáig; mint a hogy általában véve a helyes feleletet a kisterületű görög államok kérdésében főleg azon akadályok mérlegelése által nyerem meg, a melyek minden lassú szerves fejlődés útjában állanak. Athén lett a *κατ' ἐξοχήν* polis, mert ez akadályok leküzdése által a viszonylag legnagyobb területet szívta fel magába (persze még így is csak $\frac{1}{3}$ -át azon területnek, melyet a Messenét is meghódító Spárta mondhatott a magáénak, l. *Beloch* összeállítását, *Die Bevölkerung der griech.-römischen Welt*, 506); Thebai, mert nem volt képes a boiót törzsek körén belül a vidék ellenkezését megféltörni, ép ezért magának elég polis helyett csak egy szövetséges állam fejének maradt.

Minőségében mindenütt egyetlen-egyforma államterületnek fogta fel a polis a synoikismos által megnövekedett territoriumot, a polgárjogokat ez alapon osztotta ki és ez alapon határozta meg a polgárság tágozódását? A felvetett összefüggő kérdésekre megint csak Athénből kapunk némi feleletet, a hol legalább a hosszú fejlődés végső eredményét látjuk tisztán *Kleisthenes* reformjában. A míg a törzsi elv érintetlen, a helyi tartózkodás egészen irreleváns a politikai jogok tekintetéből, mert utóbbiakkal semmi formális kapcsolata nincsen; a kettő, törzsbeliség és helybeliség tényleg összeeshetik ugyan, sőt a kezdetleges viszonyok conservativismusanál fogva hosszabb ideig és nagyobb mértékben esik össze, mint manapság gondolni szokás; de a jogok gyakorlásánál a törzsi hovatartozás a kizárólagosan döntő, a lakás nem jön számba. Kleisthenes a falusi kerületet, a *demo*st tette meg egyöntetűen az állami beosztás alapjának, a *demosz*hoz tartozást a politikai jogok forrásává. Természetesen ez által is csak a

¹⁾ Hogy mily lehetetlen feladatra vállalkozott volna akár a hatalmas Athén, ha egy már kialakult és történeti múlttal rendelkező polist akart volna egyszerűen bekebelezni, azt Athénnek *Plataiai*hoz való viszonya tárja föl a legvilágosabban. Ez a pár ezer lakosú város (*Beloch*, id. m. 165) minden pusztulás daczára végleg nem tud meghalni; az antalkidasi béke után újra épül és új életre támad (Paus. 9, 1, 4), miután a 427. év katastrofájakor megmaradt férfitagjait athéni állampolgárokká tették, s Athén már 429 előtt (Thuk. 3, 55) is a politeia adományozásával csábította Plataiai lakosságát, hogy véglegesen hozzá csatlakozzék (a kérdés irodalmát l. *Busolt*-nál, *Griech. Gesch. bis zur Schlacht von Chæroneia*, III, 2, 1038, jegyz.).

származás jutott a maga igazához (görög jog szerint még oly hosszú helybentartózkodás nem fog polgárságot teremteni); de a helyhez kötött származás jutott. Igaz, hogy ez csupán a reform első generációját érintette: a törvényhozó egyszeri actusa nemzedékekre határozta meg véglegesen a polgárok tagozódását; elköltözködés nem jelent más demoszhoz való csatlakozást, a fiú apja illetőségét örökli. Így kapcsolódott bele még Kleisthenes radikális helyi elvébe is a törzsszerkezet által követelt származás-gondolat. Az alapreform követelményeképp a *phyle* is, az eredeti törzs, később törzsi alosztály, közigazgatási kerületté lett.

Úgy látszik, hogy a fejlődés e végső pontját hosszas előzetes kísérletezés vezette be, mely a phylékben a gentilikus és lokális szempontot összeegyeztetni iparkodott. Solon *vauvapla*-i kétségkívül helyi kerületek voltak, a melyek mégis a régi törzsi phylék részeit, tehát bizonyos phatriák tagjait sorozták együvé (Arist. pol. Ath. 8, 3.). A beosztási lehetőség alapkövetelménye, s egyszersmind a kínálkozó alkalom az ilyen *vegyes* megfajtési módra az volt, hogy a törzsek nagyjában még mindig együtt laktak (a Demotionidai nevű phratría még a 4. században is Dekeleióban és vidékén volt otthon!). De egyenletes és következetes beosztásnak így is nagy akadályai lehettek s Kleisthenes bizonyára a természetes fejlődés végső consequentiáit vont le, midőn a jelentőségüket vesztett törzsi phyléket beosztásánál egyáltalán mellőzte. Közigazgatási kerületeknek mondtuk a Kleisthenes-féle phyléket; de nem egyszerűen modern értelemben és a mai gyakorlat módjára voltak azok. Nem összefüggő vidékeket és ezek lakosait jelentették, hanem céltudatosan Attika földjének három külfömbőző részéből hozták egy csoportba az embereket. A lokális ellentétek megszüntét célozta és úgy a hogy eredményezte ez az intézkedés a politikai életben oly nagy szerepet játszó és közvetlen érintkezést feltételező phylékben; első sorban a város és vidék ellentétének megszüntét óhajtotta, mert hisz a törvényhozó a várost magát is bele-vonta kerületi felosztásába. Tehát az együtt gyűlésező és szavazó phylek a nyugtalan városi nép mellé a falusi lakosságból is vettek fel magokba annyi, a mennyit Kleisthenes a tömeg minőségének korrigálására elegendőnek tartott; mert ha nem is elméletileg, gyakorlatban bizonyynyal ismerte az aristotelesi tételt, hogy a falu a városnál jobban biztosítja az állami rend folytonosságát (Pol. 1318b: *βέλτιστος γὰρ ὁ ἄνθρωπος ὁ γεωργικὸς ἐστίν*). E szögből úgy is jellemezhetjük a Kleisthenes-féle reformot, hogy a vidéket nem csupán köz-igazgatásilag, hanem politikailag is a városba vitte (nem úgy, mint Rómában történt, hol ép ellenkezőleg a város vándorolt tovább a vidékre a falusi tribusok felállítása által).¹⁾ A mennyiben az állam

¹⁾ Már A. Huy egyik elavult dolgozatában (a politeia Athenaión felfedezése előtt jelent meg: Studien aus dem classischen Alterthum, 1886, 21. s k. lk.) helyesen észreveszi a Kleisthenes-féle reform egyik céljaként (27): die Beseitigung des Antagonismus zwischen einzelnen Landesgebieten und insbesondere desjenigen zwischen dem Lande und der Stadt; de nem látja ez intézkedés *tömegpsychológiai* jelentőségét. Pedig fönt kifejtett nézetem támogatására az aristotelesi Politika egy olyan helyére hivatkozhatom, mely nagy valószínűséggel egyenesen Kleisthenes mesterséges, városit és falusit egybekeverő phyléivel hozható kapcsolatba. 1319a 32: *ἄνθρωποι δὲ*

territoriális lesz, ha a polgárok politikai beosztásának és a közigazgatásnak egységes alapja az államterület, Athén territoriális állammá lett az új intézkedések által. E szempontból Kleisthenes Athénje ott végezte hosszás fejlődés után, a hol a foglaló dór államok (mint pl. Spárta) elkezdették; utóbbiak — mint látni fogjuk — a *χώρα πολιτείας* ból indultak ki egész politikai és gazdasági életük szabályozásában. De ez csak a vezető elv közösségét jelenti kettejük között; az állami berendezkedés magas fejlettsége modern területi államainkhoz hozta Kleisthenes Athénjét közel.

Midőn a város és vidék ellentétét említettük, a synoikismos által létrehozott legfontosabb eseményt, a város kialakulását hoztuk szóba. A törzsek összeolvadásánál, a területi elv nivelláló hatásánál kulturális szempontból nagyobb kihatással volt a polis jövőjére, hogy a synoikismos helyén, annak központosító erejéből előbb-utóbb szükségképp városi telep létesült. Minden poliszerű alakulás magva egy-egy város; egy és nem több; még oly viszonylag nagy területen, minő Attika, sem tűrte volna meg az erős centralisatio, hogy a fővárosnak komoly vetélytársa akadjon. Ha nem maga a vár, úgy többnyire a várfalak alatt az *αστυ* lesz a központi hatalom székhelye; néhol (mint pl. Athénben) a természetes fejlődés útján költözködik a megnövekedett községi élet az alsó városba, s az Akropolis — hajdan a királyok lakása — templomok gyűjteménye marad. Ugyancsak kínálkozó továbbfejlődés volt az is, hogy az eredetileg nyílt *αστυ*-t bevonták a polis védelmi rendszerébe, azaz fallal vették körül. De e változás annyira szükségsszerű nem volt, hogy — mint a középkorban — a város fogalmának elengedhetetlen kelléke legyen (a középkorban mondták: Bürger und Bauer scheidet nichts als die Mauer). Spártára azonban ne tessék hivatkozni; teljesen más települési feltetelekből indult ki, mint a polis, és szabad, mesterségesen nem védett karakterét ép oly helyénvalónak fogjuk találni, ha majd Spártáról beszélünk, mint most az *αστυ* falait. Mivel a központi telep védelmül szolgált, már kezdettől fogva mindazok számával gyarapodott, kik — ámbár falusi munkával elfoglalva — a vidék bizonytalansága elől együttélésben kerestek menedéket (a homerosi kor állapotai). A ki evvel szemben azt hangoztatja, hogy ép a legbizonytalanabb hegyvidéken nem jött létre vagy csak nagyon későn város, míg a békésebb alföldi medenczék a városi település igazi terrenumai, az nem veszi tekintetbe, hogy hegyek közt az időszerűen használt mentsvárak sokkal több biztosítékot nyújtanak, mint sík vidéken, s hogy a kényszerű együttlakás már maga civilizáló visszahatással van a közállapotokra. Mindenesetre jelentékenyebb lendületet csak az állami hatalom szervezkedése és megerősödése, s a gazdasági tényezők teljesebb kibontakozása által nyer majd a városi élet. A politikai jogok kiterjesztése következtében mind több ember számára lesz szükséglet a városban tartózkodni, mert azokat csak itt gyakorolhatja; tartózkodás

καὶ συμβαίνει τὴν χώραν τὴν ἑσὶν ἔχειν τοιαύτην ὥστε [τὴν χώραν] πολὺ τῆς πόλεως ἀπαιτεῖσθαι, ῥᾶδιον καὶ δημοκρατίαν ποιεῖσθαι χρηστὴν καὶ πολιτείας ἀναγκαζέσθαι γὰρ τὸ πλεονεξία ἐπὶ τῶν ἀγρῶν ποιεῖσθαι τὰς ἀποικίας, ὥστε [οἱ] κἀν ἀγοραῖος ὄχλος ἦ, μὴ ποιεῖν ἐν ταῖς <τοιαύταις> δημοκρατίαις ἐκκλησίας ἀνευ τοῦ κατὰ τὴν χώραν πλείους. Aristoteles e tanúságával szemben nem állhat helyt Francotte kételkedése: id. m. 45, 2. jegyz.

maga ugyan nem szerez jogot görög közfelfogás szerint, de állandó távollétét visszahat a meglévő jogokra.¹⁾ Az emberszám mozgásba hozza a gazdasági erők gépezetét, megteremti a foglalkozás és életmód elkülönüléseit, s így a város falai között lassankint egész külön életnek kellett kibontakoznia a falak alatt elterülő vidékekkel szemben.

Vezetett-e ez *államjogi* következményekhez? *Város és vidék* mint különböző államjogi területek kerültek-e valamikor egymással szembe a polis főnhatósága alatt, az a teljes jogú polgárságnak, ez a jogtalan parasztnak nyújtva existenciát? Az ember könnyen hajlandó lenne a fejlődés ily átmeneti állapotát feltételezni, ha pl. az *Ἀθηναῖος* és *ἄστος* kifejezéseket elemzi. Ha idővel minden attikai athénvárosbelivé lett mint a politikai jogok teljességével rendelkező polgár, ha *ἄστυ*-belivé mint törvényes származású egyén és jogalánya az ebből fakadó magánjogoknak, akkor — így kellene a következtetésnek hangoznia — volt idő, midőn *csupán* Athén *ἄστυ*-jének lakosai rendelkeztek a nevezett jogokkal, a vidék, a többi Attika ki volt belőlök zárva. De még ha lett is volna ilyen idő (bár nem valószínű, hogy akár az első letelepedés csupán az Akropolis környékére szorítkozott, l. 8. jegyz.), ez akkor sem a város és vidék ellentétét jelentette volna — hisz az *ἄστυ* minden valószínűség szerint csak lassankint jutott városi jellegéhez — hanem a fokonzintú synoikismos kérdésével függött volna össze. A míg pl. a Tetrapolis nem csatlakozott Athénhez, polgárai természetesen az athéni polgárjogon kívül állottak; viszont a synoikismos következtében a marathoniak név szerint «athéniekké» és «astybeliekké» lettek, még ha lakóhelyüket nem is változtatták, saját eszméjének oly centripetális erejével ragadta magához a középponti hely egész környezetét. A polis nemcsak hogy nem fejleszt ellentétet államjogi szempontból város és vidék között, hanem ellenkezőleg: lehetőség szerint mindent «városivá» tesz. Athén e tekintetben is a *κατ' ἐξοχὴν* polis. Athena istennőnek helye nevet ad az egész államnak; minden egyes polgár, bárminő legyen illetősége, onnan származtatja magát; s e kizárólagosság, melyben valamennyien részesednek, felelteti az előzetes törzs- vagy népneveket. Mert hogy *Ἀττικοί* csak geographiai kifejezés, hogy politikai népet soha sem jelentett; hogy egyszóval nem tudjuk (a phyléből vonható bizonytalan következtetésektől eltekintve), hogy az Attikában letelepedett ión törzseket egyenkint és együttvéve miként hívták, azt saját ötleteivel szemben Ed. Meyer is megengedi (Forsch. II, 516 egybevetve I, 305-el: Athen und Attika). Itt Athénnek végérvényes eredményre azt sikerült elérnie, a mire a szövetséges államok fejei — mint Thebai a boiótok között, Opus a Lokroi között — centrális erejük fénykorában is hiába törekedtek. Mert bárhogy magyarázzuk is a thebiaiak és Agesilaos controversiáját a 371-iki békeszerződés

¹⁾ A legújabb *miletosi* kövek érdekesen bizonyítják, hogy az isopoliteia adományozásánál más elbánásban részesültek az adományozott város polgárai, ha polisuk állandó lakói voltak, mint az idegenben tartózkodók; *Rehm*, id. m. 143, 19: εἰ δὲ τινες κατὰ δόγμα τοῦ δήμου πολιταὶ γιγνέσθαι, μὴ ἔνεμον δὲ τὴν Σελευκείων πόλιν . . . ὑπάρχειν τοῖς καὶ τῇ παρ' ἡμῶν πολιτείᾳ βαλμασι πρότερον πατρίδα καὶ πόλιν Σελεύκειαν ἐπὶ δόξα ἀπὸ τῆς πρὸς τὸ πολίτευμα προσγραφῆς; szó szerint ugyanígy a Mylasa-nak adományozott isopoliteiánál: 146, 26.

aláírásánál (Xen. Hell. 6, 3, 19; v. ö. Freeman id. m. 175, jegyz. és Swoboda id. m. 266, 3), a dolog mégis csak azon fordult meg, hogy *θηβαῖοι* nem oly kétséget nem tűrő államjogi fogalom, mint *Ἀθηναῖοι*.

De sok görög államban a falusi lakosság tényleg *jobbágyi* sorban élt és dolgozott a város nagy urai, földbirtokosai számára (az összeállítás l. Neumannnál: Hist. Zeitschr. 1906, 27. s. k. lk. kiegészítve Rostowzew, Studien z. Gesch. d. röm. Kolonates, 259. s. k. lk.). A példák nagyon különböző természetűek; itt esetről-esetre kell a valószínűséget latolgatni; generalizálni semmit sem szabad. Magában az anyaországban főleg észak-görög és dór foglaló államok ismerik az intézmény valamely formáját (a thesszali *πενέσται*, a spártai *ἐλλωτες*, az argosi *γυμνῆτες* stb.). Minden látszat szerint meghódított népekről van a legtöbb esetben szó, melyeket a győztes mint jobbágyokat földművelésre szorított; az őslakókon kívül (mint Thessáliában) görög törzseket is sokszor érhetett ez a sors, mint pl. Lakedaimonban, a hol a dórok előtt már kétségtelenül laktak egyéb görögök is, kiket a spártai kizárólagosság nem olvaszthatott magába. Azonban itt az urak és alattvalók ellentéte annál kevésbé ölti magára a városiak és falusiak ellentétét, ha ennek a pusztán települési mellett valamiféle közjogi értelmet akarunk adni, mert az északgörög és dór hódítók igazi városi életet maguktól nem is fejlesztettek ki (l. a mit alább Spártáról fogunk mondani); a hol meg idegen hatásra ilyen élet keletkezett (pl. Argosban), ott a vidéki jobbágyok jelentősége mindjában megszűnt — egyenes arányban a polis növekedésével (azért nem tudunk a *γυμνῆτες*-ről, vagy Sekyon és Epidaurus jobbágyairól semmi közelebbit).

Ismét egészen más jellegű a kisázsiai polisok *χώρα*-ján letelepült jobbágyok, melyre nézve újabb és újabb feliratos anyag ígér részletes tájékoztatást (a *Πεδιεύς* Priene földjén, a zeleia-i phrygek stb.; irodalmi forrásból a Mariandynoi példája a legismertebb pontos Herakleiaiában). A görög kultúra mellett élő benszülöttek ezek, kiket a polis faji és nyelvi nagy összefüggéseik miatt nem volt képes és teljes városi kialakultságában nem is akart magába felszívni. Itt tényleg a mindinkább autonóm városi életre szorított görögség kerül a törzshöz kötött idegen mellé; itt a *πόλις* és *χώρα* szétválasztásának, mint ezt a hivatalos nyelvhasználat következetesen megteszi, valóban mélyebb ethnikai és gazdasági alapja van, bárhol jutott is ez azután közigazgatásilag kifejezésre; itt a város a maga vidékével majdnem olyanféle viszonyba került, a minőben birodalmi szempontból az egész polis a *χώρα βασιλική*-hez állott (az utóbbin élő *λαοὶ βασιλικοὶ*-ra nézve Rostowzew id. munkáján kívül l. Haussoullier, Études sur l'histoire de Milet et du Didymeion, 105. l.). De mindebben nem láthatok egyebet, mint a polis-fejlődés fogyatékoságát. Tehát a kisázsiai városok nemcsak hogy nem mintaképei annak, a mit tipikus értelemben használt polisnak mondhatunk, hanem bizonyos tekintetben — barbár népek közé ékelt helyzetüktől megokoltan — félbe-maradt polisok. Mert az anyaországban a polis asszimiláló erejénél fogva minden tömör idegen elemet magába olvasztott, megszüntetve evvel még ott is, a hol eredetileg megvolt, a szabad és jobbágy, a vidék és város bármely politikai ellentétét. Az attikai *πλάται*, ha csakugyan jobbágyok voltak, a mi több mint kétséges, Solon korában

eltűntek,¹⁾ s Kleisthenes reformja számára csak a mindenütt azonos jogokat kínáló egységes államterület rendezése maradt.

Az eddigi megjegyzések alapján könnyebben kapunk feleletet azon általánosabb kérdésre is, hogy mennyi joggal szabad bevett szokás szerint a polist *városi államnak* neveznünk? Ha nem akarunk evvel egyebet hangsúlyozni, mint azt, hogy minden polisnak természetes magva városi telep, még pedig — mint láttuk — egyetlen egy és nem több, a hol azután az egész nyilvános élet egy helyre szorított mozgalmasságával, s csak annál intenzívebb kulturális megnyilatkozásaival lejátszódik, akkor a nyelvhasználat ellen semmi kifogást sem tehetünk. Sőt tagadhatatlan, hogy a kisterületű görög államok olyan jellemző sajátosságát emelem ki a város emlegetése által, a mely azok politikai és általános műveltségi fejlődésére döntő befolyással volt. A hiba akkor kezdődik, midőn — mint közelfekvő — a középkori város gondolata kapcsolódik valamiféle jogi vonatkozásban a görög városi állam elnevezéséhez. Újabban teljes igazsággal emeltek szót egybe nem tartozó eszmék illetén összezavarása ellen (*Wilamowitz* id. m. 42; *Beloch*, Griech. Gesch. I. 1², 203, jegyz.). A görög polist sem keletkezésében, sem kialakulásában, sem alkotmányában nem lehet a középkori communitásokkal egy polezra helyezni. Nem tudom, hogy mint némelyek tanítják, a piacz joga indította-e meg utóbbiaknál a jogi fejlődést (*Schröder*, Lehrbuch der deutsch. Rechtsgesch. 5, 638); de a középkori város mindenesetre a városi gazdaság feltételeiből és céljaira bontakozik elő, kész kereskedő és iparos osztálylyal, merov elzárkózással az élet egyéb módjaitól és igényeitől. Viszont a görög polis annyira az életérdekek egészéből és az összes politikai és gazdasági szükségletek számára alakul, hogy már ezen eredeti különbségnek is vissza kellene bennünket tartania attól, hogy a polist egyszerűen városnak tekintsük. A mi amott már kezdetői fogva megvan és megmarad, az itt — másodlagos tünetényként — csak a fejlődés folyamán bontakozik elő. Államot a középkori város — ép eredetének megfelelően — vagy sehogy, vagy csak a maga saját kivételes nagyságában játszott; míg a görög polis ellenkezőleg első sorban állam volt, az állami és városi szervezet elkülönülését kezdetben sehogy sem ismerte, s csak hanyatlásának korszakában, a hellenisztikus birodalmak kiegészítő részeként szorítkozott — mindenesetre annál nagyobb erélylyel és kulturális hatással — az autonom testület kisszerű feladataira. A középkori város a falaknál végződött, hogy ezeken túl egy egész heterogén világ vegye kezdetét. A görög polis —

¹⁾ A ἐκτιμήσεις-ra vagy πελάται-ra vonatkozó egyedüli közvetlen forrásunk a *soloni* költészet. Ebben semmi sem mutat arra, hogy itt jobbágy-sorban született néposztályról és nem eladósodott, részben rabságba került attikai parasztgazdákról lenne szó. Nála a πενιχροί (Bergk, PLG.³ II: 418, 23) nem az ἀπτοί, illetőleg δῆμος ellentéte, a hogy *E. Meyer* hiszi (Forsch. I. 307), hanem az egész nép bajának — a δημότιον κακόν-nak — speciális képviselői (15: τοῦτ' ἔστι πάση πόλει ἔρχεται ἕλκος ἀφυκτον folytatlag 23: ταῦτα μὲν ἐν δήμῳ, tehát az egész népben, σπρέφεται κακὰ τῶν δὲ πενιχρῶν stb.). Δῆμος tudniillik Solonnál majd a polgárság összességét jelenti (miként ἀπτοί — πολῖται, s nem csakis az eupatridát, a hogy a grammatikusok magyarázzák), majd az alsóbb néposztályt azokkal szemben: οἱ δ' εἶχον δύνανται καὶ χρομασιν ἤταν ἀγγτοί (Bergk, 5. el.).

mint láttuk — környezetét tehetségéhez mért arányban magába olvasztotta, jogi ellentétet város és vidék között elvben nem ismert, s a hol a városi középpont nagysága külön sajátosságok és érdekek keletkezésével fenyegetett, ott törvényhozói bölcsesség gondoskodott arról, hogy a város lakosai — a phylék tagozataiban — a falusiakkal keveredjenek.

Összegezzük, részben egészítsük ki eddigi eredményeinket. A polis synoikismos által jó létre, ha nem szükségképen, tipikus megnyilatkozásában. Egész jövő feladata a synoikismos által van előirányozva: egységes állammá kell tömörítenie azt, a mi eredetileg lazán nemzetközi; az egyéni védelmi rendszert az összes életérdekek közösségévé kell kiszélesítenie. Munkáját törzsek összeolvasztása, elkülönült kis telepek összefoglalása vezeti be és kíséri. De mert a jövővények nem a teljes egyenlőség jegyében csatlakoznak a régiekhez, politikai és gazdasági küzdelmek útján halad a polis természetes fejlődése; előbb törzsek és nemzetségek, később társadalmi osztályok igyekeznek vetélytársaikat elérni. A polis fejlődési alapirányzatánál fogva demokratikus; majd végül a jogok gazdag tartalmával egyenlőképen teszi meg minden egyes tagját polites-szé; ez a demokratia azonban nem kész, mint a spártai a *Σπαρτιαῖται* számára, hanem csak egy aristokratiko-oligarchikus világrend összeomlása után valósulhatott meg. Törzsszerkezet a polis alapja, s bizonyos értelemben mindig az is marad. A közös származás eszméje az a vasabroncs, a mely az egyéb törzsi, vallási és erkölcsi feltevésektől szabadult egyéneket az államcél szolgálatában az állam keretei között még mindig összetartja; mint a hogy a gentilikus világrendhez közelebb eső aristokratiko-oligarchikus alkotmány fejlesztette ki azon etikát, melyből a polis fenntartására a demokratia jobb napjaiban még mindig elegendő maradt (Keil). Viszont a törzsi formák elejtése, könnyed átídomítása vagy fictióval való pótlása nem utolsó sorban segítette elő a polis magasabbrendű hivatását. A területi és lokális elvek nivelláló hatásának jutott itt ki a legnagyobb szerep; végül is azok lettek a közös «törzsbéliek», a kik a mindenütt egyforma államterületnek helyben gyökerező lakosai voltak. De igazi kultúrfeladatát a polis csak az által tölthette be, hogy a politikai centralisatio helyén város létesült. A település eredeti módjával, az eredeti polis-szal a legszorosabb összefüggésben növekszik. Fejlődik ez a város és a politikai hatalom központosító erejével egyenes arányban. Mentől nagyobb a centripetalis erő, a polis annál nagyobb körzetben szívja fel a vidéket magába, a főváros annál nagyobb országnak kölcsönzi oda a maga nevét. De mindez nem teremt végleges jogi ellentétet város és vidék között. Ha eredetileg volt is tán különbség a központi hely és a vidék lakossága között, végül is egyenlő jog alapján emelték a polgárok számát; ha az eredeti településnek emléke meg is maradt a *πόλις* és *χώρα* külön emlegetésében, *πόλις* és *χώρα* ténylegesen egyek.

Igy jön létre, így alakul ki az idegennek beolvasztása, a különbözőnek egységesítése, az egyenlőtlennek nivellálása, a távollévőnek központosítása által a görög politikai élet legsajátosabb terméke, a polis. Azon ellentétes erők nagy tömege miatt, melyek e sokirányú munkájánál útjában állanak, szükségkép kisterületű állam lesz majd belőle. De azért életképesség, állami öntudat csak annál kevésbbé fog

hiányozni. Nem uralkodói hatalom, nem messze kiterjedő nemzeti-eszme teszi egyekké a polis polgárait és választja el őket minden időre a többi polisoktól, hanem a közös eredet tudata és az együtt-élés, -szenvetés *történeti* emléke.

Példáinkat a polis természetrajzához többnyire *Athén* történetéből vettük. Nemcsak azért, mert ezt ismerjük a legjobban, de mert Athén a polis mindenek előtt, melynek utánzásában számtalan kisebb görög állam a fejlődés fokozatait egyszerűen átugorhatta. Hogy volt idő, midőn egész Attika még nem volt egységes állam, az már az ókorban annyira köztudomású, hogy a történész a *συνοικία* ünnepét elegendőnek hiszi az egyszeri *συνοικισμός* bizonyítására; pedig ez a majd feledésbe ment Athena-ünnepély legfőlebb csak egyik részletére vonatkozhatott ama hosszabb folyamatnak, mely Attikát egyesítette, ha ugyan nem volt egyszerűen két cultus szövetkezésének emléke (*σύννοχοι* = *σύννοοι*). A synoikizált Athén a maga viszonylagos nagyságával, a mely majdnem nagyterületű állammá tette az apró-cseprő szomszédok között, a polis előnyeit, de egyszersmind annak hátrányait a legvilágosabban tünteti fel. Birodalmi terjeszkedésének átká, hogy minden hatalom ellenére polisnak kell maradnia; az egy helyhez kötött politikai élet miatt sem autonómiát nem tud adni a tengeren túl szerzett területeknek, sem magába nem tudja azokat olvasztani. S a mint kizárólagosságában kicsinynek és kicsinyesnek bizonyult ahhoz, hogy birodalmat alapítson, viszont maga Athén városa az idők folyamán túlnagygyá lett a belső állami élet helyes vezetésére. Egy hatalmasan megnövekedett város szívta fel magába a túlzott centralisatio következtében az ország anyagi és emberi erejét; a két és félezer négyzetkilométer (Attika) lakosságának több mint a fele Athén szegényes házaiban és girbe-görbe, sikátoros utcáin élt; s így kikerülhetetlenné lett — a törvényhozó jobb szándéka ellenére is — hogy egy hova-tovább mind nagyobb számú *tömeg*, ingatag, megbízhatatlan városi tömeg döntsön a külpolitika legkényesebb kérdéseiben és az athéni állam sorsa fölött.¹⁾

(Vége következik.)

(Budapest.)

HORNYÁNSZKY GYULA.

¹⁾ Nem *Kleisthenes* volt az első, a ki a politikai életet a dologtalan városi csöcseléktől, illetőleg ennek befolyásától tehermentesíteni szerette volna. *Peisistratos*-ról halljuk, hogy szegény embereknek szívesen előlegezett a földművelés költségeire: *ἴνα μήτε ἐν τῷ ἄστεϊ διατρίβωσιν ἀλλὰ διασπαρμένοι κατὰ τὴν χώραν* stb. (Arist. Ath. pol. 16, 3). Aristoteles szerint (folyt.) *Peisistratos* a vándorló falusi bíróságokat is abból a czélból létesítette: *ὅπως μὴ καταβαίνοντες εἰς τὸ ἄστυ παραμελῶσι τῶν ἔργων*. — A korinthusi *Periandros* okos városi politikájára nézve l. *Burckhardt*, Gr. Kult. I. 184. Erdemes lenne egyszer ezt az egész kérdést: a város megítélését politikai szempontból, s az ebből folyó intézkedéseket, kritikai vizsgálat tárgyává tenni a görögség körében.

ARISTOTELES METAPHYSIKÁJÁNAK MÓDSZERÉRŐL.

(Második közlemény.)

IV. *A κίνησις tanának methodikája.* 15. Aristotelesnél a *κίνησις* szó legtöbbször általában változást jelent, melynek a térbeli változás vagyis a mozgás csak egyik alfaja. E szó különböző jelentéseit s evvel kapcsolatban a változás fajait bölcseleink több ízben és több szempontból teszi vizsgálat tárgyává. Lehet — úgymond¹⁾ — a változásokat a szerint osztályozni, hogy valami csak esetleges mozzanataiban változik (*κατὰ συμβεβηκός*), pl. midőn a művelt ember sétál, azaz csupán térbeli helyzetében változik — vagy részeiben változik (*κατὰ μέρος*) midőn pl. az ember szeme meggyógyul, — vagy pedig a dolog önmagában változik (*καθ' αὐτό*) pl. mikor a tudatlan tudóssá válik. Ha a változásban azt tekintjük, hogy a változás közben a változás subjectuma miképen viselkedik, akkor a változás következő fajait kapjuk: 1. *ἐξ ὑποκειμένου εἰς ὑποκείμενον*, midőn változás közben a subjectum nem szűnik meg valóságnak lenni; ilyen a térbeli mozgás. 2. *ἐξ ὑποκειμένου εἰς οὐχ ὑποκείμενον*, midőn a subjectum a változás közben megszűnik valóságnak lenni; ez történik az elmúlásban. 3. *οὐχ ἐξ ὑποκειμένου εἰς ὑποκείμενον*; midőn a subjectum valósággá válik, t. i. a keletkezésnél.²⁾ A *γένεσις ἀπλῶς* vagyis valamely önálló dolog keletkezése is többféleképen mehet végbe, ú. m. 1. *μετασχηματισεῖ* tehát átalakulás útján, midőn pl. a fém szoborrá válik. 2. *προσθέρσει*, midőn valami növekszik. 3. *ἀφαιρέσει*, elvétel által, midőn pl. a kőből lefaragás által Hermes-szobor keletkezik. 4. *συνθέρσει*, összerakás által, a hogy a kövekből a ház jó létre és 5. *ἀλλοιώσει*, minőségi átalakulás által, midőn az anyag átváltozik.³⁾ Ismét más szempontból Aristoteles a változásnak három fajtát különbözteti meg, ú. m. 1. a minőségit, 2. a mennyiségit, 3. a térbelit.⁴⁾ Mindezen distinctiókon keresztül azután a Stagirita itt is megtalálja azt a közös jelentést, mely logikai előfeltétele a változás minden fájának. Ez a mozzanat, mely tehát a változás lényegét fejezi ki, az, hogy a változás mindig *átmenet* a potentialis létből az actualis létbe.⁵⁾ A változás ép mert átmenetet képvisel, valami befejezetlenséget, tökéletlenséget jelent; a tökéletes tárgy nem változik, mert hiszen már öröktől fogva bírja lényegének teljességét s így nem lévén benne potentialitas, a potentialitasból való átmenet sem mehet végbe rajta. Csak a tökéletlen változik.

16. A változás átmenet a lehetőségből a valóságba, azaz általa az, a mi egy előbbi időpontban csak lehetőség volt, vagyis a mire való képesség már megvolt a változóban, valóvá válik. A változás legtalálhatóbb meghatározása tehát az lesz, a mely benne azt emeli ki, hogy ily közbülső mozzanat képesség és valóság között: hiszen a

¹⁾ Met. K 11. 1067b 1.⁴⁾ Phys. E 1. 225b 7.²⁾ Met. K 11. 1067b 15.⁵⁾ Met. A 1. 1069b 15.³⁾ Phys. I 7. 190b 5.

változás ép sajátos keveréke a potentialis és az actualis állapotnak. Vagyis: a változásban a megvalósuló tartalom még mint részben potentialis állapotban lévő mozzanat szerepel tényezőként. Ezt fejezi ki a változásnak ama többször félreértett semmint megértett aristotelesi definitiója, mely szerint az «valamely potentialis tartalomnak mint potentialisnak valósága», τὴν τοῦ δυνάμει ἢ τοιοῦτόν ἐστιν ἐνέργειαν λέγειν κίνησιν.¹⁾ E paradox kifejezés, hogy a potentialitas egyúttal valóság, ép azt jelenti, hogy a potentialitas a változásban a valóságnak tényezője, vagyis egyik feltétele (v. ö. Bevezetés a filozófiába 190. l.). Aristoteles egész elmélete a változásról már most úgy fejthető ki, hogy megállapítjuk a változás metaphysikai előfeltételeit vagyis ha azt kutatjuk, hogy ha a változás e meghatározása helyes, az milyen más metaphysikai tételek érvényét involválja. Ha bölcselőnk idevágó tanainak ilyenmű rendezése sikerül, akkor ez kétségtelenné teszi, hogy ugyanezen eljárás, mely gondolkodásában az ἀρχή tanát eredményezte, bár öntudatlanul, de metaphysikai vizsgálataiban más vonatkozásokban is érvényesült. Jól tudjuk, hogy ennek megállapítása közben azon veszélyben forgunk, hogy Aristoteles metaphysikájának *logikai structuráját* összetévesztjük a metaphysika felépítésének methodikus menetével,²⁾ melyet Aristoteles *tényleg* követett tanainak felépítésében. Ép ezért különös gondot kell arra fordítanunk, hogy oly szövegekre támaszkodjunk, a melyek bölcselőnk kutató elmélkedésének tényleges menetét tárják elénk.

17. A változó dolog fogalmában — így elmélkedik Aristoteles³⁾ — három fogalom rejlik: *a mi által* valami változik, ez az első mozgató — a *változó*, ez az anyag (ὕλη) és *a mi* a változó változatlan subjectuma, a forma (εἶδος), mely mint a változásban fokozatosan megnyilvánuló, kifejlődő mozzanat egyúttal a változás immanens célja. Szemmellátható tehát, hogy nemcsak a potentia (δύναμις) és actus (ἐνέργεια), hanem az εἶδος és a ὕλη fogalmai is a változás fogalmának praesuppositiói gyanánt illeszkednek be a Stagirita gondolkodásába. Az előbbi, a forma az a nem érzékelhető tevékeny mozzanat a substantiában, mely egyszerű és oszthatatlan.⁴⁾ Bár a peripatetikusok e körülményt nem eléggé hangsúlyozzák, de kétségtelen nyomait találjuk annak, hogy már Aristoteles, mint későbbben teljes öntudatossággal Leibniz, a formában bizonyos *conatus* látott, mely megvalósulásra törekszik: ez nyilvánul a dolgok «természetében» (φύσις), illetőleg az abból fakadó törekvésben (ὁρμή).⁵⁾ De a változás fogalmának van még egy előfeltétele: a változatlannak fogalma. Ha nincs valami örökkévaló, akkor nem is keletkezhet semmi, mert hiszen — nyilván erre gondol Aristoteles — akkor nincs semmi, a

¹⁾ Met. K 9. 1065b 16.

²⁾ E különbségre nézve l. Leibniz tanulmányunk idevágó fejtegetését. I. m. 13. l.

³⁾ Met. A 3. 1069b 36 πᾶν γὰρ μεταβάλλει τι καὶ ὑπό τινος καὶ εἰς τι. ὅς' οὖν μέν, τοῦ πρώτου κινουμένου, ὃ δέ, ἡ ὕλη· εἰς ὃ δέ, τὸ εἶδος. V. ö. De generat. anim. II 1. 733b 24.

⁴⁾ Met. Z 8. 1034a 8 ἄτομον γὰρ τὸ εἶδος.

⁵⁾ Phys. II 1. 192b 18 V. ö. A. Mager O. S. B. Der Begriff des Unstofflichen bei Aristoteles. Arch. f. Gesch. d. Philos. B. XX. (Neue Folge.) 1914. 396 l.

mihez viszonyítva mondhatnánk valamit keletkezőnek, illetve változó-nak. E gondolatot abban a formában ragadja meg, hogy ha nincs örökké való, akkor nem volna semmi *a miből* valami keletkeznék: a regressus in infinitumot a keletkezés fogalma is kizárja, mert itt is kell végül valami végső mozzanatot, a keletkezés elemi kiindulópontját találunk, a mely már nem keletkezik.¹⁾ Épen így a keletkezés nem is lehet határtalan,²⁾ mert minden változásnak van célja: láttuk pedig (G. §.), hogy a cél nem lehet végtelen távolságban: vagyis a mi célra törekszik, az nem törekszik végtelen folyamatra. A végső változatlan, a mit minden változás feltesz, maga az istenség.³⁾

18. A változást megindító ok természetét a következő körülmény határozza meg. Tudjuk, hogy a változás lényegileg abban áll, hogy a változó lényben lappangó valamely képesség, mely mintegy előtörésre vár, actualizálódik, azaz megnyilvánul. A változást megindító ok működése ezek szerint voltaképen abban áll, hogy a potenciából az actusba való átmenetet *kiváltja* s így a lény lappangó törekvéseit mintegy *felszabadítja*. A mag egymagában nem csirázik: de ha az ú. n. «kedvező külső körülmények» (hő, nedvesség stb.) hatnak rá, akkor fejlődésnek indul, azaz: a benne potentialiter meglévő növény kialakul, actualizálódik. Az aristotelesi ontológiának lappangó, bár határozottan ki nem mondott előfeltevése ép az, hogy minden keletkezés a szó legáltalánosabb értelmében vett fejlődés: azaz lappangó képességek kibontakozásában áll. E fejlődés pedig sohasem indul meg magától, a fejlődés feltétele, hogy a potentialitást magába rejtő lényre valamely actualis lény hasson.⁴⁾ A Stagirita szerint tehát a fejlődés kölcsönhatás eredménye, s így egynél több lény létezését teszi fel. Talán itt rejlik ontológiája pluralistikus jellegének egyik főindítéka.

19. Abban a reductiv folyamatban, mely a változás fogalmának mind távolabbi előfeltevéseit nyomozza, végül itt is, ép az *ἀνάγκη στήναι* elvéből kifolyólag oly végső, már felbonthatatlan mozzanatra kell bukkannunk, melyet csak *közvetlenül* ismerhetünk meg. E részben azonban Aristoteles gondolatmenete befejezetlen s csak egy szempontból találjuk nyomait annak, hogy a Stagirita tovább jutott e téren, mint azt szövegei első pillanatra mutatják. A mozgató okok sorában sem lehet bölcselőnk szerint a végtelenségig visszamenni: itt is lehetetlen a végtelen oksor vagyis a mozgató okok sorában is kell végül egy *első oknak* léteznie, mely maga már nem okozata valamely megelőző oknak. Az a mód azonban — úgy mond Aristoteles⁵⁾ — a mely szerint az első ok mozgató, nem lehet oly természetű, hogy általa maga a mozgató is mozgásba jusson. Már pedig ez történnék, ha az első mozgató physikai lökés útján mozgató a világot. Az első mozgató mozgató tevékenysége csak oly módon mehet végbe, hogy általa a mozgató bár mozgásra indítson, de ő maga mozdulatlan maradjon. Ilyenmő mozgató csak az, midőn

¹⁾ Met. B 4. 999b 5—8.

²⁾ U. o. 999b 8—11.

³⁾ Met. A 6. 1071b 3.

⁴⁾ Met. Θ 8. 1049b 24 ἀλλ' ὅτι ἐκ τοῦ δυναμικοῦ ὄντος γίνεσθαι τὸ ἐνεργεῖν δὲ ὑπὸ ἐνεργείᾳ ὄντος.

⁵⁾ Met. A 7. 1072a 25 ἐστὶ τι ὃ οὐ κινούμενον κινεῖ κτλ.

a mozgató vágyébresztés által indítja mozgásra a mozgót: midőn a mozgást az indítja mozgásra, hogy *törekszik* az első mozgató felé, vagyis mert azt *szereti*. Az első mozgató tehát úgy mozgatja a világot mint a szeretett lény azt, a mely őt szereti:¹⁾ az istenség — mert ő az első mozgató — úgy váltja ki a potentiáknak actussá való válását azaz a világfolyamatot, hogy szeretetet ébreszt mindenekben az örök tökéletesség és igazság iránt melyet képvisel: a vágnak és a megértésnek a tárgya mozgatja itt azt, a mi szeret és a mi ismerni akar.²⁾ Mindebből már most az következnék, hogy minden substantia tevékenysége a *tudat*-nak valamely formájával kapcsolatos, mert hiszen a vágyódás, mely minden lényben megvan Aristoteles szerint, már pszichikai mozzanat. Ha tehát bölcselelőnk következetesen végiggondolta volna a mozgató okról szóló páratlanul mély tanát, már ő eljutott volna azon tételhez, melyet azonban csak *Leibniz* fejtett ki közel kétezer év múlva: hogy a substantia magába zárja a tudatosságot, vagyis hogy a substantia lényegileg tudatos öntevékenység.

20. De a *reductio* folyamatában még itt sem lett volna szabad megállani. Mert ha igaz, hogy minden változás végül egy elemi, már közvetlenül felismert mozzanatra vezet, akkor végül is fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy a változás fogalmában, illetőleg a mozgató ok conceptiójában mi az a közvetlenül felismert mozzanat, a mely már evidens, a mit már önmagából lehet megértenünk. Más szóval: kell ismereti tárgyaink között egy oly dolognak lennie, melynek megismerése a mozgatas elemi kiindulópontját érteti meg velünk, különben ezen a téren is a végtelen oksorban veszünk el és sohasem juthatnánk szabatos és határozott fogalmakig. Ebben az irányban már találunk bizonyos vizsgálatokat Aristotelesnél; legalább — úgy gondoljuk — hogy bölcselelőnk érdekes megállapításait a *spontaneitas* fogalmára nézve joggal magyarázzuk olyképen, hogy azokban a *κίνησις* fogalmának végső gyökerét is akarja Aristoteles megállapítani.

Láttuk (19. §.), hogy bölcselelőnk szerint minden mozgás végső lényegében valamely vágnak nyilvánulata, tehát a physikai mozgás is végelemzésben nem-physikai conatusban gyökerezik. A hol tehát Aristoteles a vágnak pszichologiai jellegét és metaphysikai alapját vizsgálja, ott önkéntelenül is a változásról szóló elméletének végső alapjait tárja fel. Teszi ezt pedig mindenekelőtt a spontaneitas tényének hangsúlyozásával cselekvényeinkre nézve: rajtunk áll — úgy mond³⁾ — hogy jók vagyunk-e vagy rosszak. Aristoteles figyelmét tehát nem kerüli el, hogy a spontaneitas tényében *átélünk* változáskezdetet. Sőt lélektani szempontból közelebből is jellemzi e «kezdet-élményt», midőn annak lényegét a «törekvés» tudatában látja. Bölcselelőnk a lelki functiókat ugyanis három csoportba osztja, a mennyiben megkülönböztet érzékelést (*αἰσθησις*), észt (*νοῦς*) és törekvést (*ὁρεξις*).⁴⁾ De valamennyiben jelen van az utóbbi:⁵⁾ Aristoteles úgy látszik hajlik a voluntarismus felé a lelki élet felfogásában. Az ész-

1) Met. A 7. 1072b 3 κινεῖ δὲ ὡς ἐρώμενον.

2) Met. A 7. 1072a 26 τὸ ὁρεκτὸν καὶ τὸ νοῦτον κινεῖ ὃ κινούμενα.

3) Magna Moralia I 12. 1187b 31 φαίνεται ἐφ' ἡμῖν ὅ· τὸ σπουδαῖον εἶναι καλ. V. ö. Ethic. Nicom. III 7. 1113b 13.

4) Eth. Nic. VI 2. 1139a 17.

5) De Anim. III 6. 432b 6.

ben is meglátja a tevékenységet, mert hiszen az a lény, mely tiszta ész egyúttal a legtisztább tevékenység.¹⁾ Tanítása szerint az érzékelés sine qua non feltétele is a törekvés; épen így a vágy (*ἐπιθυμία*), az indulat (*θυμός*) és az akarat (*βούλησις*) is az *ὄρεξις* egyes fejleményei.²⁾ Kétségtelenül tehát bölcseleink gondolatvilágán belül maradunk ha a spontaneitás, illetőleg a törekvés élményében látjuk azt a közvetlen ismerési tartalmat a *κίνησις* fogalmában, melyre e fogalom reductiv bonczolásának itt is végül utalnia kell. A változás fogalmának megvilágításában sem lehet a végtelenségig visszamenni, s a végső magyarázó mozzanat itt ép a törekvés átélése a spontaneitás körében. Ezt már közvetlenül ismerjük fel mibenlétében, valamint az ellenmondás elvének evidentiáját a logikai *ἀρχή* fogalmának fölépítésében.

21. A változásról szóló aristotelesi tanban is megtaláltuk ugyanazon jellegzetes három lépést mint az *ἀρχή* elméletének felépítésében. Itt is sokratikus inductiόν épül fel a vizsgálat, mely közvetlen megismerésben végződő reductióban folytatódik, majd alkalmazó deductióban nyer betetőzést. Mielőtt ez utóbbit is közelebbről szemügyre vennők, az első két lépés: a sokratikus inductio s a reductio logikai illetőleg ismeretelméleti jelentőségéről kell még egyetmást kiemelnünk a *κίνησις* tanában. Első pillanatra talán úgy látszik, hogy tökéletlenség Aristoteles eljárásában, hogy metaphysikai vizsgálatát sokratikus inductióval, azaz fogalmi találgatással, nem pedig valóságos, azaz empirikus inductióval kezdi. Ámde közelebbről szemügyre véve ez az egyetlen helyes út, melyet követhetett. Empirikus inductióra ugyanis nem lehet egyetemes érvényű ontológiai megállapítást építeni, mert hiszen a tapasztalásból vont általánosítás már *felteszi* azt, hogy a létező dolgokról bizonyos egyetemes határozmányokat elismerünk. Így pl. már el kell ismernem a causalitas elvének érvényét a létezők világában, hogy inductio alapján kimondhassam, miszerint ha *a* jelenség bekövetkezik, mindannyiszor *b* jelenségnek is be kell következnie. Azután: minden empirikus inductio már felteszi, hogy meg tudjuk különböztetni a «tényt» attól a mi nem az, a mi viszont csak úgy lehetséges, ha a «tény»-nek s ezzel kapcsolatban a valóságnak valamely egyetemes érvényű definitiójára építünk. Valóban: igaza van Aristotelesnek, hogy minden tudományos megállapítás már *birt* ismeretre: *προϋπάρχουσα γνῶσις*-ra épít, vagyis hogy nem a metaphysika épül fel a tapasztaláson, hanem a tapasztalás a metaphysikán. Aristoteles is így látja a tapasztalás és a metaphysika viszonyát: ez utóbbi a *πρώτη φιλοσοφία*, az alapvető megismerés, mely logikai, ha nem is pszichológiai sorrend szerint megelőzi a tapasztalati bűvárkodást, az inductiót. Aristoteles tehát — akár öntudatosan, akár bámulatatosan fejlett tudományos érzékénél fogva — a helyes utat választotta, midőn metaphysikai kutatását sokratikus és nem empirikus inductióval kezdi: ez utóbbi eljárás *petitio principii* lett volna. A sokratikus inductio ellenben alkalmas kiindulópontot ad az ontológiai kutatásra, mert mint fogalmi találgatás (v. ö. 14. §.) öntudatosítja megismerésünk szükségképi praesuppositióit. Itt kezdődik tehát a módszeres re-

¹⁾ Met. A 7. 1072b 27.

²⁾ De Anim. II 3. 414b 1.

ductiv nyomozás, mely fogalmaink végső logikai gyökereit van hivatva feltárni. Midőn Aristoteles is ezt az utat követi, tanubizonyoságot tesz arról, hogy mélyebben belepillant a metaphysikai megismerés természetébe, mint Bacon óta azon újkori bölcselek, kik inductionra, tehát pl. «természettudományra» akarnak metaphysikát építeni, holott természettudományi fogalomalkotásunk már egy, érvényében öntudatlanul is feltett metaphysikában gyökerezik. «A physika is bölcselekedés — mondja Aristoteles — de nem alapvető».¹⁾

22. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az aristotelesi speculatio reductiv menetét a *κίνησις* fogalmára vonatkozólag más összefüggésben is szemlélhetjük, mint a melyben azt eddig tekintettük. Erre alkalmul az aristotelesi «Physika» gondolatmenete szolgál.

Aristoteles terminológiájában a «physika», a *κίνησις*-ről szóló tudomány, tehát a változó valóságot tárgyalja. A lelkiéletről szóló tan is tehát a physika része. Mindkét alapfogalom: mind a «test», mind a «lélek» fogalmának közös gyökere a «természet», a *φύσις* sajátos conceptiója. A dolgok «természete» jelenti azok tevékenységének forrását: *τὴν ἀρχὴν ἐν ἑαυτῇ τῆς ποιήσεως*.²⁾ Talán úgy adjuk vissza bölcselelünk álláspontját legáltalában, ha a *φύσις*-ben a «formát» látjuk, a mennyiben az a lény sajátos tevékenységét jellemzi: *ἡ ἀρα μορφή φύσις*³⁾ — s egyúttal a minek kifejtése a tevékenység czélja.⁴⁾ A «természet» tehát a «forma» fogalom egy változata. A «Physika» című mű gondolatmenete ép abban áll, hogy az így, szaktudományi használatra szabott «forma»-fogalomból kiindulva, e fogalom előfeltételeit tervszerű reductióval kifejti. A *φύσις* mindig a lény sajátos tevékenységében, változásban nyilvánul. De a változás feltesz ellentétet (Phys. I 4), az ellentét pedig formát és materiát (I 7), a melyek felvétele azáltal, hogy egyúttal az actus és a potentia fogalmát adják, megoldja a keletkezés fogalmának bizonyos nehézségeit (I 8). A forma azonban tevékeny principium, immanens czélszerűségre való törekvést jelent a lények részéről: a causalitas elve tehát nem elegendő a változások magyarázatára, hanem a cél fogalmára is szükségünk van e ponton (II 9). Viszont a cél egyúttal mindig határt is jelent, t. i. a lény törekvésének határát, a mi már felteszi azt, hogy a természeti tárgy véges, azaz, hogy nem létezik végtelen test (III 5), sőt, hogy maga a világegyetem is véges.⁵⁾ A test szükségképi végeessége viszont nem engedi, hogy a tér azonos legyen a testtel, hanem végül a térnek mint határnak definitiójára vezet (IV 4). A térben végbemenő mozgás viszont az idő azon meghatározását teszi föl, hogy az a mozgások száma. Ez pedig praesupponálja, hogy csak a változó van időben: a változatlan időtlen (IV 12) s ezért időtlen maga az igazság is (IV 12). Mivel azonban sem az okokban, sem az okozatokban (illetőleg a czélokban) nem lehet a végtelenségig haladni, végül minden változás végső praesuppositiója egy végső mozgató, mely egy, örökkévaló és mozdulatlan (VIII 6).

¹⁾ Met. I' 3. 1005b 1 ἔστι δὲ σοφία τις καὶ ἡ φυσική, ἀλλ' οὐ πρότερον.

²⁾ Phys. II 1. 192b 28. V. ö. u. o. b 32, 33.

³⁾ Phys. II 1. 193b 18.

⁴⁾ Phys. II 2. 194a 28 ἡ δὲ φύσις τέλος καὶ οὗ ἐνεκα.

⁵⁾ V. ö. De Caelo I 7.

A reductiv gondolatfüzés e műben tehát világos: a «Physica» Aristoteles valamennyi munkája közül módszertani szempontból különben is a legöntudatosabb.

23. A «Lélekről» szóló mű, mely a fentiek után szintén a physikai vizsgálódás egy fejezete, methodikailag már nem ily egyöntetű és átlátszó. Okát nem nehéz megadni. Itt Aristoteles minduntalan az empirikus megfigyelésre támaszkodik s így bizonyos alaptételek syllogistikus kifejtése nem mutatkozhatik teljes tisztaságban. Mindazonáltal kétségtelen, hogy az egész aristotelesi psychologia alaptanait tekintve nem egyéb mint a «változás» azon meghatározásának reductiv kifejtése, mely szerint az a potentiából az actusba való átmenetet jelenti. Csak-hogy míg a változásról szóló természettudományi tanítás «változás»-on elsősorban térbeli változást, azaz mozgást ért — addig a psychológiában a változást Aristoteles mint öntevékenység eredményét tekinti s ennek a praesuppositióiból fejt ki lélektani alapfogalmait és tételeit. Nem lep meg már bennünket, ha eközben az ὁρεξις-ben látja a legalapvetőbb lelki mozzanatot (l. 20. §.). Sőt a lélek aristotelesi meghatározása is, logikailag szükségképi eredménye annak a reductiv nyomozásnak, mely az öntevékenység fogalmának praesuppositióit keresi. A lélek ugyanis Aristoteles meghatározása szerint «azon test első entelechiája (ἐντελέχεια πρώτη), mely életre való képességgel bír».¹⁾ A κίνησις fogalmának reductiv bonczolása szükségképen vezet valami öntevékeny subjectum felvételére. Mert a változás feltesz valamit, a mi változik (l. 17. §.) Aristoteles szerint, tehát más szóval: szükségesnek tart minden változásnál egy végső alanyt, annál is inkább, mert az ἀνάγκη στήναι elvéből kifolyólag nem engedheti meg, hogy annak nyomozásában, a mi változik, a végtelenségig menjünk. Ámde ugyancsak az ő tanítása szerint minden változás voltaképpen a változó alany bizonyos conatusainak érvényesülésében áll (17. §.). Nyilván tehát szükség van Aristoteles metaphysikájában egy oly fogalomra, mely a változás végső alanyát mint conatusok forrását jelölje meg. Ez az öntevékenység subjectuma, az ἐντελέχεια πρώτη, mely az életre képes testnél azonos a lélekkel, mint a mely ép önmozgató képességgel bír».²⁾ Tudjuk, hogy Aristoteles következetes tanítása szerint a substantia tevékenysége mindig psychikai jelleggel bír, mert hiszen azt végelemzésben a vágy mozgatja (19. §.); nem lephet meg tehát bennünket, hogy bölcseleink a lélekről mint a test sajátos képességéről szól. Midőn pedig tüzetesebben a lelket az «életre való képességgel bíró» test első entelechiájának határozza meg, evvel azt fejezi ki, hogy lélekről szűkebb értelemben csak ott szólhatunk, a hol a testben rejlő forma öntevékenysége már annyira megnyilvánult, hogy annak nyomán már az «élet» jelenségei észlelhetők. Aristoteles ugyanis már felismeri.³⁾ hogy «életlen» és «élő» között csak fokozati, de nem lényegbeli különbség áll fenn. A lelki functiók aristotelesi hármas felosztása (20. §.) is ama reductiv nyomozás eredményeként

¹⁾ De An. II 1. 442a 27 διὸ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος.

²⁾ De An. II 2. 412b 16. V. ö. E. Rolfes, Die substantiale Form und der Begriff der Seele bei Aristoteles. 1896. 85, 93. lk.

³⁾ Phys. VIII 1. 250b 14. Hist. Anim. IV 5. 681a 12.

fogható fel, mely a léleknek mint öntevékeny subjectumnak további bonczolására irányul. Mert ha a substantiák egymással kölcsönhatásban állanak, akkor e kölcsönhatás is szükségképen psychikai formát ölt, mivel a substantia öntevékenysége, mint láttuk, a végiggondolt aristotelesi tanítás szerint psychikai jellegű. Ez a psychikai jellegű kölcsönhatás, azaz oly kölcsönhatás, mely már tudomásulvételt jelent, az *αἰσθησις*, míg maga az öntevékenység az *ὀρεξις*-nek felel meg. Az öntevékenység legmagasabb formája pedig a *νοῦς*, melyet Aristoteles szintén tevékenységnek fog fel. Ily módon az aristotelesi psychologia alaptanítási szervesen beleilleszkedik ontológiájába s úgy tekinthető, mint ugyanazon reductiv nyomozás eredményei, a mely minden metaphysikai alapfogalmat és alaptanítást egyaránt kialakít a Stagirita gondolatvilágában.

24. A változásról szóló tanítás deductiv alkalmazását azon általános maximáknak látjuk, melyeket Aristoteles a «természet» működéséről felállít és ismételten hangsúlyoz. E maximák szükségképi folyamánai bölcseleink eddigi megállapításainak. A világ szerinte tevékeny substantiákból áll, melyek mindegyike arra törekszik, hogy saját lényegét minél teljesebben kifejtse. Minden a mi történik tehát a világ berendezéséből fakadó örök,¹⁾ észszerű azaz logikus²⁾ és önmagához mindig következetes rend³⁾ szerint folyik le. Láttuk továbbá, hogy a lény mindig valami határozott célzt iparkodik megvalósítani törekvéssel; ebből nyilván azon maxima érvénye következik, hogy a természet kerüli a határozatlant vagyis a czélszerűtlent.⁴⁾ Mivel minden lényre nézve jó az, a mire lényegénél fogva törekszik (6. §.) s miután minden lény ép saját lényegének mennél teljesebb kifejtésére való conatust mutat, nyilvánvaló hogy joggal jellemezzük a természet eljárását olyannak, mely minden körülmény között a legjobbra törekszik.⁵⁾ Ha pedig igaz, hogy minden substantia tevékenysége az általa követett immanens cél szempontjából czélszerű, akkor ebben a természet bizonyos oekonomiája nyilvánul, melynél fogva a természet semmit sem tesz hiába, azaz czéltalanul.⁶⁾ Végül: ha a valóság folyamatainak végső magyarázó elve a substantiák tevékenysége, akkor az élő szervezet kialakulását is azon tevékenység határozza meg, melyet az kifejt. Tehát az állat egyes szerveit is azon tevékenység határozza meg, melyet az állat folytat s nem megfordítva, azaz nem a tevékenység alkalmazkodik a szervhez.⁷⁾

Mindez arra mutat, hogy a substantiák kölcsönhatása automatikus úton is végül bizonyos rendet, harmoniát hoz létre s egységes irányú világfolyamatot eredményez. Ezt fejezi ki bölcseiszünk azon

¹⁾ De Caelo II 14. 296a 33 ἡ δὲ γὰρ τοῦ κόσμου τάξις αἰδώς ἐστίν.

²⁾ Phys. VIII 1. 252a 13 τάξις δὲ πᾶσα λόγος.

³⁾ Phys. VIII 7. 261b 25 φυσικὸν γὰρ τὸ ὁμοίως εἶναι ἐν ἀπάσαις, cf. Rhet. I 11. 1370a 7.

⁴⁾ De anim. gener. I 1. 715b 14 ἡ δὲ φύσις φυσικὴ τὸ ἀπειρον τὸ μὲν γὰρ ἀπειρον ἀτελές, ἡ δὲ φύσις αὐτὴ ζητεῖ τέλος.

⁵⁾ De Caelo II 5. 288a 2.

⁶⁾ De Caelo I 4. 271a 33.

⁷⁾ De partib. anim. IV 12. 694b 13 τὰ δ' ὄργανα πρὸς τὸ ἔργον ἡ φύσις ποιεῖ, ἀλλ' οὐ τὸ ἔργον πρὸς τὰ ὄργανα.

tételével, hogy «a lények nem akarnak rosszul kormányoztatni».¹⁾ Mert minden zűrzavar végül rendben, minden harc békében, minden gyűlölet harmóniában oldódik fel. Ezért a világfolyamatban végül is a Jó győzedelmeskedik, mely egyedül örökkévaló, míg a zavar, a harc, a szenvedés és disharmonia mulandó. A világ a tökéletesedés felé halad. Mivel pedig a létezés valami tökéletesebb mint a nemlétezés, a világfolyamat a maximális létre törekszik azaz arra, hogy a lehető legtöbb potentia váljék actussá. Ép ezt éri el az istenség azáltal, hogy folytatólagos «genesissel» tölti be a világot, miáltal azok a lények, a melyek nem létezhetnek lényegük teljességében, mert «távol állanak az őselvtől», legalább az idők folyamán bonthatják ki tökéelyeiket.²⁾ A természeti-rend feltétele, hogy létezzék valami örökkévaló,³⁾ a mely a mulandóságok közepette is az állandó rendnek biztosítóka.

25. A természet működésére vonatkozó eme maximák levezetésére az ad jogcímzet, hogy minden létező egyik mozzanata a «forma», a *φύσις* pedig — mint láttuk (22. §.) — ép nem egyéb mint a «forma», a mennyiben a substantia sajátosságos tevékenységének forrása. A mi tehát áll e tevékenységről általában, áll minden «természeti substantiára» is s így azok a maximák is, a melyek a tevékenység módját fejezik ki, egyetemes elvei lesznek a természet eljárásának. Itt válik újból szembeszökövé, hogy az aristotelesi természet-tudomány minden empirikus megállapítása is egy kész metaphysikai rendszerre épít. A Stagirita gondolkodásának mélységét pedig mi sem jellemzi találóbban, mint az, hogy ennek a szükségképiségét felismeri és hirdeti: hiszen láttuk (21. §.), hogy bölcselelnk teljes öntudatossággal hirdeti a metaphysika logikai prioritását a létező világgal foglalkozó empirikus tudománnyal szemben. Evvel Aristoteles Kant ama tanítását anticipálja, hogy maga a tapasztalás is nem-tapasztalati (a priori) elemekre épít. A különbség közöttük természetesen az, hogy Kantnál az a priori tényező csak formalis jellegű, Aristotelesnél azonban egy teljes és objectiv érvényű ontologia tartalmát jelenti. De mindkettő egyaránt túljutott az empirismuson, s a mi ezzel egyértelmű: felismerték, hogy logikai sorrend szerint a tudomány sohasem inductióval kezdődik.

(Vége következik.)

(Budapest.)

PAULER ÁKOS.

¹⁾ Met. A 10. 1076a 3 τὰ δὲ ὄντα οὐ βούλονται πολιτεύεσθαι κακῶς. V. ö. Goethe: «Denn Alles was sich rühret, Am Schluss sich harmonieret».

²⁾ Így magyarázzuk a következő, némileg homályos szöveget. De gener. et corrupt. II 10. 336b 27 ἐπεὶ γὰρ ἐν ἅπασιν αἰεὶ τοῦ βελτίονος ὁρῶμεθαί εἰσιν τὴν φύσιν, βέλτιον δὲ τὸ εἶναι ἢ τὸ μὴ εἶναι . . . τοῦτο δ' ἀδύνατον ἐν ἅπασιν ὑπάρχειν διὰ τὸ πόρρω τῆς ἀρχῆς ἀφίστασθαι, τῷ λειπομένῳ τρόπῳ συνεπλήρωσις τὸ ὅλον ὁ θεός, ἐντέλεια ποιήσας τὴν γένεσιν· οὕτω γὰρ ἂν μάλιστα συνέροιτο τὸ εἶναι διὰ τὸ ἐγγύτατα εἶναι τῆς οὐσίας τὸ γίνεσθαι αἰεὶ καὶ τὴν γένεσιν.

³⁾ Met. K 2. 1060a 26.

BESSENYEI ÉS A FRANCZIA GONDOLAT.¹⁾

(Harmadik, befejező közlemény.)

4. Társadalomtörténet, politika.

Bessenyei metafizikai nézeteiben nagy ingadozásokat észlelünk: sem a világregndszer, sem a dualizmus kérdésében nem tud kielégítő eredményre jutni. Mikor azonban már beljebb hatolunk vele az emberi lélek rejtélyeibe, gondolata határozott alakot ölt elannyira, hogy már saját tételeként állítja fel a csálhatatlan rationalis lelkiismeret tanát.

Leghatározottabb nézetei azonban a társadalomtörténet és politika terén vannak. Míg a lélektanban csak hosszas keresés és töprengés árán jutott el eredetinek vélt gondolatához, itt már kezdettől fogva kialakult rendszerrel találkozunk nála. Ez a rendszer azonban természetesen szintén francia-angol gondolkodók könyveiből született. De Bessenyei ezáltal annyira megemésztette a nyugati eszméket, hogy a magyar viszonyokat is teljesen a XVIII. századi racionalista politikai irodalom módszerével tudja magyarázni és elemezni.

Az emberről mint socialis egyénről Bessenyeinek a lehető legrosszabb véleménye van. E kérdésben nyíltan szembehelyezkedik Rousseau optimizmusával és ellenfele, Hobbes pártjához szegődik. Hobbest Bessenyei bizonyosan Clarke könyvéből ismerte meg, mely egyik felében elkeseredett polemia a pesszimista és materialista angol filozófus tanaival. Emellett azonban minden jel arra vall, hogy Bessenyei olvasta Hobbes egyik művének francia fordítását is, a *Corps politique*-ot.²⁾ A *Bessenyei György társaságában* olvassuk: «S akármit mond H. Grotius, Cicero, Puffendorf, Montesquieu többekkel az erősebb eröszaka ellen, ez mégis fennáll. Spinozát és Ilobbest, hiába csáfolja Puffendorf». És alább: «Hobbes úgy hiszi: emberi nemünk természeti szerint, szüntelen való háborúra van teremtve». Valóban Hobbes a bellum omnium contra omnes theoretikusa. Szerinte az emberek legnagyobb részében megvan a természetadta vágy, hogy mások felett

¹⁾ Ez az értekezés, mely újabb irodalmunk úttörőjének kiadatlan, kéziratoss munkáit tanulmányozza és föltámasztja Bessenyeiben a fölvilágosodás korának elfeledett, legnagyobb magyar gondolkodóját — hazafias aggodalmakat keltett az *Irodalomtörténet* cz. folyóiratnak egy magát megnevezni nem óhajtó olvasójában. Megnyugtatóására idézem az értekezésből Bessenyeinek saját szerény és egyben önértékes szavait: «Megengedj, hogy ilyen együgyűen és paraszt módra okoskodom, de másképpen nem lehet, mivel az a kérdés, test-e a lélek vagy nem» (51. l.) és ismétlem a szerzőnek magyarázatát, hogy Bessenyei birtokában van «egy souverain hatalomnak, a józan okosságnak, a mely többet jelent minden tudomány-nál» (46. l.). Ez a józan magyar, földhöztapadt és — igenis — nagyon okos gondolkodása őrizte meg Bessenyeit a korabeli francia materializmus lelketlen sivárságától, Rousseau individualizmusának anarchiájától és ez a természetes magyar észjárása tette őt a magyar fölvilágosodásnak legeredetibb, egyben legmagyarabb philosophusává. — Egyéb gyanúsításokra nem reflektálok. Szerk.

²⁾ *Le corps politique ou les Eléments de la loi morale et civile* trad. p. Sorbière 1652 [Arad, Kulturpalota].

uralkodják. Ennélfogva a békés természetűeknek szenvedniök kell embertársaik erőszakossága miatt s örökös bizalmatlanság és rettegés lesz úrrá a földön. A harc így örökké tart az emberek közt, és mindig az erősebb kapja meg a közösen óhajtott tárgyat. S miután az emberiség ebben a harcban végre is megsemmisülne, szükség van valami szervezkedésre, a mi ezt megakadályozza.

A *Bihari Remete* szerint is azért kell király (souverain hatalom), hogy az emberek egymást meg ne egyék. Valamint testi ösztöneinket az értelem köti meg, úgy köti a királyi hatalom az egyes embereket. «A farkas a maga fajában nem ragadoz, de az embernél nincs fenébb állat.» (*A király-ország.*) Bessenyei másutt is több ízben írja le Hobbes szellemében, mint tülekednek az emberek a hatalomért, mily irigyek egymásra, hogyan törnek egymás állására, sőt életére. Ezzel a rideg társadalmi világnézettel kiáltó ellentétben áll Rousseau idillikus optimizmusa. «Tudósok, bölcsék, szentek írják, hogy az ember magát elrontotta», írja Bessenyei Rousseaurra czélozva. Pedig csak azt kell meggondolni, hogy az ember társadalomellenes hajlamai akkor is ugyanolyanok lehettek mint ma. Azok a kietlenben kóborló emberek inkább hasonlítottak a barmokhoz, mert a tudatlan ember erőszakos, gyáva, idétlen. Minél régebbi időre szállunk vissza, annál erőszakosabbnak és kegyetlenebbnek találjuk az embert. A hírhedt aranykort több joggal lehetne rozsdakornak nevezni. «A vad állapotban a hontottot és eszkimó olyan arany időt élnek, hol egymást megeszik, éhségekkel küszködnek, porban sárban hevernek, emberi kép alatt viselven barmokat». (*Bihari Remete.* A világ így megyen.) A társadalmon kívül álló egyén ilyen pesszimista rajzában kétségkívül voltairei reminiscenciák is vannak. Voltaire-ről általánosan tudott dolog, hogy Rousseau társadalomtörténetének örökös ellenlábasa volt. Nem egy cikke emlékeztet Rousseau fent idézett elmékedésére: «l'espèce serait réduite à un très petit nombre par la difficulté de la nourriture et par le défaut des secours du moins dans nos tristes climats...ses idées seraient renfermées dans le soin de se nourrir... Et cependant ces habitants du Kamtschatka et ces Hottentots de nos jours sont des animaux qui vivent six mois de l'année dans des cavernes, où ils mangent à pleines mains la vermine dont ils sont mangés». (*Dict. phil.*: De l'homme en état de nature.) Másutt is kifejti számtalanszor, hogy az ember csak hosszú fejlődés útján jutott el a műveltséghez, mely nélkül ma is butaságban sínylődnék.

Bessenyei azonban nem mindenütt Rousseau-ellenes a tudomány és műveltség kérdésében. Mikor a *Méltóság keservét* rimelte (1796), e költemény alap gondolatául épen Rousseau evolúcióellenes paradoxonát vette. A *Méltóság keservé*-ből lett néhány év múlva a *Természet világa*, melyben az új beosztás és a zavaros szerkezet dacára fel lehet ismerni a régi költemény körvonalaait, melynek minden sora átkerült a *Természet világába*. A *Méltóság keserve* már fejezetcímeiben mutatja a *Discours sur l'origine de l'inégalité* erős hatását: Az ember a csupa természetben. Tudomány, mesterség lábra kapnak és azokkal a világnak keserve ki terjed. A birodalom és országló hatalmak fel állanak.

S valóban a *Természet világának* eleje, mely a *Méltóság keservé*-ből keletkezett, Rousseau kultúraellenes irányú társadalomtörténeté-

nek visszhangja. Bessenyei is rajzolja az embert természeti állapotában. Azonban lényegesen eltér Rousseautól abban, hogy nem tekinti valami irigylendő állapotnak a vadember életét (55. l.):

Tekintsük az embert tsupa természetben,
Mi és ki mesterség nélkül az életben?
Ösztöne közt miben több más állatoknál?
Méltósága mivel felsőbb a vadaknál?
Hogy kezdj erejét magában ismérni,
S a magas egeket segítségére kérni?
Érzékenységeben minden méltósága
Néki is csak ösztön; s ez az igassága.
Tudomány, mesterség, vallás, mind belé fult,
Ertelem, böltsesség szájában meg némult.
Mesterségek nélkül, noha bölts az ember,
A természetiben állatok közt hever.

Ez hát tulajdonképen épen az ellentéte volna annak, a mit Rousseau állít. Bessenyei nem tud hinni az ember természetes jóságában. Azonban rögtön következik egy költői leírás, a vadember harcza az oroszlánnal, melyben Bessenyei csodálatos realista nyelv-művészetével Rousseauinak következő mondatát fejti ki: «S'ils n'ont pas la peau velue, ils n'en ont aucun besoin dans les pays chauds; et ils savent bientôt dans les pays froids, s'approprier celles des bêtes qu'ils ont vaincues». A társadalmi fejlődésnek ezt a fokát említi Bessenyei is a harc leírását befejező sorokban is:

Meg bődül, nagyot üt; s halált vét újjából.
Mezitelenségét vad bőrrel fedezi,
Kézét, lábát, bottyát fegyvernek nevezi.
Minden állatokra rá forog már artzal;
S ezen túl mulatni kezd az ilyen hartzal.

A következő szakaszban aztán kifejti a költő, hogy a tudomány és mesterség milyen veszedelmekbe sodorták az emberiséget. Bálványimádásba esik, a hadakozás ördöge szállja meg, bujálkodásra erőlteti természetét, mindenféle tudományra tesz szert, melyek egy makulányival sem csökkentik szenvedéseit, feltalálja a hajót, órát, nyomtatást, kincseket halmoz haszontalanul s mindennek oka a nagyra-vágyás. Rousseau szintén ezekkel az érvekkel él a kultúra ellen, szintén a fényűzést és a mercantil fejlődést emeli ki mint a legvisszásabb társadalmi jelenségeket és az ő szemében is a nagyra-vágyás a társadalom ilyenén alakulásának oka. A bujálkodó ember képét pedig e sorok inspirálhatták Bessenyeinek: «C'est ainsi que les hommes dissolus se livrent à des excès qui leur causent la fièvre et la mort, parce que l'esprit déprave des sens, et que la volonté parle encore quand la nature se tait».

Végül is megbánja Bessenyei, hogy ennyire ment a tudományok vadjában és egy jegyzetben magyarázza gondolatát (76. l.):

«A tudománynak és mesterségnek rontó részit rajzolván, nem oda nézek, mint ha most is kellene, vagy job lenne erdőkön mezőkön lakni és makkot, gyökeret enni, mint a görögökről írják, midőn Saturnus, Jupiter, Kadmus, Cecrops, Triptolemus s. a. t. szelédítették őket. Szinte olyan természet nállam az okoskodás, mint a sétállás. Valamire a természet

tettségét nem atta, mind azt soha utól nem érzük. Ugy ne itély hát munkámrul mint Voltair itélt Rousseau Jakabérul, így szólván hozzá: Lehetetlen erősebb elmével dolgozni rajta, hogy barmökká legyünk. De tsak ugyan a Genevai hazafi sem oly értelemben vette e tárgyat. A tudománynak, mesterségnek véghetetlen javai vannak. Én tsak azt mondom, hogy ne éllyük véleek vissza. Tzáfoly meg, a hol nem igazat irok. Végre a Poétának, szabad eget, földet, bértzeket, halmokat, hegyeket, tengereket egymásra tetézni, forgatni; hogy verseit vihesse, az az lelkedet fel emelkedésre és szivedet lágyulásra hozhassa.»

De ez a magyarázat valószínűleg csak későbbi meggondolás eredménye. A *Természet világa* számos más helyén is rousseau-i hangokat hallunk a civilizáció ellen. Így a *Természet és mesterség*; *latba vetre* című fejezet újból és hosszasan fejtegeti a tudomány haszontalanságát és a civilizációval járó romlottságot (210):

A kaffer heverész a folyó viz partyán,
Nem öszíti magát gondal, állapottyán.
Erző szükségeit könnyen elégíti,
Kapával a napon testét nem égeti.
Nem aszallya lelkét a böltsekedéssel,
Nem bódította magát a vélekedéssel,
Gondolatban, hangban, szóban boldogságot
Nem tanál s érzésben keres valóságot.

Mexikóban csak elrontottuk a vadak jámbor erkölceit s Paraguayban a jezsuiták tanítását álmélkodással fogadták a bennszülöttek (213): «Hát ti ezeket hozzátok ide új tudományul? hiszen mi is és a mi atyáink régtől fogva ismerik ezen igazságokat». ¹⁾ Végül bizonyosan Rousseau civilizációellenes felfogására vall, hogy Bessenyei többször szembeállítja a tudós, böles ember lelki gyötrelmeit a természet emberének derűs életével. Egy hottenította sem lett még öngyilkos és a paraszt elégedettebb mint a dözsölésekhez szokott főúr.

A *Társaságnak eredeté*-ben már nincsenek ilyen rousseau-i gondolatok. «Hadd állítsa Rousseau, írja, hogy a tudomány, mesterség, örökségül való különös birtok [magántulajdon] el vesztett bennünket, — hogy az ember a Természet kezében boldogabb; — de mit tehetünk, ha a Természet úttján el indulván, ide jutottunk a' hol vagyunk? Nem a' már a kérdés, hogy a tanult ember e boldogabb vagy a' vad? hanem hogy igyekezzünk mi tudomány által a lehető-ségig boldogulni, mivel vadakká többé nem lehetünk. Ki kíván kolbász helyett fagyókeret enni? (*Tudomány Böleség a Társaságra nézve.*)

A társadalom keletkezésének kérdésében is tehát Bessenyei józansága kerekedett felül Rousseau elméletével szemben. A további kialakulásra nézve Bessenyei Locke elméletét fogadja el, a ki azt az atyai hatalomra vezeti vissza. Locke szerint a természet törvénye, hogy a szülők gyermekeiket hatalmukban tartják, míg csak eszükkel nem élhetnek. Ilyesformán könnyen érthető, hogy csaknem lakatlan vidékeken, mikor egyes családok külön váltak, az atya lett egyúttal a család uralkodója és gyermekei kormányzója, és hatalmát megőrizte még akkor is, mikor már gyermekei felnőttek. Szükség volt valamilyen kormányzásra s ez bizonyára az atyára hárult. Szükség volt

¹⁾ Ezen anekdóta forrását nem ismerem.

vezérre, kinek vezetése és testi-lelki fölnye megvédte a családot a külső támadások ellen. «C'est pourquoi, les Pères, par un changement insensible, devinrent les Monarques Politiques de leurs familles: et comme ils vivaient longtemps et laissaient des héritiers capables; et dignes de leur succéder; ils jetèrent ainsi insensiblement les fondemens de Royaumes héréditaires, ou électifs.»¹⁾ És habár Rousseau a *Discours sur l'origine de l'inégalité*-ben határozottan szembeszáll Locke theóriájával, Bessenyei mégis Locke álláspontjára helyezkedik. A *Törvények utjában* ő is az atyai hatalomban keresi a társadalom alapját, a *Társaság eredetét*-nek kiinduló pontja pedig egyenesen Locke elmélete. Az egyetlen természetes kötelek szerinte is a családi. Ebből származik az «atyai vezérlés» és a «fiúi engedelmesség». Végre az atyák magzataikkal külön nemzetté lettek. Egy nyelvet beszéltek, egy viseletet hordtak s így lett az *atyafi-ból hazafi*. «Az atyaság lassan uralkodó tanácscsá lesz, innen érzéketlenül emelkedik hatalmára és országgló tanácscsá válik, a gyermekek néppé. Így lesz az atyaság királlysággá, a fiúság jobbágysággá». Nem lehetne Locke elméletét világosabban összefoglalni.

S a vezérkapitányság majd királlyság fokát elérve eljutottunk ahhoz a tételhez, mely Bessenyei politikai gondolkozásának alfája és omegája. Ez a tétel a *Társadalmi szerződés*. Korántsem szabad gondolnunk, hogy a társadalmi szerződés gondolata Rousseau találmánya. Ez a végelemzésben Aristotelesre felmenő tan Hobbesnél jelentkezik először a modern politikai irodalomban. A *pact*, vagy *contrat* Hobbesnél az emberek folytonos ellenségeskedésének folyamánya. Az emberek hatalmi vágyuktól űzetve örökösön gyűlölnék, öldösnék egymást és az emberiség elpusztulna, ha nem lépnének szerződésbe saját érdekeiket megóvándó. A *pact* Hobbes szerint olyan alkú, melynél mindkét fél megbízik a másikban. Célja a békés állapot megteremtése és az élet fenntartásához szükséges eszközök kölcsönös tiszteletben tartása. De Locke szerint is az önfenntartás és a közbiztonság teszik szükségessé a társadalmi együttélést, még ha nem használja is a *contrat* szót. A társadalom biztosítja a békés életet, a birtok szabad élvezetét és az ártó ellenségek elleni védelmet. Ehhez azonban szükséges, hogy a politikai társadalom minden tagja lemondjon természetes hatalmáról (*pouvoir naturel*) és azt az összeség kezébe adja, hogy az mindenféle ügyben rendelkezessék vele (*Gouvernement civil* VII. 1 és 11). Mint látjuk, Rousseau társadalmi szerződését tulajdonképen Locke fogalmazta meg, bár a részletekben, főleg az egyéni és közszabadság viszonyának elemzésében Rousseau Montesquiuet követte (*Esprit des lois* XV. 2). A *Contrat social* tehát az angol theoriák gyermeke, Rousseau csak rendszerré építette ki és elkeseredett, gyújtó tűzü stilusba öntötte át az előtte már elhangzott szavakat.

Maga Bessenyei, ki a társadalom kialakulásának kérdésében Rousseauval ellentétes nézeten volt, a fejlődésnek ezen újabb szakához érve, teljesen a Rousseau-fogalmazta *Contrat social* hívévé szegődik. Valamennyi politikai művében elmagyarázza részletesen a *contrat* fogalmát, melyet ő *alku*-val fordít. A *Természet világának* két szaka-

¹⁾ Locke: *Du gouvernement civil* [Amsterdam 1755. Egyet. kt. Ca. 464], V. 23—25. és VII. 11—16. Az idézett hely I. V. 25.

szában, mint ezt már annak kiadója sejtette, benne van a *Contrat social* egész első könyve. A törvény kötés, melyben erőszakos ösztöneinket közös elhatározással megkötjük, hogy viszont mások se tehesenek kárt a mi javainkban. «Tehát köz jó az, midőn mások nélkül egy néhány boldog nem lehet magában, úgy hogy egyiknek boldogsága a másikában helyhezsetik, mely által sok millió embernek állapotja orszávé változik». Szabadság nem lehet e kötés nélkül, mert (235)

Legkeményeb Despot a rablás, öldöklés,
Kereset nem léte és bátorság féltés.

Miután azonban hivatalokra (Rousseaunál végrehajtó hatalomra) szükség van, ezekben mindig van némi hajlam, hogy a többi embereket elnyomja. De hát ez szükséges rossz. Bessenyei hosszasan elmélkedik a társadalmi szerződés sajátos ellenmondásáról. Két rettenetes ellenkezés és indulat uralkodik az emberen, t. i. hogy parancsoljon, de ne függjön; uralkodjon és mégis szabad legyen.

Mi hát a törvénnyel meg kötöt szabadság
És az a mi szabad, hogy lehessen rabság?
Hogy mikor rabolnál máson, ne követhesd;
S bosszudat állani kívánván, ne tehesd.
Jóságos tettekre minden szabadságot
Meg enged a törvény és ad bátorságot.

A hol nincs törvény, ott egy akarat nyomja el a többi (371-377).

Az alku kiinduló pontja a *birtok*, mint ezt Rousseau a *Discours sur l'origine de l'inégalité*-ban kifejti:

Magában az ember bolygani meg unnya
És végre várássá változik a honnya.
Erdőt, mezőt, vizet, hegyet fog magának
S halmokbul határt vet külön hazájának.
Ne dolgozzon itt más, ez a mi birtokunk,
A mit e világnak határán fel fogtunk.
Természet fia lettünk életünkkel,
És szabadok vagyunk az örökségünkkel.
Enyim ez, tied az . . . hánnyunk határokat:
Ne raboljunk egymást s a birtokosokat.

Ez Rousseau jól ismert képe Rousseau átka nélkül.

Az Isten egy formán teremtet bennünket
S egyenlő sors alá zárta életünket:
Az itélet tehát közönséges legyen,
Hogy egy mindnyájunkra még törvényt se tegyen.
Az atyák, öregek ítéllyék ügyünket
És a község szava büntesse tettünket.

Így tehát a királyi hatalom a közjót képviseli. A *Contrat social* egész conceptiója benne van Bessenyei költeményében. Még a Grotius-szal való polémiát is megtaláljuk a jegyzetekben. De különösen megkapta Bessenyeit Rousseau eleven stílusa és suggestiv erejű formulái, melyeket mindenütt utánozni igyekszik. A *Társaság eredetében* (IV.) így érvel Bessenyei: «Lassan tsak Olvasó! itt jövünk már a törésre; — figyelmezz a Természetnek kötéseire . . . Szolgáid leszünk — ezt

kiáltja a nép, — fegyverünk, verejtékünk a tiéd, — ne kressz magadra semmit, mindent mi adunk, — vedd által a törvénynek igazságát és valaki ellenedre cselekszik, büntesd meg annak hatalmával, mit kezdedre, eszedre bizunk, — verd földhöz az erőszakost, tartsd fenn a közbátorságot, hogy kiki ura legyen keresetének; vigyázz ellenségeinkre és ha jönnek ellenünk, állj sorsunkra, vezess, ütközz. győzedelmeskedj». A választott király így felel: «Által veszem hatalmatok, fel vállalom ügyeteket; szolgájává teszem magamat az ország igazságának, javának, bátorságának, győzedelmének, dicsőségének. Minden veszedelmével szembe szököm, truttolván érettetek a véres halált is. Szerencsére teszem ki életemet, valamikor, sorsotok kívánja. Főbirátok, kapitányotok leszek. Királyi módon szolgálván hazátokat, melynek ügye folytatására életemnek minden idejét fel áldozom». Ezzel szemben absurdum olyan alkut képzelni, melyben a nemzet minden hasznáról lemondjon. Mikor volt ilyen alku? «Mi is által adjuk neked mindenünket, te se adj nekünk semmit: mi is szolgálunk neked mindég, te is parantsolly nekünk örökké.» Mitsoda uralkodó felelt így népének e világon, országgyűlésében, de akárhol is: «Fogom én is Felséges Magamat királyi módon arra méltóztatni, hogy éltetekkel, kenyeretekkel parantsollyak, semmit sem tévén boldogságotokért annál egyebet, hogy a mikor tetszésem tartya, benneketek felakaszthassalak». És Rousseau ugyanígy: «Soit d'un homme à un homme, soit d'un homme à un peuple, ce discours sera toujours également insensé: *Je fais avec toi une convention toute à ta charge et toute à mon profit, que j'observerai tant qu'il me plaira et que tu observeras tant qu'il me plaira*». A társadalmi szerződés magyarázatában Bessenyei csak annyiban tér el Rousseautól, hogy mindig egyeduralkodóra bízta a közhatalmat, míg Rousseau szemében a (genfi) köztársaság az ideális államforma.

De már Voltaire is így vezette ad absurdum a despotizmus fogalmát: «Il n'y a point d'état despotique par sa nature. Il n'y a point de pays où une nation ait dit à un homme: Sire, nous donnons à votre gracieuse majesté le pouvoir de prendre nos femmes, nos enfants, nos biens et nos vies, et de nous faire empaler selon votre bon plaisir et votre adorable caprice» (*Pensées sur l'administration publique*).

Az alku definitióját és magyarázatát, mint mondtuk, Bessenyei valamennyi politikai művében megtehetjük. Valószínűleg már egyik fiatalkori elveszett vagy megsemmisített munkájában így fogta fel az uralkodó és a nép viszonyát. E munka címe ugyanis egyik hozzáintézett francia levél szerint (IV.): *Traité sur le droit des Souverains et des nations*. Ismerve későbbi felfogását, nem hihetjük, hogy e kérdésben valaha másképp gondolkozott. A *Törvények útja az alku* át vezet, *Magyarország törvényes állása* is az uralkodó és népe közti kötélen nyugszik, mely az ország birtokából ered, és végül a *Tarimenes utazásá*-ban Mária Terézia és fővezére Rousseau *Contrat social*-jának szavaival szól népéhez. Soha egy gondolatát oly gyakran, oly következetesen és oly részletesen nem fejtegette Bessenyei, mint a birtokon, a tulajdon elvén alapuló társadalmi szerződés és az abból eredő közjó fogalmát, a mely az uralkodó hatalom és az őt ezzel felruházó nép viszonyát szabályozza.

Maga a birtok fogalma, melyen Bessenyeinél a társadalmi szerződés nyugszik, inkább Locke-ra vezethető vissza. Locke szerint ugyanis a testi szükség a birtoklás alapja. Testi szükség hajtja az embert a föld megművelésére és ez a munka ad jogot annak birtoklására (*Gouvernement civil* IV, XI. 49). Bessenyei ugyanígy ír: «Mi teszi a törvényt? A test, annak élete és szüksége.» Mindenkinél magának kell dolgoznia; de csak akkor bírja teljesen a földet és munkája gyümölcsét, ha *élete, kenyere, birtoka szentséggé*, azaz legelső, *legfelsőbb igazsággá és világi törvénné* változik. Ezért formulázza Bessenyei következőképpen az országgyűlés fogalmát: «Két dolgot teszen: *Enyim ez*. Másodszor: *Ezt akarom*.» Igazsággal való törvényes birtok és arról való szabad akarat. A birtok csak akkor igazán az enyim és csak akkor rendelkezem magam fölé, ha mások nem veszik el a munkám gyümölcsét. Ezért van szükség a társadalmi szerződésre, mely a közösségben, az országgyűlésben nyilvánul. Ez védi meg az egyes birtokát és az arról való szabad akaratát. A testi szükségből így Bessenyei nála szokatlanul erős logikával vezeti le a birtok, társadalmi szerződés és törvény fogalmát. Megelégedéssel jegyzi is meg: «Száz könyvet kel olvasnod, míg a zürzavar, értelmeknek és ellenkezőeknek sokasága közt, a természetet és örökös igazságának ezen rövid uttyát fel tanárod. mellyen tul akár innen járni eltévedés és okoskodni eszetlenség» (*Magyarország törvényes állása: Országos igazság*).

Mindebből következik, hogy a hódítás nem lehet jogalap, mert senki szabadságát el nem idegenítheti. (*Törvények útja: A győzedelemes fejedelem törvénye*.) Puffendorf és mások mégis kigondolták a hódítás alapján létrejött *jus gentium*-ot. Valahol csak egy nemzet szomszédján erőt vehetett, azt maga alá taposta. A hódítás törvényesítésébe belevonta még istenét is és azontúl az már nem volt bűn. Egy Te Deum laudamus-szal Istenre hárult a felelősség. Az igazság a győzőé lett. «Ilyen a medvék, farkasok és oroszlánok igazsága is, melyek Puffendorft nem ismerik, de *jus gentium*ot tudnak szinte úgy». Azonban bármilyen igazságtalanság is ez, Bessenyei kénytelen beismerni, hogy a hódítás is a természetből ered és hogy az idő szentesíti és jogalappá teszi. Ezt az empirikus felfogást, mely megint ellent mond Rousseau kérelhetetlen logikájának, Bessenyei az angol Locketól tanulta, ki szintén elismeri a hódítást mint az idő által szentesített jogalapot (*Gouv. civil* XV, XVIII.). — «A győző hatalom bűnös tselekedete változhatik igazsággá, mivel nints büntető igazság és szám vévő törvény alatt... *A természet a hatalmat törvénné tette*. A hatalmas foglal; és foglalását mint vérén szerzet igaz örökségét használja, bírja; valaki idővel ellene támad, hogy attól meg fesse, törvénytelen tselekszik ellene». Erre az engedményre Bessenyei pedig azért hajlandó, mert a magyar honfoglalást akarja elméletileg igazolni. «Már ha a fegyvernek igazságát tagadod, egész világ uszupátorrá válik: az az erőszakos haramiává, honnan következik, hogy egy nemzetnek se lenne hazájához igazsága... a világ össze vissza, keresztül kasul, időről időre mind el foglalta magát». Jegyezzük meg azonban, hogy Locke-kal együtt tanítja azt is, hogy a meghódított népek természetes joga van felkelésre. Rémitő igazságtalanság azt állítani, hogy a leigázott népek nem szabad mozdulnia (*Magyarország törvényes állása: Nemzet*).

Az első törvények megalkotását Bessenyei mint Voltaire és Rousseau (*Contrat social* II. 7) a XVIII. századra jellemző, úgynevezett család-(*imposture*)-theoria szerint képzei el. E szerint a törvényhozók észrevették, milyen nagy hatással van az emberekre mindaz, a miről azt hiszik, hogy Istentől származik. Ezért elbújtak, majd újra előtűnve azt állították, hogy az istenekkel tanácskoztak, s azok küldték általuk a törvényeket (*Természet világa* : 245. l.; *Törvények útja* : *A törvénynek első tekintetéről a pogányok között*).

Az államformára nézve Bessenyei az alkotmányos királyságnál, vagy mint ő mondja *törvénykirály* nál állapodott meg. «Törvényes az az a constitutionalis király a legjobb uralkodási mód» (*Társ. ered. zárószava*). A *Tarimenes utazása*-ban egy ilyen alkotmányos királyság képét állítja szembe a despota uralommal. Trézéni és Artemis beszédei erősen hasonlítanak Jakab angol király beszédéhez, a kit Locke idéz (*Gouv. civil* XVII, n.) az alkotmányos király ideáljaképpen.

Olvasmányai közül különösen Hobbes, Locke, Montesquieu és Voltaire nyújtottak Bessenyeinek érveket a monarchikus eszme támogatásához és a demokrácia elítéléséhez. A királyok hibáznak, írja Bessenyei, de nem hibázott-e az athéni tanács, Róma, Carthago? A király az ország pénzét elköltötte, de nem tékoztát-e Perikles vagy a francia directorok is az állam vagyonát? Lehetetlen a királytól kívánni, hogy angallá változzék. Az *aristocratiá*-ban se különb a kormányzás. Mindenütt bujálkodik az ember, ha gazdag (*Társaság eredete* : *Törvénykirály*). Elrettentő képet rajzol az athéni demokrata uralomról, melyet kegyetlennek, bolondnak és nevetségesnek mond. A vargát herceggé, a gombkötőt országbíróvá tették. Athén nagy embereit mind megölte vagy számkivetésbe küldte: Miltiadest tömlőczbe vetették, Aristidest, Cimont, Themistoklest elűzték, Sokratest, Photiont, a legártatlanabb bölcseket megölték (*Athenas*).

Mindez Voltaire *Dictionnaire philosophique*-jából került Bessenyei művébe. Voltairenek a kormányzásról és a democratiáról írt cikkei ép ilyen kritikával illetik az athéni államot és ugyanazokat a történelmi bűnöket olvassák a vezetők fejére. Viszont azonban meg kell jegyeznünk, hogy Voltaire a monarchiát még mindig a democratia alá helyezi e cikkeiben. Bessenyei tehát csak azt vette át, a mire neki szüksége volt a monarchia védelmében. Másrészt Lockenál és Hobbesnél csak a monarchia dicséretét olvasta Bessenyei. Hobbes is elismeri, hogy a királyságnak vannak hibái. Így például az uralkodóban ép úgy lehetnek féktelen szenvedélyek és kívánságok, mint bármely alattvalójában, s így könnyen visszaélhet hatalmával; könnyen szedhet adót saját maga és családja javára. De mindez a királyságban jobban elviselhető, mint az aristocrata uralom alatt, melyben egy helyett többen vannak, kik saját rokonaikat, barátaitak akarják hatalomhoz, vagyonhoz juttatni: «car dans l'Aristocratie au lieu d'un seul il y en a plusieurs qui ont des enfants, des parents et des amis, lesquels ils tâchent d'avancer: en sorte que pour un Monarque il s'y en trouve vingt qui s'entresupportent les uns et les autres, au préjudice des sujets... Enfin le plus grand inconvénient qui puisse arriver à un Etat, c'est d'être toujours disposé et presque sur le point de tomber dans une guerre civile à quoi la Monarchie est bien moins sujette qu'aucun autre gouvernement». A Bihari Remete is Hobbes-szel tart,

mikor megállapítja, hogy a király néha-néha saját külön akaratját feléje teszi a közakaratnak. De az ember mindig ember marad s ha mi a királyságtól tökéletességet kívánunk, ők is megkívánhatnák tőlünk. A község kormányzása (democratie) sem jobb az egyesénél. Mindenki saját rokonát akarja behozni a hivatalokba s így sok ellenséges indulat keletkezik, melyek polgárháborúba döntenek az országot (*A király ország*). Bessenyei a királyság létrejöttét a társadalmi szerződés megkötéséhez kapcsolja és úgy képzei el, hogy az emberek beleuntak az örökös huzavonába, czivódásba és végre egy személyre és örökségképen családjára ruházták az uralkodói hatalmat. Ugyancsak Hobbes után mondja Bessenyei, hogy az uralkodót nemcsak a nemzet érdeke, hanem a természet igazsága is kötelezi arra, hogy népe javát előmozdítsa, mert ez az ő létoka. Hobbes szerint (II. r. 2. fej.) adja elő Bessenyei azt is, hogyan alakulnak ki a kiváltságos rendek a társadalomban. Összehívják az ország népét, hogy tanácsot ülnei jöjjön, de a házi gond visszatartja az embereket. Menjenek, tegyenek, végezzenek! mondja a sokaşág és követeket küld, kiknek átadja hatalmát. Ezek nyomják el aztán az ország hatalmát, a közakarral hozott törvényeket félremagyarázzák vagy változtatva szaporítják. A nemzet csak hallgat. Végre észreveszi, hogy szorongatják. De a nagy sokaşág szóhoz sem jut, épen nagy száma miatt s így a törvényhozó és parancsoló hatalom a tanácsnál marad, a népnek pedig jut a dünnögés és morgás. (*Társaság eredete* II.).

Bessenyei hosszasan elmélkedik a *despotizmus*-ról is. Megállapítja, hogy abszolút despotizmus nincs és nem is lehet. A *Despota* vagy *kegyetlen uralkodás* című fejezetben kifejti, hogy nincs olyan állam, melynek uralkodója abban találná tetszését, hogy alattvalói fejét leüttesse. Különösen a keleti államok állnak ilyen rossz hírből. Pedig próbálja meg csak egyik török szultán népét úgy elkatonasítani mint a porosz királyok: «állok róla, hogy hafártalan hatalmát egy kis sinór nyaka körül határok közzé fogja venni». A *despot* szót így szokták értelmezni: «Szüntelen való erőszaktevélet életeden, vagyondon». De maga a természet sem engedi úgy gyakorolni a hatalmat, hogy a despota abban önnön vesztét ne találja. Állandóan nem uralkodhatott egy ilyen zsarnok se. Okossággal és igazsággal az uralkodás talpkövei. A *lelküismeret*, a *természet józan okossága* kiált az erőszak ilyen alkalmazása ellen. Bessenyei aztán végig vizsgálja Vaissette földrajza nyomán a keleti államok politikai szervezetét s arra az eredményre jut, hogy az önkényről szóló tudósítások mind túlzottak, mert mind egyik államban meg lehet lelteni az alkotmánynak, vagy jognak bizonyos formáját (*Társaság eredete*). Ez a hosszú fejtegetés Voltaire kritikai szellemének hajtása, a ki itt tulajdonképpen Montesquieut bírálja (*LA, B, C*): «Il a plu à nos auteurs . . . d'appeler despotes les souverains de l'Asie et de l'Afrique. . . Or il est très faux qu'un tel gouvernement existe, et il me paraît très faux qu'il puisse exister . . . Les anciens corps de milice et les gens de loi ont des privilèges immenses; et quand les sultans ont voulu violer ces privilèges, ils ont été tous étranglés ou du moins solennellement déposés».

Kedvelt politikai tanácsadója volt Bessenyeinek az *Esprit des lois* is, Bécsnek az ő korában legkedveltebb olvasmánya. Elfogadja. sőt

idézi róla Voltaire kritikáját, a ki kifogásolta, hogy Montesquieu túlságosan törekedett a bel-esprit kétesértékű dicsőségére: vannak fejezetei, melyek alig néhány sorból állnak. Úgy látszik, még ilyen komoly kérdésekben is trefálni akart az olvasóval (*Holmi* XXXIV. és Voltaire: *L'A, B, C*). De azért Bessenyei kimondja azt is, hogy nincs hozzá fogható mély elme és sajnálja, hogy Magyarországon nem ismerik. Bessenyei művei bizonyítják, mily sokat foglalkozott az *Esprit des lois*-val. Így átveszi Montesquieu terminológiáját, ő is megkülömböztet despotizmust, monarchiát, aristocratiát és democratiát; hosszasan fejtegeti Montesquieu alapján (VIII, 16—19), hogy a korlátlan uralom csak nagy birodalomban tartható fenn ideig-óráig, míg az alkotmányos ország kormányzásához szükséges, hogy a nép egynyelvű legyen és kisebb területet foglaljon el (*Társ. ered.: Származása a tellyes hatalomnak*). De még fontosabb Bessenyeire nézve, hogy Montesquieunél megtalálta a magyar nemesség politikai szerepének elméleti igazolását. Montesquieu könyvében megrója a Habsburgokat, a miért a magyar nemesség elnyomására törekedtek (VIII, 9). Ezt a kritikát bizonyára olvasta Bessenyei, valamint Montesquieunek evvel kapcsolatos elméleti fejtegetését: «Le pouvoir intermédiaire subordonné le plus naturel est celui de la noblesse. Elle entre, en quelque façon, dans l'essence de la monarchie, dont la maxime fondamentale est: Point de monarque, point de noblesse, point de noblesse, point de monarque. Mais on a un despotisme» (II, 4). Bessenyei is lehetetlennek tartja, hogy az «országos bölcsesség «közvetlenül parasztokkal kapcsolódjék. Az uralkodó kötelessége minden panaszt meghallgatni. De kihez forduljon, ha ezerfelé húzzák? Közvetlen tanácsa csak annyit tud mint az ura s így az alatta levő tanácshoz fordul. A kisebb megint kisebbhez megy tanácsért s így legtöbbször a vármegye esküdtje íté. Kik hát azok, kikre az uralkodó hatalom elágazik, s bennük él? «Ezek a Hazának nemesen született, tudományosan nevelt Méltóságos és Tekintetes fiai». A mely uralkodó nem szenved a nemességet, az annál nagyobb despotá lesz. Basákat tesz, kik szüntelen ellene fondorkódnak, míg másutt a nemesség rangjával, szabadságával urát szolgálja. Pedig csak esztelen uralkodó lehet el nemesség nélkül. «Valamint a Természet melege hideg nélkül nem lehet; úgy a királyság sem nemesség nélkül, — sőt a nemesség Király nélkül uralkodhatik, de a Király ő nálla nélkül soha se, sehogy se, sehol se» (*Társ. ered.: A Nemesi kar, — mint örökös Királyi Tanács*). Így kap Montesquieu gondolata egy kis robinet-i színt: király-nemesség ellentét mint hideg-meleg.

Élénken érdekli a magyar filozófust Montesquieu klíma-elmélete is. Már igen korán (*Geschäfte der Einsamkeit* IX.) megtaláljuk e-theoria nyomait Bessenyeinél. A *Társaság eredeté*-ben is hű maradt hozzá. Hideg, meleg, «mértékletes egek», törvény, nevelés, vallás formálják a nemzetet. Tunya, rest, «lacsuha» vérű népek «teljes hatalom» alatt szolgálnak. Forróság és hideg egyaránt akadály a értelem kifejlődésének. Európának mérsékelt ege van, és valóban sehol se ismeri jobban szabadságát az emberi nem, mint itt. Oroszország hideg s így vadságától nem menekedhetik. A forró Afrika népei nem is hasonlíthatók Európa lakóihoz. Azt mondhatná valaki: ezek nemzeti tulajdonságok. De a nemzeti tulajdonságokat éppen a hely csi-

nálja, úgy mint az állatokét (*Az uralkodásnak természete az égtájjára s egyéb tárgyakra nézve*).

Amde Magyarország törvényes állása már azt mutatja, hogy Bessenyei időközben megváltoztatta álláspontját és e művében már czáfolja Montesquieu elméletét. «Úgy hiszik, írja, hogy a levegő, egek, föld, víz és azoknak táplálók termékek és gyümölcsök embert barmot különböztetnek egymástól, természet, formára módolnak el.... Legyen! De még se hiszem, hogy e föld nemzettségeit egymástól tsupán tsak hejek, egek és vizeik különböztették volna meg. Mert ezen ok szerint ugyan azon egek alatt, ugyan azon természetű, természetű és erköltsi tehetségű embereknek kellene lenni, de nem úgy van, látod! Hiába visszük a szerezcent *Cirenes* városából Petersburgba, csak fekete származik tőle... Valamely tudós a nemzeteknek eredetiről beszél, semmit se mond soha ha haláláig papol is». S miután különféle vad népeket idéz, a zsidóságban találja meg a fő, a döntő-érvet. A zsidó mindenütt él és mindenütt ugyanolyan marad.

«Nints nemzet e világon, mely a sidót a maga rérébe be'ólthassa. E dologra nézve az örökké való időtartás sem láttzik elegendő várakozásul lenni» (*Eg Táj*). A ki kételkednék még Bessenyei politikai judiciumában, az, gondolom, e sorok olvasása után kalapot emelhet előtte.

Bessenyei alkotmányos konzervatív érzelmű politikus. A parasztságnak nem enged beleszólást a közügyekbe, mert ez szerinte teljes anarchiára vezetne. Viszont nem volna kora gyermeke, ha nem volna bizonyos mértékig demokráta. Minden munkájában szót emel a parasztság érdekében. A *Holmi*-ban felháborodva tiltakozik az ellen, hogy a nők annyira megvetik a dolgos parasztot. Többször kiemeli, hogy a születésben nincs különbség, a nélkül hogy e tételéből levezetné a politikai consequentiákat. A mikor a *dominális szék*-et vagy a pallosjogot tárgyalja, Eötvös József nagy politikai regénye jut eszünkbe, oly hevesen ír az ilyen igazságtalan és elavult intézmények ellen.

* * *

Ha figyelmesen követtük a pusztakovácsii bölcs politikai gondolatait, észrevehettük, hogy minden eklektikus jellegük daczára egy bizonyos cél felé haladnak. Bessenyei ideálja az alkotmányos magyar királyság; a mi ebből megvan, azt ő a francia-angol rationalista vagy empirikus elméletekkel igazolja, a mi hiányzik, azt ugyanazon elméletek segítségével szeretné megalkotni. *Magyarország törvényes állása* cz. kitűnő munkájában ezt a célt tűzte ki magának. Pontról-pontra halad, erős logikával, folytonos érveléssel. Így egy empirikus tétellel, Locke gondolatával igazolja a magyar honfoglalás jogosságát. Másrészt ugyancsak Locketól, Hobbestól, de Voltairétől is vesz át empirikus érveket a monarchikus államforma mellett és a demokrácia ellen. Viszont főleg Rousseau nagy racionális constructiója, a *Contrat social* van szeme előtt, mikor a despotizmus ellen ír s az abszolút Habsburg-uralmat alkotmányossá szeretné átforgatni. Végül Montesquieuvel együtt illeszti be a nemességet az alkotmányba. Szkeptikus gondolkodásmódjából folyik, hogy Bessenyei politikai theóriái inkább igazolnak, mintsem reformálnak. Inkább empirikus, mint constructiv

jellegek. Bessenyei ellensége a forradalmaknak, melyeket céltalanoknak tekint. Minek a változás? «Minek futosod magad holtra a kerítésben, ha látod, hogy belőlle sehol ki nem mehetsz?» ... «Maradgy meg hát Magyar Polgár törvényes királyodnak hívségében, jól látván e világ eseteiből, hogy királyod nélkül boldog nem lehetsz!»

Senki sem tagadhatja Bessenyei politikai munkáinak fontosságát, ha meggondolja, hogy ő kísérelte meg először Magyarország politikai helyzetét filozófiai alapra állítani. E tekintetben ugyanazt a munkát végezte el nálunk, melyet Montesquieu Franciaországban. Elemzi a követküldést, az országgyűlést, a rendeket és különösen a középkori jogi csökevényeket. Finom montesquieu-i éleslátással bonczolgatja a vármegye szerepét és csodálatos intuitióval megsejti, hogy «talán a vármegyék s azoknak szabad gyűléseik okozták e szerint, hogy a Magyar Nemzet törvényes szabadságát és királyát a véres fergetegeknél leg mérgesebb viszontagsági ellen is, mind ez ideig megtartotta» (*A vármegyéről*). A *Jus gladium* (!)-ról megállapítja, hogy a régi idők tévelygése és hogy a társadalom törvényes állásának mondunk ellent, ha az ítélőszékbe külön ítélőszéket ültetünk különös hatalommal. A *Contrat social* elveinek alkalmazása ez a megjegyzés, mert a *Contrat social* tanítja, hogy minden hatalom a közé, az egyesé semmi. Itt, a praktikus alkalmazásban jelentkezik tehát legtermékezyebben a francia gondolat hatása. Bessenyei Montesquieu megfigyelő módszerével analizálja az ország politikai szervezetét és Rousseau logikájával épít vázat a magyar globus alá.

A mit Bessenyei a *Társaságnak eredetében és Magyarország törvényes állásában* kifejtett, azt valószínűtlenül meg költői idealképen a *Tarimenes utazásában*. E munka Bessenyei politikai hitvallásának irodalmi alakba öntése. Főcélja volt vele, hogy az ideális alkotmányos királyságot szembeállítsa benne az abszolút despotizmussal. Nem célom, mert nem tartozik ide, hogy e politikai reformgondolatokkal súrtított művet elemezzem. Elég ha rámutatok fontosságára. Bár mielőbb hozzáférhető lenne Bessenyei egyéb munkáival együtt!

Bessenyei metafizikai, ismerettani, morálfilozófiai és politikai elmékedéseit egybevetve, szemünkbe szökik gondolkodásának rationalista jellege. A józan okosság természetesen a metafizikában jut a legkevesebb eredményre, kénytelen beismerni, hogy a «nagy világ», a makrokosmos egy elzárt könyv szemünk előtt; legfőlebb mint Locke, az értelem végső határait képes megjelölni, melyeken túl már mennyei kinyilatkoztatás szükséges. A «kis világ»-ban azonban már az ész kormányoz: Bessenyei biztosabb talajon mozog és a testi ösztönök impulzusából kifejti az optimista XVIII. század főprincipiumát, a csalhatatlan józan okosságot. Láttuk, hogy Bessenyeinek az álom fantasztikus játékával kapcsolatban kétségei támadtak e tétellel szemben. Azonban e kételyek is eltűnnek a politikai kérdéseknél. Bessenyei itt már teljes logikai biztossággal vezeti le a tulajdon, az alku és a király fogalmát, melyek egymásból és végeredményben a «józan okosságból» következnek. Ez érteti meg velünk Bessenyei szkepszisét is. A mily arányban nő a józan ész megbízhatóságába vetett tudata, oly arányban fogy filozófiai kétsége. A nagy metafizikai határkérdésekben elmerül gondolata mint a tengerben, míg a politikai constructiókban teljes bizonyosságra jut.

Bessenyei gondolatait tehát a racionalista módszer tartja össze. Ha kétségei támadnak, azokat csak a józan ész diktálja, ha eredményre jut, az csak a természettel, *vagyis* a józan okossággal meggyező lehet. Erdemes Bessenyeinek erre vonatkozó megjegyzéseit olvasnunk. A tépelődő Bihari Remete önmagában találja meg a természet szavát. Ezt a benne rejlő igazságot intuitio révén ismeri meg. Megállapítja, hogy az igazság kétféle: örökölt vagy olyan a mit «maga néz»; ez utóbbi az igazi, ez megmarad, nem változik, nem függ a körülményektől. Ezekkel a naiv szavakkal fejezi ki Bessenyei Descartes-Rousseau intuitiv criteriumát. Ugyanez az intuitiv meggyőződés kalauzolja később is a tépelődő Remetét, mikor a lelkiismeretben keresve az igazságot megrémül, mert azt látja hogy ez is megbízhatatlan, mindenki a magáét tartja helyesnek. «Hát nem volna a léleknek ellenállhatatlan igassága?» Mire valami így szólal meg benne: «Kell bennem igasságnak lenni». Később aztán még egy nagy krízisen kell átesnie a «józan okosságnak»: a «természet veszedelmének» kérdésében. Hogy van az, hogy a vadember nem él vissza természeti szükségleteivel? A hottentotta egy font hússal beéri. Nagy Sándor sem a természetből merítette hódító terveit. «Hát az okosság tesz állattá? kérdi a remete. Utat kell nyitni, különben minden oda van.» Ezek a subjectiv megjegyzések jelzik azokat az állomásokat, melyeken Bessenyei gondolatmenete keresztútra jutott és ilyenkor szinte ujjunkkal tapinthatjuk a racionalista gondolatmenet izületeit. Tudjuk, hogy sikerül is a Remetének, ki már akkorra nyíltan Bessenyeivé válik, megalapozni a józan okosság = természet = igazság centralis állását. A Remete kievezett a «tengerből».

A «Társaság eredetét» is tisztára a józan okosság erejéből írta Bessenyei. «A könyvek olvasásában el fáradva, a tudósok értelmétől meg részegedve, egymásra áradt okaiknak tengerében bele veszve, hogy menekedhessem, partra úszok ki; — minden könyvet be teszek, és a Természetben rejtezem, ennek szavára figyelmezek, tanátskozván lelkemben örök igazságával... Mit láttak a Böltsek? Világot. Mit érzettek? Természetet. Mivel okoskodtak? Lélekkel.

Ne mondjuk, hogy ez vagy az hogyan itélt, csak azt nézzük, hogy a Természet mire mutat. Valaki az emberi Nemzetnek magára tartozó igazságairól írt, és a józan okosságnak határán túl ment, semmit se mondott, — abba keresett értelmet, a mivel Természete nem birhat: tsak álmodott és olyan szerentsével biztatott, mellyet újjal mutatott, de meg nem adhatott... Bessenyei tehát csak a rationalis intuitióban: az evidentiában látja a megismerés lehetőségét: úgyannyira, hogy a könyveket félre is meri tenni, mert a természet igazsága mindenkiben megvan, csak meg kell tisztítnunk örökölt, vagy belénk nevelt nézeteink terhéől.

De Bessenyei módszerét legélesebben a *Magyarország törvényes állása* világítja meg. Közbevetett megjegyzései, mint a *Bihari Remete* meghökkenései, tudatosan naivak, mert műveletlen, okoskodásokhoz nem szokott olvasókhöz szólnak, de szépen mutatják, hogy az író milyen szigorú racionalista logikával akart következtetni. Először is újból arra hivatkozik, mint tette ezt a *Rómának viselt dolgai* és a *Társaságnak* *eredetében*, hogy a szaktudás lényegtelen az ilyen kérdésekben, mert ő érti a «természet nyelvét». Majd kifejti, hogy tör-

vény, igazság és józan okosság egy és ugyanaz a fogalom. Ennélfogva joggal foghat Magyarország törvényes helyzetének vizsgálatához, mert az igazság mindenikben és így ő benne is megvan.

És valóban, a társadalom egész kialakulása a józan ész munkája. A társadalmi szerződés előtti állapot az anarchia állapota, mert az embert tisztára *testi ösztönei* vezérlik. Miután azonban az ember így nem élhet biztonságban, rájön arra, hogy alkudni kell. *«Munkába vésztetik a józan okosság és az emberi bölcsesség, a testi természetnek setétségéből kezdi hajnalának feljött sugárait, a vak ösztönöknek országába felet kiterjeszteni... Első törvény* tehát a természet érzékenysége és önnön javának kívánása, mely változhatatlan mindenütt. *Második törvény* az alku vagy kötés, mely józan okosság által teszi az embereket olyan állapotban egymásra nézve, mely szerint életét s élelmét köztök kiki fenntarthassa. Miért tehát annyiféle úton tévelyegnek?» Tagadhatatlan, hogy ez alaptételek egymásból a legszigorúbb logikával vannak levezetve és Bessenyeinek sikerül — Hobbes, Locke és Rousseau után — a józan észre visszavezetni a társadalom alapelveit.

Mikor aztan az országgyűlés fogalmát határozza meg (VII.), ilyen meglepő tételt állít fel: «Két dolgot teszen: Enyim ez. Másodszor: Ezt akarom». És ezt az ötletes, de eleinte érthetetlen formulát szigorú következetességgel vezeti le az alapfogalmakból. Itt ott figyelmeztet arra, hogy módszere logikus, de állításainak csak egész szerkesztését szabad tekinteni. «Nem mondhatok mindent egyszerre. Mikor egy nemzet egy személlyé változik, akkor látszanak azon igazságok, melyek az egyesre is tartoznak». Módszerének bonyolult, finom, de pontos és következetes jellegét egy másik megjegyzésben hangoztatja. «Elég eddig... Meg állunk it. Nem szükség a személyről személyre tartozó dolgokban most odéb menni, hanem alkalmaztatom már és azt mondom ki, hogy mindezen okokat és rendet miért bocsátotam előre. Tudod, hogy semmiféle dologgal nem lehet egyszerre szembe szökni, hogy üstökét rázván, magyarázd. Minden dolog többel van összekötve; azok közt szélllyel el ágazva. Ha egyet húzol, száz mozdul, melyek közt mindeniket ki kel nézned hová út, hol dül el, hogy a többi össze ne rontsa és magadat is agyon ne üssön. Ez az emberi okosság leg felsőbb pontya; leg nemeseb és leg szükségeseb szolgálatnya». S mikor befejezi az alapfogalmak tisztázását és áttér Magyarország sajátos helyzetének tárgyalására, egy hasonló megjegyzést tesz: «A dolgok, mint most már látod, magokhoz kötik az elmét; és nem lehet töllök addig el válni, míg okaikat fel nem fedezzük. Mind eddig utól nem érhettem magamat: tsak a fundamentomban kellett dolgoznom». Ezek a módszeres megjegyzések, melyekhez hasonlókat találunk Montesquieu nagy művének bevezetésében, éreztetik legjobban, mily szigorúan rationalis structurának fogta fel Bessenyei a *polis*-t és első-sorban Magyarországot. Nem hiszem, hogy akadna még egy gondolkozónk, a ki ennyire sajátjává tudta volna tenni a XVIII. századi rationalismus gondolkodási formáit.

A kritika jóhiszeműsége megköveteli, hogy végül még egy megjegyzést tegyek. Bessenyei gondolatai így csoportosítva, rendszerbe állítva, talán szervezettebbnek tűnteti fel az ő philosophiáját mint a milyen a valóságban. A *Természet világában* például bajos volna mindenütt logikus elrendezést találni, bár mint láttuk, e mű síncs min-

den terv híján. Mindamellett eredményeink fennállanak, ha Bessenyei iskolázatlan gondolkodása néha, különösen ifjúkori műveiben, a *Holmi-ban*, a *Geschäfte der Einsamkeit*-ben vagy a *Bessenyei György társaságá-ban* kanyargós vagy téves utakon jár is. Külömben ő maga is érzi ezt és azért mondja el az *Értelemnek keresésé-ben* (*Gondolkozó Erő*), mily nehéz körülmények közt írja munkáit: «Rest embert e világon olyat mint én vagyok, nehéz gondolni. Ellenben elmét nyug-hatatlanabbat, írást fárathatatlanabbat nem láttál. Rettenetes testi restség és erköltsi dühösség ez együtt egymás ellenében tétetve. Va-lami lélek üldöz, mely tsak akkor hagy nyugodni ha írással fáradok és gondolkozva a fejem el szédül. Ilyen a nyugodalmam. Ez a munka reggelenként két három órát írva készült el három hét alatt, noha abban se volt mód minden napon. Mikor a kondások botskort kér-nek. A juhász bé tokoskodik bundástul, hogy egy kos megdöglött: hová tegye a bőrit. Mikor jelentik, hogy a tenger eltört, mert a tse-lédek a szekeret nagyon meg rakták. Egy hordó bor is el fojt s. a. t.».

A magyar puszta nyerték Bessenyei művei sajátos stílusukat, mely Malebranche, Hobbes, Clarke, Locke, Rousseau, Voltaire, Robinet gondolatait oly kedvesen, oly képes, naiv paraszti nyelven öltözteti magyar gunyába, mint Balassi rímei a raffinált, dekadens neolatin költőket.

Szeretném, ha dolgozatommal meggyőztem volna az irodalom-történeti kritikát arról, hogy egyrészt Bessenyei, a kit Kazinczy és általában mindenki mint gondolkozót lenézt, későbbi, kéziratoss munkáiban legelső philosophusunkká fejlődött; s hogy másrészt e philosophus egész gondolköre és philosophiája a XVIII. századi francia(-angol) gondolatnak nálunk leghívebb kifejezése. Történelmi és földrajzi ismereteit francia művekből meríti: Voltaire, de főleg Millot és Vaissette állandó olvasmánya. Bölcselete — néhány latin íróat leszámítva — kizárólag francia és francziára fordított angol gondolkodók rendszereiből alakul ki. A metafizikában egyetlen szilárd pontja Robinet paradoxona, hite pedig a francia deisták istenhite és vallási türelmessége. Ismerettana Locke sensualismusának és Male-branche psychológiájának keveréke, melynek középpontjában a XVIII. század általánosan elfogadott csálhatatlan természetes józan ész fogalma áll. Politikája Hobbes, Locke, Rousseau és Voltaire rendszereinek és gondolatainak keveréke, melyben megint a józan ész a criterium. De már e rendszer alkalmazásában mint több más részletkérdésben Bes-senyei empirikus mint Montesquieu. Az ő magyar érzésvilága választotta el a XVIII. század dogmatizmusától és hozta közelebb a hig-gadt, analitikus elméjű filozófushoz, kinél a racionalizmus még a XVII. századi, objektív, peripatetikus, tényekhez simuló formájában jelentkezik. De még így is, ebben a nem tisztult alakban, Bessenyei gondolkodása és módszere a felvilágosodás nagy szellemi mozgalmá-nak legkiválóbb terméke.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

HERDER INTELME A MAGYARSÁGHOZ.

Herder, kinek sokoldalú gazdag szelleméről már Kazinczy és hívei rajongó lelkesedéssel szólnak, talán egyetlenegy munkájával nem mutatott annyi utat és módot a magyar szellemi élet gazdagodására, mint főművével: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*.¹⁾ Mellőzve e munka hatalmas gondolatkomplexumának vizsgálatát, csupán a magyar jövőre vonatkozó komor intelem keletkezésének megvilágítására vessünk egy pillantást a herderi történetbölcsélet alaprétegeire.²⁾ A művészi következetességgel felépített gondolatszerkezethez Herder három kedvelt böcselője szolgáltatta az anyagot: Spinoza, Shaftesbury és Leibniz. A legbőkezűbb adakozó Spinoza volt, kinek hatalmas fogalmi egységét Herder történetbölcséleti tanulmányai között finom érzékkel állította vallási meggyőződésének középpontjába,³⁾ s ez a theista-pantheista eredetű legfőbb fogalom az a mágnes, melyhez az óriási természettudományi és történeti anyag vonzódik és illeszkedik. Ez a központi fogalom irányítja Herder tekintetét a világmindenség vizsgálatában, akár genetikai akár teleologiai vonatkozásokban veszi bonczkés alá az egyes jelenségeket, következőes alkalmazása a német romantika abszolút-monisztikus gondolatrendszereinek fogalmi egységét anticipálja és megadja a történet-philosophiai munkának azt a klasszikus szerkezeti harmóniát, melyről Goethe és Herder többi barátja elragadtatással szóltak.

E nagy gondolategység állandó irányító szerepéből magyarázható azonban a herderi történetbölcsélet legnagyobb fogyatékosága is; az előre megszerkesztett keret nem minden alkatrészt fogad be eredeti alakjában, csiszolni és formálni kell egyiket-másikat: szűk-ségessé válik egy praeformált központi eszme igazolására történeti és általában ténybeli adatok stilizálása. Ez a stilizáló munka már a történeti adatok alapjául szolgáló források megválasztásában is kifejezésre jut és Herder szellemi műhelyének e munkarendjéből érthetjük meg azokat a lesújtó mondatokat, melyekben nemzetünk jövőjéről nyilatkozik: «Das einzige Volk, das aus diesem Stamm (t. i. a finn-néptörzs) sich unter die Eroberer gedrängt hat, sind die Ungarn oder Madscharen» — majd a honfoglalás történetének rövid vázlata után így folytatja: «Da sind sie jetzt unter Slaven, Deutschen, Wlachen und andern Völkern der geringere Theil der Landeinwohner und noch Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden».⁴⁾

¹⁾ A négy főrészből álló munka megjelent: I.: 1784, II.: 1785., III.: 1787., IV.: 1791. Riga und Leipzig, bei Johann Friedrich Hartknoch; a Suphan rendezte kiadás XIII. és XIV. kötetében.

²⁾ A következőkben R. Haym, *Herder nach seinem Leben und seinen Werken dargestellt*. Berlin, 1880. idevonatkozó fejtegetéseit követem. II. 193—267. l.

³⁾ 1787-ben jelenik meg *Gott. Einige Gespräche* cz. könyvecskéje, melyben lelkes odaadással védi meg Spinozát az atheismus vádjá ellen. V. ö. Haym, id. m. II. 284—299. l.

⁴⁾ A negyedik rész XVI. könyvének II. fejezetében l. Suphan, XIV 268—269. l.

A nagy történetphilosophiai munka befejezetlen maradt; a folytatás tervezete szerint egy fejezetben a magyarokkal még egyszer szándékozott foglalkozni Herder¹⁾ s itt talán megkaphattuk volna sötét jóslatának magyarázatát. Fenti formájában e jóslat lényegileg nem új s nálunk sem Herder történetbölcséleti munkája teszi ismertté először, csak súlyosbítja és szentesíti tekintélyével. Hasonló értelemben ír a magyarságról Schlötzer is történeti munkáiban s azt Herder, ki egyébként is nagyrabecsülte Schlötzer történetírói készségét,²⁾ valószínűleg tőle vette át.³⁾ Schlötzer pedig magyar forrásra támaszkodik, Oláh Miklósról.⁴⁾ Mind Schlötzer, kinek tankönyvéből tanították evang. középiskoláinkban az egyetemes történetet,⁵⁾ mind Oláh ítéletének helytelenségére többször mutatnak rá íróink.⁶⁾ A köztudatba nálunk ez a történeti rémlátomás csak Herder történetphilosophiai munkája útján került, melynek elterjedését rendkívül elősegítették már korábban megindult történeti, nyelvtudományi és anthropologiai kutatások. Az »Ideen« a *Pressburger Zeitung* 1795 szept. 4-iki számában közölt könyvjegyzék szerint nálunk a legkedveltebb könyvek közé tartozik; a szláv népek jövőjére vonatkozó túlzottan optimistikus fejtegetéseit közli a *Zeitschrift von und für Ungarn*.⁷⁾ A történetírók közül főleg a sokat olvasott és használt Fessler népszerűsítette a munka történeti

¹⁾ L. Suphan, XIV. k. 652 l. a XXI. könyv 4. fejezetének tervezetét: Nord und Ost. Dänemark, Schweden, Polen, Ungarn.

²⁾ Ismerteti az erdélyi szászokorról írt művét az *Erfurter Nachrichten von gelehrten Sachen* cz. folyóiratban 1798. évf. 32. sz. v. ö. Suphan, XX. k. 303—305. l. Az ismertetés nálunk megjelent a *Siebenbürgische Quartalsschrift* VII. kötetében 1801. 68—71. l.

³⁾ V. ö. Johannes Grundmann, *Die geographischen und völkereundlichen Quellen und Anschauungen in Herders Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Diss. Berlin, 1900.

⁴⁾ L. Nicolai Olahi Hungaria et Attila, kiadta Kollár. Bécs 1763 91. l. »Sed gentes Slavicæ in Slavos, Polonos, Ruthenos, Bohemos, Moravos, Croatos, Dalmatos, Sclavones, Serblyos suis Rascias divisæ partem regni maximam complectuntur: ut adeo pars ista Europæ eam rursus faciem resumere videatur, quæ illi ante adventum Hungarorum fuit. Nam a Septentrione et meridie gentes passim Slavicæ in ipsa iterum regni viscera revertuntur, et per omnes regni provinciæ latissima sese diffundunt. Germaniæ populi ab occidente sole; Valachi ab oriente suas ad nos coloniâs mittunt. Minima Hungariæ portio est, quæ Hungaros, sive populum, Hungaricò solum idiomate utentem, habet; verem dumque profectò est, ne sermò ipse exolescat, ad eum pròrsus mòdum, quò Cumanorum evanuit. V. ö. Tolnai Vilmos, *Széchenyi István és a magyar nyelv*. Budapesti Szemle, 179. k. (1919) 147—166. l.

⁵⁾ Olv. Szelényi Ödön, *A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig*. Pozsony. 1917. 120. l.

⁶⁾ L. Horvát Istvántól a *Rajzolatok* bevezetését: v. ö. Vass Bertalan, *Horvát István életrajza*. Budapest, 1895. 278. és 351. l., valamint támadását Schwarther ellen, ki magáévá teszi Schlötzer ítéletét: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében*. Pesten. 1815. 2. l., továbbá Gróf Teleki József, *A Magyar Nyelvnek Tökéletesítése új szavak és új szövezmódok által*. Jutalom Feleletek... kiadta Horvát István. 1821. I. 126. l.

⁷⁾ 1804. V. k. 6. füzet.

anyagát.¹⁾ A magyarság jövőjére vonatkozó intellem szellemi életünknek főleg három ágában váltott ki egészséges, pozitív munkára serkentő reactiót: a nyelvújításban, a történetírásban és a nemzeti életnek a politikai reformmozgalmak útján való intézményes restaurációjában.²⁾

I.

Az intellem elsősorban a magyar nyelvre vonatkozott s a nyelvújítás harcában a puristák fel is használják a neologusok ellen, kik «idegen virágok átültetése» által megfosztják nyelvünket eredeti sajátosságaitól s ezáltal előkészítik pusztulását.³⁾ Kármán, a ki Herder fajpsychológiáját nálunk először alkalmazza a szellemi élet vizsgálatában, fájdalmas reménytelenséggel mondja: «hány Osztályosokkal kéntelen feldarabolni szegény Nyelvünk... keskeny Határit is Szülötte Földjének».⁴⁾

A nyelvújítási harcz aktiv résztvevői közül Verseghy erősen kikel azok ellen, «a' kik tovább szabad embereknek tartván magokat, nemzeti jussaik közé számlállyak azt is, hogy nyelvünköt tetszés szerint megváltoztathassák» s óva inti őket minden túlzástól, mert ezeknek «következése még az is lehetne, a' mit Herder megjövendölt, hogy nyelvünk kevés idő múlva egészen elenyészik⁵⁾ s véleményéhez csatlakozik Batsányi is, ki a magyar tudósokhoz írt szövegében Herder szellemében fejti ki a classikus írók nagy hivatását nemzetükkel szemben.⁶⁾ A neologusok közül gróf Teleki József éppen Herder eszméit használja fel nyelvünk kiművelésére és tökéletesítésére irányuló törekvéseiben⁷⁾ s az intellem komoly alapját csupán II. József centralizáló törekvéseiben látja, mely «környülállások között valóban csak kevés idő kellett volna arra, hogy Herdernek a' Magyar nyelv kihalásáról tett jövendölése teljesedésbe menyen».⁸⁾

A magyar jövő Herder festette sötét képe végigvonul Kazinczy és körének munkásságán is, de nem kapcsolódik bele a nyelvújítás

¹⁾ Fesslernek Herderhez való viszonyára nézve l. Haym, id. m. II. 792. l. és Koszó János, *Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése*. Bp. 1915. NPhD. XIV. 24., 41. és 45. 47. l. v. ö. *Attila König der Hunnen*. Breslau, 1806. 2. kiadás. 10—12. l.

²⁾ Herder történetbölcseleti munkája az osztrák irodalomra is jelentékeny hatást gyakorolt; l. K. Pichler, *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*, hg. von Emil Blüml, München. 1914. I. 108. 134. és 137. l. v. ö. Nagl und Zeidler, *Deutsch-Oesterreichische Literaturgeschichte*. II. k. 821., 823—24. és 827. l.

³⁾ L. Thienemann T., *Német és magyar nyelvújító törekvések*. NPhD. I. Budapest. 1912. 44—45. l.

⁴⁾ A' nemzet tsinosodása. Uránia. III. k. 284. l. v. ö. még az értekezés több részletének 287—88. és 315. l. meglepő, csaknem szó szerinti megegyezését Herder «Fragmente»-jeivel: Suphan, I. 153—54. és 256. l.

⁵⁾ Olv. Tiszta Magyarság 2—3. l. Verseghy nyelvtudományi munkássága egészében is Herder tanítványának tekinthető. V. ö. Thienemann id. ért. 45. l.

⁶⁾ A' Magyar Tudósokhoz, Pestenn, 1821. 40. és 75. l.

⁷⁾ Olv. A' Magyar Nyelvnek Tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által. Jutalom Feleletek... kiadta Horvát István. 1821. I. 24., 29. és 128. l.

⁸⁾ U. o. 73. l.

actualitásaiba s nem izolálódik, hanem — főleg Kazinczy — egy minden «originális» értéket megbecsülő és megőrző «philosophusi szellem» terjedésében látja annak czáfolatát. «Megfoghatatlan» előtte, hogy Herder, ki egész munkásságában mint e «szellem» egyik leg-hivatottabb képviselője jelenik meg «mint jövőndölhetett elenyészést nyelvünknek». ¹⁾ Felháborodással utasítja vissza Berzeviczy Gergely nézeteit, ki a «nyelvet és a' nationalismust» semmibe sem veszi, «sőt, mint Herder, mindkettőnek elenyészést jövőndöl». ²⁾ Kis Jánossal, ki lelkes «Amen» és «ainsi soit-il» kiáltása mellett is kicsinyhitű marad s szintén «elenyészést» jövőndöl «Nemzetünknek és nyelvünknek, mert az a' filozofusi lélek is, mely Europa dolgait igazgatja, tsak a maga hasznát nézi» (VIII: 83.) — s itt az egyre terjedő vallássalenes materialismusra czéloz — Kazinczy igyekszik megértetni a múltvilág nagy szellemi organismusának szükségyszerű kilengéseit: «Ne szidalmazz barátom! Ha a maga hasznát nem nézné, ha kevésbbé nézné, ha úgy nem nézné, mi lenne az *Egészéből?*» (VIII: 129.) Tübingai pályaművében — bár nem hivatkozik Herderre — nyelvünk «originális» szépségei iránt való szeretete készíti szigorú állásfoglalásra minden hasonló rémlátás ellen: «macht sich derjenige, der aus ungemässiger Liebe zu einer Idee ein auszeichnendes Eigentum einer Nation zum Aussterben zu bringen anraten wollte, nicht eines politischen Mordes schuldig?» ³⁾ és jellemző, hogy a pályázók egyike a herderi intelem mögött rejlő nemzetiségi problémát használja fel érvül a latin nyelv megtartása érdekében: «Seit 30 Jahren, seitdem der Bauer nicht mehr glebæ adscriptus sei, füllen sich madjarische Comitete mit Slaven und Deutschen! So dass (wie schon Herder profezeite) in einigen 10 Generationen das Madjarische aussterben dürfte.» ⁴⁾ Kazinczynak a herderi gondolatrendszer egészébe való finom elmélyedésről tanuskodó állásfoglalása érdekes ellentétben áll Dugonics huszáros ítéletével, melyről Csehy József számol be: «Egykor deákkoromban olvastam» — Herdernek — «az a' munkáját: Ideen der Menschheit, különösen a' hol nagy örömmérséssel és egykori német elbizottsággal hirdeti Nemzetünkre az utolsó ítélet napot; a' midőn bejön Dugonics 's kérdez a' könyv felől; elbeszéllem, hogy este van a' Magyaroknak. Ne hidj neki, azt mondja reá a' szokott manierejában, hazudik a' Szamár Német». (VIII: 449.) Hogy Kazinczy Dugonicsnak ez ítéletben is némiképen felelhető természetlen elfogultságával semmiképen nem értett egyet (I: 191. és 194.) bizonyítja, hogy a sötét jóslat ellenére is lelkesedéssel üdvözli Guzmics Izidor-

¹⁾ Lev. VIII: 2—3. l.

²⁾ Lev. VIII: 35. l. Abafi Lajos Kazinczy kiadásában (Nemzeti könyvtár I. 133. és 285. l.) közöl egy czímnélküli költeményt, melynek tartalmából szerinte arra lehet következtetni, hogy Berzeviczy Gergelyre vonatkozik, ki egyik kereskedelmi munkájában igen ellenszenvesen nyilatkozik a magyar nyelvről és nemzetről. Berzeviczy munkáiban nem sikerült a szóbanforgó helyre ráakadnom.

³⁾ Heinrich Gusztáv, Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve. Régi Magyar Könyvtár. 37. l. Budapest, 1916. 65—66. l.

⁴⁾ U. o. Függelék, 189. l. B. Kopitar, Gutachtlicher Bericht über die XXI. Beantwortungen der Preisfrage in betreff der ungarischen Sprache. A fentidézett gondolatmenet a XII. munka 5. §-ának felel meg.

nak a történetbölcséleti munka nyelvpsychologiai eszméin alapuló értekezését¹⁾ és melegen köszönti barátját az «Elmélők (Denker) pályáján», hol új fényben ragyog, mint példánya «a nagy Herder, ki a legkopárabb mezőket is gyönyörű virágokkal hintett-el». (XVIII: 155.)

Az irodalom korszerűségének és actualitásának Kármán hangoztatta követelményeit állítja fejtegetései középpontjába Edvi Illés Pál²⁾ is, ki «a nagy Herder ítéletét nemzetünkről el-halgtatván» az élettel szerves összefüggésben álló, a legszélesebb rétegek számára hozzáférhető irodalmat követel, mely «a nemzetet az Emberisüléshez közelebb vigye».

Herder intelmét a tágabb értelemben vett nyelvművelők közül egyedül Kazinczy igyekszik azt egy egységes gondolatrendszer tagjaként megérteni; egyébként a mögötte rejlő methaphisikai rúgók ismerete nélkül, elszigetelten értelmezik.

(Vége következik.)

(Budapest.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

MIKES ÉS A FRANCZIA SZELLEMI ÉLET.

Az a lelki tartalom, a mit Mikes *Leveleskönyve* és egyéb rodostói munkái képviselnek a magyar irodalomban, tárgytörténeti és műfajttörténeti szempontból kimerítő vizsgálódások tárgya volt.³⁾ *Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez* című dolgozatomban (EPhK. 1916. és különny. Bpest, 1915.) műfajttörténeti és tárgytörténeti kiindulással Mikes forrásainak egy részét végső elemzésben az elmélkedő és mulattató francia fiktív levélirodalomban és az angol *Spectator*-ben⁴⁾ jelöltem meg és arra a következtetésre jutottam, hogy Mikes — a maga izoláltságában szellemi életünk fejlődésére, sajnos, minden hatás nélkül — első típusa irodalmunkban a francia XVII. és XVIII. század szépíró-philosophusainak.

Azóta szélesebb körben végzett philologiai kutatások mindjobban meggyőztek arról, hogy a magyar Rodostó a francia szellemi élet expanziójának igen érdekes és még eddig föl nem tárt lerakódó állomása volt a XVIII. században.

1. Mikes Kelemen kétségtelenül a francia précieux-társadalom légkörében lett levélíróvá. Ezt a szellemi milieut, a mely az erdélyi nemes apródból bizonyos fokig nagyvilági causeur-t, szellemes-mulattató levélíró-t formált, oda kell rajzolnunk Mikes lelki portréjához háttér gyanánt. A levélírás irodalmi divatja mögött a XVII. század egyik férfi-ideálja tűnik elénk, a melyhez lélekben Mikes is hozzá-

¹⁾ A nyelvnek hármas befolyása az ember emberisítésébe, nemzeti-sítésébe és hazafiúsításába. Tud. Gyűjt. 1822. VIII. k. 3-36. l.

²⁾ Milyen versek valók a Magyarinak. Tud. Gyűjt. 1824. 11. k. 78-84. l.

³⁾ V. ö. Király György, *A Törökországi Levelek forrásai* EPhK. 1909.; *Mikes levélformája* Irod. 1913.

⁴⁾ V. ö. Fest Sándor pótlását EPhK. 1916. 316.

idomult, mielőtt a *Törökországi Levelek* irodalmi koncepcziója megfogalmazott az agyában.

Ezt a társadalmi és levéltudományi milieut kíséreltem megváználni dolgozatom első részében, a melynek súlypontja: Páris.

2. Azok a forráskutatások, a melyek Mikes leveleinek és egyéb munkáinak egyes részleteire vonatkozólag sikerrel jártak: még kiegészítésre szorulnak és a kiegészítés után egy szintetikus, összefoglaló egységbe kívánkoznak. A részletforrásokból fölépíthetjük Mikes irodalmi műveltségének és olvasmányainak körét, a mely témaival és eszméivel a XVII—XVIII. század fordulójának francia szellemi életét képviseli egy rodostói ember ekletikus összeállításában.

Ezt az összeállítást legnagyobb részben nem is kell elvégeznie a kutatónak, mert fennmaradt Rákóczi Ferencz rodostói könyvtárának jegyzéke,¹⁾ a mely nagyjában meg is szabja a rekonstrukció kereteit. Meg kell állapítani a rodostói könyvtár jegyzékének hiányos és szűkszavú megjelöléseiből a bujdosók könyveinek pontos címét és a könyvek tartalmából megrajzolható lesz az a gondolatvilág, érzelmi és erkölcsi légkör, a melyben Mikes derűs-fatalista életbölcse, XVIII. századi «filozófus»-sa lett.

Dolgozatom második része tehát a rodostói könyvtár alapján rekonstruálja Mikes szellemi világát.

I. Mikes és a francia levéltudomány.

Kétségtelen, hogy Mikes az «irodalmi levél» műfajának ismeretét nem Magyarországból vitte Rodostóba, hanem Párisban kapta. Mikes «levélformája» sok vita tárgya volt és az irodalomtörténet nem is látott ebben a problémában egyebet, mint az eltanulható külső forma kérdését, pedig ebben a «műfaj»-ban speciálisan francia és XVII. századi kultúra nyilatkozik meg.

A forráskutatók keresték azt a francia levélgyűjteményt, a melyre kézzelfoghatóan rá lehetne bizonyítani, hogy Mikesnek közvetlen «mintájául» szolgált. A levélforma eredetét azonban nem lehet egyetlen hatóokra leegyszerűsíteni: két munka szembesítésénél jobban kell, hogy érdekelje az irodalomtörténészt az a gazdag levéltudomány és az a szellem, a melyből a *Törökországi Levelek* kisarjadtak.

Az irodalomtörténeti köztudat — (pl. Erődi Béla a Magyar Remekírók kiadásában) — sokáig a francia valóságos, misszilis levéltudományt — VOITURE, BALZAC, Mlle de SCUDÉRY, Mme de MAINTENON, FÉNELON, Mme de SÉVIGNÉ stb. — jelölte meg Mikes általános mintájául és itt is különösen a Mme de SÉVIGNÉ meleghangú családi levelei mellé állította a *Törökországi Leveleket*. De jöttek a pozitív forráskutatók és kétségbevonták ezt az irodalmi hatást. Miklós Ferencz (IK. 1904. 443.) rámutatott, hogy Mikes és Sévigné asszony levelei között semminemű kézzelfogható összefüggés nem található, a hasonlóság csak a gyöngéd szeretetben van, melylyel mindkettőjük levelei íródtak, ezenfelül szerinte Mikes bizonyára emlétené Mme de Sévigné, ha ismerte volna. Király György is (Irod. 1913. 262.) úgy döntötte el a kérdést, hogy Mikes leveleiben semmi nyomra sem aka-

¹⁾ Thaly: Saussure Levelei kiadásának (1909) Függelékében.

dunk, mely tartalmi tekintetben a legkisebb kapcsolatot is mutatná akár Mme de Sévignével, akár más francia remekíróval (Fénelont kivéve). Király György ki is mondta, hogy Párisban lehetetlen elképzelnünk Mikest olyan irodalmi körben vagy társaságban, a hol Mme de Sévigné leveleit ismerték és olvasták. Ezzel szemben Mikes elődeit az úti és történeti levelekben (SAUSSURE) látja és megengedi, hogy ezeken kívül még levélalakban írt novellákat, regényeket is (a milyen pl. a *Nouvelle Héloïse*) ismerhetett; a valláserkölcsi fejtegetéseknek, novelláknak, példáknak levélkeretbe való szorítását Mikes eredeti ötletének tartja.

Ezek után említett dolgozatomban (EPhK. 1916.) arra iparkodtam fölhívni a figyelmet, hogy Mikes előtt egy eddig észre nem vett irodalmi műfaj, a *fiktív levélgyűjtemények* műfaja virágzott és Mikes levélformájára — akár legkiválóbb (*Espion Turc, Lettres Juives*,¹⁾ *Lettres Persones*), akár tetszésszerű képviselője útján — döntő hatással volt. Ezek mellett a Király György föltevése (novella levélalakban) nem jöhet számításba, viszont itt megtaláljuk mindazt, a mit máskülönb Mikes eredeti ötletének kellene tartanunk, sőt még ezen fölül is a levéltechnika számos fordulátát és formuláját, a melyek már mint kész és konvencionális irodalmi hagyomány állottak Mikes előtt.

I. Mikes Párisban.

Már említett dolgozatom végén utaltam arra, hogy Mikes irodalmi műveltségének alapjait Párisban szerezte. Föl kell tennünk, hogy Mikesnek Párisban volt alkalma látni, mint teszi az irodalmi forma az egyes ember egyéni élményeit közkinccsá és lehetetlen, hogy ne jutott volna kezébe ilyen — akár Mme de Sévigné-től, akár mástól írott — közérdekű misszilis levél. Ezt az állítástomat Király György újabb kétkezdése (Irodt. 1916. 206.) ellenére is föntartom.

Ha úgy áll is a dolog, hogy a Sévigné-féle levelek kéziratok alakjukban csak igen zárt és magas irodalmi körökben voltak ismeretese, melyekbe Mikes nem juthatott: mindez nem volt akadály Mikes előtt, mert a Sévigné-féle *Lettres* első kiadása már 1726-ban megjelent (La Haye et Rouen), tehát jóval megelőzve a SAUSSURE hatását (1733; v. ö. Király György, Irodt. 1913. 269.) és a *Journées amusantes* (1723—1728) lefordítását (1745).

Általában más megvilágításban kell látnunk Mikes párisi tartózkodását, mint a hogy — adatok hiányában — későbbi fejlődésére nézve jelentéktelennek elképzelte a forráskutató pozitivizmus. Megengedem, hogy nehéz elképzelnünk Mikest olyan előkelő párisi társaságban vagy irodalmi körben, a hol a Mme de Sévigné leveleit olvasták. De erre nincs is szükség, mert Mikes hozzájutott Sévigné 1726-i kiadásához Rodostóban is, BONNACÉK vagy

¹⁾ Pótlólag említhetek egy érdekes adatot a *Lettres Juives* európai népszerűségére a XVIII. században. Pétzeli József írja *Henriás*-fordításának (Győr 1792.) előbeszédében: «Azt írja ama' nagy elméjű Márki D' Argent egy helyen a' 'Sidók' Nevek alatt ki-bocsátott Leveleiben, hogy stb. Ime egy szál a sok közül, amely a rodostói Mikest a francia irodalmon keresztül a XVIII. századvégi franciás iskolához fűzi.

BONNEVAL révén (v. ö. EPhK. 1916. 96. l. és különny. 17. l.). Viszont az is kétségtelen, hogy Mikes Párisban valamennyire élt szellemi életet, hisz irodalmi ismereteit és műveltségét párisi tartózkodása előtt igen gyérnek kell föltételeznünk. Végre is Mikes négy esztendő től-tótt Franciaországban, ennyi idő alatt volt alkalmá — minden műve erről tanúskodik — megismerkedni a francia elmélkedő és levél-irodalommal. Mivel is fölthette magányos idejét a rodostói évekből oly szorgalmasnak ismert Mikes, ha nem tanulással és olvasgatással.

Tudjuk, hogy a fejedelem tanítót és káplánt tartott apródjai számára és buzdította, rászoktatta őket hasznos és kegyes munkák forgatására, francia könyvek olvasására.¹⁾ Ezek az apródok, köztük Mikes is, főlválva kísérték a fejedelmet útjain. Ha urok előkelő szalonba lépett, legfőljebb az előszobákig jutottak ugyan, de ott egybe-vegyülhettek a már bennlévő nagyurak nemesi kíséretével.²⁾ Ebben a társaságban már eleget hallhatott Mikes irodalomról. Előkelő udvari szalon és polgári irodalom nem is állottak akkor olyan messze egymástól, példa rá maga a leveleiről is híres «Mentenóné asszony» [Mme de Maintenon], «ki is egy szegény Poeta [Scarron] feleségéből, szép elméje által bé-insinuálta magát az Királynál» — a mint Sz. KIRÁLY Adám írja naplójában.³⁾

Sz. Király Adámtól tudjuk, hogy jártak a «Lúver nevű királyházban», vagy esténként elmentek «az operára, az holott egy Actát representáltak muzsika-, ének-szóval, és minden egyéb mesterségekkel» (i. h. 273. l.). Egyik napon épen a Lafontaine regényével rokontárgyú operát, «*Telemac*-ot representáltak» (338. l.), «Comédia» (színelőadás) pedig majd minden este szerepel ezekben a följegyzésekben. Lehetetlen, hogy Mikes ezeken az előadásokon ne vett volna részt, vagy ne hallott volna azokról a klasszikus tragédiákról és vígjátékokról, melyeket a Rákóczi környezetében is jól ismertek. Ha Király Adámot magával vitte a fejedelem a hercegi maskara-bálra (299. l.), úgy bizonyára Mikes sem ült egész nap otthon, búsuló magyarok társaságában.

A «komédia» és a «theátrum», miket gyakran emleget Mikes — pl. a «finita la commedia» szólásformája a 140. levélben (1738): «vége vagyon a komédiának és a Theátrumról becsületesen leszállítának» — bizonyára nem magyarországi emlékek hatása alatt rögződtek meg gondolataiban. Magyarországi tapasztalatok alapján — a hol a XVIII. század vége előtt nem volt színház⁴⁾ — nem írhatta Mikes ezt a szkeptikus-gúnyos, francia észjárásra valló mondást: «... a komédiának még vége nincsen. Meg is kell fizetni a komédiásokat» (92. lev.). És a francia klasszikus tragédiák szemléletére kell gondolnunk, mikor ezt olvassuk Mikesnél: «... mint a komédiákban levő királyságok. Két, három óráig tart a komédia, a királyság sem megyen tovább» (5. lev.).

¹⁾ Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz*. III. köt. 1910. 428. l.

²⁾ Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Bpest, 1913. 31. l.

³⁾ Thaly K.: *Rákóczi Tár* I. köt. 361. l.

⁴⁾ A Nyelvtört. Szót. adatai a *komédia*, *komédiás* szavakra csupán Magyarország nyugati részén mutatnak tényleges színházi életre («Én Szombatba az comédiára be nem mehettém vala» Leveles Tár II. 238.)

Egyébként MIKES-nek van egy nyilatkozata magáról Franciaországról is. Mikor 1728-ban a fiatal Rákóczi György elhagyja Rodostót és Franciaországba hajózik, Mikes megjegyzi: „... a hová megyen, az az ország még nagy hasznára lehet; mert jó iskola» (88. lev.). Ez a nyilatkozat is mutatja, hogy valóban »jó iskola» volt számára Páris. Irodalmi műveltsége csaknem kizárólag a francia kultúrába kapcsolódik.

Mindezeket csak azért hoztuk föl, hogy MIKES párisi életét kissé más világitásba helyezzük, mint a hogy az újabb tudományos köztudatban szerepelt. Tény, hogy — ha nem is gondolnánk ekkor még Mme de Sévigné hatásának lehetőségére — már Párisban alkalma volt megismerkedni Mikesnek azzal a *misszilis levélirodalommal*, a melynek stílusát — közvetlenül is és a fiktív levélgyűjtemények közvetítésével is — utánozta és a melynek szellemi légkörében ő is hódolni kényszerült az »irodalmi» levélírás előkelő divatjának.

(Polytatása következik).

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

HAZAI IRODALOM.

Shakespeare szonettjei, fordította Szabó Lőrincz. Budapest (1921), Genius-kiadás. XXXIX és 267 l.

Ez a szép kötet a magyar Shakespeare-irodalomnak egyik legörvendetesebb, legértékesebb terméke. A fordító, mit a kötet bevezetése és jegyzetei kétségtelenné tesznek, alapos irodalomtörténeti tájékozódás és a szövegnek beható tanulmánya alapján végezte nehéz tisztét. E komoly munka, valamint a fordítónak már eléggé ismert nyelvi és verselési virtuozitása nemcsak költői hanem tudományos szempontból is mindenképp elismerésre méltó alkotást eredményeztek.

A »Bevezetés» okosan tájékoztat a szonett-kérdésről, mely már annyi furcsa föltevésre és ötletre szolgáltatott alkalmat. A fordító a fontosabb nézeteket (a kérdéshez tartozó személyeket illetőleg) röviden tárgyalja és végül a lényeges pontokban a legtudósabb és legővatosabb Shakespeare-kutató, Sidney Lee, fölfogásához csatlakozik. E szerint Shakespeare barátja, a kit oly szenvedélyesen szeret és oly lelkes hódolattal dicsőít (126 szonettben), Lord Henry Wriotesley, Earl of Southampton (1573–1624), a ki a költőnél vagy tíz évvel volt fiatalabb. E (különb) régi föltevés ellenében főleg azt szokták hangsúlyozni, hogy Shakespeare róla mint »kedves fiúról» beszél, a mi nem felel meg tényleges viszonyuknak; de nem veszik tekintetbe, hogy a lord ugyan 1594-ben, mikor a legtöbb szonett készült, 21 éves, de barátságuk kezdetén csak 17–18 éves volt, és ily ifjút, kinek gyöngéd lányos szépségét a kortársak oly sokszor említik, a sok keserves tapasztalást szenvedett, soféverte költő tényleg túlzás vagy ízléstelenség nélkül nevezhetett »kedves fiúnak». A szonettek tartalma még részletekben is összevág e föltevással, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy költeményekről (nem hivatalos okmányokról) van szó,

még pedig szonettekről, melyekre a kornak nivelláló divatja is rásütötte bélyegét.

Ez a kérdés különben csak életrajzi szempontból fontos, de igen alárendelt jelentőségű a szonettek költői jellegével és értékével szemben. Hisz e verseknek van még más két problémája, melyek jóval homályosabbak: a rivális költőt, kiről a szonettek szólnak, nem sikerült eddig pontosan megállapítani (S. Lee szerint Barnabe Barnes), és teljesen rejtélyes a „dark lady”, a fekete hölgy, kinek nemcsak haja volt fekete, hanem lelke, élete és híre is (130. szonett) és a ki tudvalevőleg a 127—152. sz. költeményeknek hőse. De ezek a biographiai és philologiai problémák, ismétlem, alig érintik magukat a költeményeket, melyeknek értéke csöppet sem függ ezen rejtvényeknek ilyen vagy amolyan megoldásától. Még kevésbé függ tőlük a fordítás értéke.

Szabó Lőrincz nem elégedett meg a szonetteknek hű és mégis költői átültetésével, hanem, mint nagyszámú jegyzetei (159—262. l.) mutatják, a legkomolyabban azon fáradozott, hogy a sokszor homályos szövegnek minden sorát, fordulatát, célzását teljesen megértse és a lehetőség szerint híven visszaadja. Hogy e tekintetben helyenként jóformán leküzdhetetlen nehézségekkel került szembe, mindenki eleve tudja, a ki a szonettekkel valaha komolyan foglalkozott. E szempontból néha nem mindennapi ügyességre és leleményre volt szüksége, hogy, annyira a mennyire, célhoz jusson. Legfeltűnőbb példa erre a 135. és 136. szonett, melyek a villi (tündér, mások szerint, akarat?) és Willy (a költő neve) szójátékos használatán alapúlnak. E két költeménynek egészen hű fordítása nem volt lehetséges, ha a fordító a szöveg szavaival ragaszkodik; Szabó azért, hogy a két szonett lelkét megmentse, föláltozta a (magyar nyelven különben is lehetetlen) szöveget és ügyes furfanggal mégis lehetővé tette a magyarban is az eredetinek szójátékát.

A fordítást magát csak részletes összevetés alapján lehetne komolyan megbírálni. Erre nem vállalkozhatom, de nincs is ily részletes összehasonlításra terem. Én vagy húsz szonettet vettem össze az eredetivel és az előző két igen érdemes fordítással (Szász Károly—Győry Vilmos és Ferenczi Zoltán). Az eredmény legrövidebben úgy fejezhető ki, hogy a fordításnak erénye és gyöngéje a fordítónak a lehető legnagyobb hűségre való törekvése. Ha a szonettek (tudtommal) első magyar fordítását, első sorban Győry Vilmosét, összehasonlítjuk Szabóéval, rögtön észreveszszük, hogy Győry szövege igen sokszor sokkal simább, de egyúttal sokkal kevésbé shakespearei is. Ugyanez áll a Ferenczi Zoltán igen becses fordításáról. E fordításokban a kérdéses szonettek sokszor szebb költemények, de talán nem kell részletesen fejtegetnem, hogy a fordításnak nem az a célja, hogy szép költeményeket eredményezzen, hanem hogy az eredetit híven adja vissza, oly híven, hogy az eredetit (a mennyire ez lehetséges) teljesen pótolja oly olvasók számára, a kik megfelelő nyelvtudás híján az eredetit nem képesek élvezni. A hol Szabó Lőrincz fordítását az eredetivel összevettem, mindenütt azt találtam, hogy főerénye a hűség, mely sokszor természetesen költői szépség szempontjából kifogásossá teszi a magyar szöveget. Shakespeare szonettjei többnyire nem oly versek, melyek (mint Petőfi vagy Heine versei) nyomban

költői élvezettel szolgálnak; igen sokszor csak fejtörés vagy hosszabb okoskodás útján jutunk e versek maradandó értékű magvához. De ez a munka rendszerint jutalomban részesül, mert minél komolyabban és behatóbban mélyedünk el e szonettekben, annál imponálóbban emelkedik föl előttünk Shakespeare lyrai nagysága is.

Még egy elvi megjegyzés. Szabó Lőrincz a 261. lapon összeállítja fordításának azon sorait, melyek a Szász Károly—Győry Vilmos-féle fordítás verseivel egyeznek, sőt az egyébként eltérő sorokban a rímek egyezését is. Ez eljárása ellen természetesen semmi kifogásom: átvételeinek ezen beismerésével elhárítja magától a plagium vádját, mely nálunk elég divatos. De a dolog lényegét tekintve nem annyira e kimutatást helyeslem, mint inkább magát a fordító eljárását. Nemcsak megengedhetőnek, de egyenesen szükségesnek tartom, hogy az újabb fordító átvessen a régiebb fordításokból, a mi ezekben tökéletes. Milyen képtelenségre vezet a török-szakad-eredetiség hajhászata, mikor egy régiebb fordításnak minden tekintetben sikerült fordulatát vagy versét okvetetlenül másképp (azaz kevésbé jól) kell a fordítónak átültetnie, mert különben plágiumot követ el! Ily észjárással sohasem lesznek classikus fordításaink, milyeneket a németeknél nagy számmal találunk, a kik előzőiknek fölül minden múltató jeles részleteit közkinsnek tekintik és tiszta lelkiismerettel átvesznek. Természetesen csupán egyes részletekre alkalmazható ez elv, mely csak az esetben indokolt, ha az új fordítás egyébként kiváló munka.

Shakespeare szonettjei sohasem lesznek népszerűek, nem lettek népszerűek német földön sem, hol ismételve remekül ültették át. De aki nem egyszerű műélvezetet (hogy ne mondjam szórakozást) keres bennök, hanem elmélyed a költő gondolat- és érzésvilágába, megszereti e költeményeket, annak daczára, hogy a világirodalomnak egyik legnagyobb költőjét a korabeli divat és ízlés szolgálatában nem igazi egész nagyságában mutatják. Ily komolyabb olvasóknak a Szabó Lőrincz fordítása annál inkább ajánlható, mert egész valódiságában tartalmazzák Shakespeare lyrai költészetét minden joggal és indoklatlan (úgynevezett) szépítés nélkül.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Schmidt József: Buddha élete, tana, egyháza. Budapest, «Kazinczy» kiadás, 1920. — 8°, 224 l.

Örömmel üdvözljük e könyvet, mely régen érezhető hiányt pótol a magyar irodalomban. Magyar nyelven még nem jelent meg önálló könyv,¹⁾ mely hasonló tárgyilagossággal s ilyen tudományos felkészültséggel ismertette volna «Azsia» 500 milliónyi embernek fényeskedő «világosságát». S a mi még nem egy elismert külföldi mű fölé is emeli, hogy szerzője a tiszta forrásból merít, mindenütt az eredeti szanszkrit és páli szövegek közvetlen tanulmányozásának hatását érezzük. A buddhizmusra vonatkozó fontosabb páli-nyelvű források közül kimaradt a Milinda-panyha cz. regény, pedig ebben

¹⁾ Magyar elődeit meg sem említi Schmidt, s joggal. Lénárd, Szeghy s Goldziher enemű könyvei vagy tendenciosusak, vagy csak részletkérdésekre vonatkoznak.

Nágaszena meghatározásai a buddhista tanok elsőrangú formulái; talán nem-kánoni volta miatt maradt el. Buddha életének megírásánál szerzőnk nem jár el azzal a hideg rationalizmussal, mint Mommsen a római királyokkal szemben, hanem felsorolja a Buddha-legendák buja szövevényeiből mindazt, a mit a mester életére vagy az ind néplélekre jellemzőnek s így a tan kialakulásának megértésére fontosnak tart. E legendák Indiában még csak színesek s legfeljebb a Megváltó-megjelenések jellemző symptomáit mutatják, az északi buddhizmus földjén azonban (főleg Tibetben) már a mythos szele csap meg, a vonások szertelenek s földöntúli méretűek. Buddha itt már nem «földi lény, a földöntúli eredet titokzatos nimbusa nélkül» (154. l.), hanem az az egyetlen kristályosodási pont, melyet az istenkereső vallási ösztön az alapító tilalma ellenére megtalált s amely megadta a buddhizmusnak azt, a mit a mester elmulasztott, az összetartó erőt, az isteneszmét. Tudom, a tudós szerző erre azt mondja, hogy ez a tan elfajulása, erről a kánoni szövegek mit sem tudnak. A valóságban a vallásgyakorlat fölünyesen haladt el a kánoni szövegek felett, Buddhának ma templomai (!) vannak, az oltárokon az ő szobra áll, előtte áldozatokat (!) mutatnak be, a kolostorok szerzetesei az ő szobra előtt imával kezdik s fejezik be napjukat, mind oly dolgok, melyek Tathágitát, ha nem semmisítette volna meg önmagában végkép az akarást és a földi dolgok iránt való érdeklődést, végtelen keserűséggel tölténék el. A 197. lapon, a lamaizmus szervezetéről szólva szerzőnk elkeseredve konstatálja, mily messzi esett az Buddha szándékaitól. Ha Buddha egyházáról és tanáról — írja — fogalmat akarunk alkotni, nézzük a déli, főképp a ceyloni buddhizmust, de *mindenelőtt azt a képet, melyet a páli szövegek alapján ezekről... rajzolhatunk* (197. l.). Schmidt könyve valóban ezt a kánoni tant adja, olyan alapossággal, pädagógiai ügyességgel, a történelmi s philosophiai előzmények, hatások és milieu olyan kritikai rajzával, melyért csak hálások lehetünk neki; mindez azonban csak *írott* tan, mely felkelthette Schopenhauer elismerését és bámulatát, de a mely Ázsia nagy embertömegei előtt minden időben szabadon értelmezhető s felelőztető alap maradt csupán. Ezt az alapot már korán ellepte a hihetetlen bujasággal s következetlenséggel felburjánzott polytheistikus képzetek és ritusok szövevénye. Kár, hogy ezt a második réteget, mely a történelmi buddhizmusnak legalább is olyan fontos eleme, mint a tiszta tan, nem ismerjük meg Schmidt művéből. Szól ugyan a 157. lapon hat sorban az istenség fogalmának előterbe nyomulásáról s a monotheismus jelentkezéséről («ősbuddha»), a 171. lapon tizenegy sorban a lamaizmus ördögűzéséről («pantheonja... istenekkel és szentekkel tele»), mindez azonban csak igen halovány képét nyújtja a valóságnak. A ki a mai buddhisztikus vallásgyakorlatot akarja megismerni, az ne olvassa Schmidt könyvét, itt csak Szakjamuni világot megvető komor bölcseségéről van szó. A tan s az egyházi szervezet ismertetése után szól a buddhizmus és a kereszténység közt vonható párhuzamról: igen vázlatosan, óvatos tárgyilagossággal. Általában ama nézet felé hajlik, mely a kereszténységben s főleg az apokryph evangéliumokban, némely szent legendájában s a kultuszban lát némi buddhista hatást. A befejező sorok világos józansággal szólnak az európai buddhisztikus propaganda kilátástalan jövőjéről, a melynek

okát főleg az európai és ázsiai temperamentum különbségében látja. (Nem hagyhatom szó nélkül, miért írja Chinát következetesen Sinának? A China írásmódnak nálunk multja van.) Melegen ajánljuk e könyvet mindenkinek, a kik a buddhizmus iránt érdeklődnek — s ilyenek ma sokan vannak.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

Zigány Árpád: A hindu dráma. (Tolnai: Világlexikon VIII. kötet, 214–216. l.)

1919 elején hagyta el a sajtót a Tolnai-Világlexikonnak ez a kötete. Általában szakemberekre bízta a szerkesztőség az egyes cikkek megírását, annál kellemetlenebb meglepetést nyújt az olvasónak ez az alig három oldalas cikk. Hiszen forrástanulmányt, szakkutatást senki sem kíván egy népszerű lexikon cikkírójától, de az már mindenkinek, a ki népszerű cikket akar írni, első kötelessége, hogy a tárgyával teljesen tisztában legyen, vagy legalább azt tudja, honnan meríthet cikkéhez adatokat. A hindu (azaz inkább: ind) drámáról pl. elég lett volna Flók Károly áttekintésének elolvasása az Egyetemes Irodalomtörténetben, akkor nem követett volna el a cikkíró olyan nagy botlásokat.

1. «A legrégebb hindu dráma — a Gitagovinda — szintén a Visnu-mitológia egyik epizódját dolgozza fel s a híres Kalidasa hasznoló című hőskölteményéből merített» (214. l.). Mennyi tévedés ez mondatban! — Először is a Gitagovinda nem dráma, hanem lyrai költemény; nem is a «legrégebb dráma», mivel a XII. századból való, holott pl. Kalidasa sokkal régebben, már a VI. században élt. De különben is ellenmondás van e mondatban, mert ha Kalidasából merít e költemény, úgy nem lehet «legrégebb dráma», mivel Kalidasa is első sorban drámaíró. Külömben K. ilyen című eposzáról nem is tud az irodalomtörténet. — Talán az tévesztette meg a szerzőt, hogy az irodalomtörténet a Gitagovindát a régi népies, Visnu történetéből vett epizódokat feldolgozó «yātrā»-k egy késői példájának tekinti, de maga a mű nem régi.

2. A chronologia különben sem erős oldala az írónak — a mi igazi ind vonás! A klasszikus szanszkrit-dráma legkiválóbb alkotása. a «Mrccakatika» (Az agyag kocsika) Zigány szerint a Kr. u. III. századból való, épígy Kalidasa is, kinek műveinél e dráma régebbi. — Honnan merítette ez adatokat, nem tudom. Az tény, hogy a Kalidasa kora körül felmerült ellentétes nézetek zavarossága mellett is régen elavult ez a felfogás, melynek H. H. Wilson, az ind dráma nagynevű kutatója volt egyik fő szószólója — körülbelül száz év előtt. S ha E. Meier még 1852.¹⁾ a Kr. e. I. századba helyezi Kalidását, ez már túlhaladott álláspont. Leop. Schroeder²⁾ szerint a Kr. u. V. században élt, G. Huth³⁾ kis könyvet szentel annak számos figyelemreméltó adattal való igazolására, hogy a VI. század elején élt. Legújabban B. Laëbich⁴⁾ állítja össze az ellentétes nézeteket s legvalószínűbbnek tartja

¹⁾ Die klassischen Dichtungen der Inder II.

²⁾ Indiens Literatur u. Cultur. (Leipzig, 1887.) 604–9. l.

³⁾ Die Zeit des Kalidasa. (Berlin, 1890.)

⁴⁾ Das Datum Kalidasas. Indogerm. Forschungen XXXI. (1912–13.)

korául az V. század II. felét. A «Mrccakatika» valamivel lehet régebb, míg Bhavabhuti kora a VIII. század, őt sem választhatja el hatszáz év elődeitől, mint Z.-nál.

3. Kalidása másik két drámája Z. szerint «A hős és a nimfa» meg «Vikrama és Urvasi». Ez a két cím csak egy drámára, a «Vikramorvasi»-ra vonatkozhatik, melynek címét magyarra Fiók (Schroeder nyomán?) «A hőstettel megnyert Urvasi»-nak fordítja. Wilson «The hero and the nymph»-jére mutat ez a «hős és a nimfa». Urvasi a nympa, Pururavas pedig a hős. — Kalidása harmadik drámájára, a «Malavikā és Agnimitra»-ra már csak azért sem érthető e cím, mivel ez udvari intrikus darab, melyben hős nem szerepel, nympa még kevésbé.

4. Az ind dráma általános jellemzése sem mondható nagyon szerencsésnek. Egyes adatai nem is helytállóak, pl. az, hogy nyílt színen *semmi* cselekedetet sem szabad végrehajtani, a miből csak annyi igaz, hogy ölni, vért ontani nem lehet, de verekedni, botozni nagyon is szabad (l. a Mrccakatika számos helyét).

5. Sajnálattal kell még megjegyeznünk, hogy a dráma nyelvéről egy szava sincs, holott ez az ind drámákra nagyon jellemző. Sokkal inkább jut kifejezésre nyelvükben a kasztrendszer, mint a szerző által említett ruhákban, melyekről a drámák olvasva semmi tájékoztatást sem adnak — hiszen szanszkrit nyelven csak a brahmának, királyok, hősök beszélnek, minden más szereplő nyelvjárást használ.

6. Még csak annyit, hogy a szanszkrit szókrol fogalma sincs annak, a ki ilyen szóelválasztást követ el: Mahabharata. T. i. ezt sem vagyunk hajlandók annyi botlás után sajtóhibának tulajdonítani.

Ha ilyen szaktudás jellemzi a lexikon többi czikkeit is, úgy mi is a szerkesztősséggel együtt intünk óva mindenkit a lexikon czikkeinek utánnyomásától és fordításától.

(Budapest.)

BÖHM DEZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff: Platon. I. B.: Leben u. Werke.

II. B.: Beilagen u. Textkritik. Berlin, Weidmann'sche Buchhandlung, 1919. 8-r. VI+756+452 l.

Németországban már mind gyakrabban el-elhangzik az a vélemény, hogy a hírneves berlini hellenista Platon-életrajza egyike azon kevés számú klasszikus könyveknek, a melyekkel a Wolffék és Gottfried Hermannék philológiája az egész német nemzetet ajándékozta meg. «Mi németek — mondja Wilamowitz — rászorulunk a görögségre, hogy emberek, hogy nemcsak germánok, hanem igazi germánok maradhassunk. Ehhez elsősorban Platon kell, hogy nevelőnkké legyen; mert eddig még igen kevésbé az». A munka első kötete egyetlen görög idézet, egyetlen görög betű nélkül hatalmas buzdító irat (ἐπιπρεπτικός) Platon tanulmányozására. Vannak lapjai, a melyek tagadhatatlanul klasszikusak, tisztán irodalmi szempontból is. Platon-

nak, a családi tradíciói s szíve legbensőbb hajlandóságai szerint politikai pályára hivatott athéninek lelki tusáit, lemondásait, reményeit, terveit és csalódásait mesterien mutatja meg szerzőnk. A Gorgias (229. kk.), Menexenos méltatása (265.), az Állam személyes vallomásainak (434.) és a Theaitetos epizódjának analysise (521.), Dion halála (a XIX. fejezet) fénypontjai nemcsak a könyvnek, hanem annak az egész philologiai történetírásnak, a melynek vezéralakja Wilamowitz. Éles elme, meleg szív — és kritika, minden kíméletlensége ellenére jótékony kritika, amely meggyőzően és megnyugtatóan, a történelem keserű szükségszerűségeivel megbékéltetve, a köznapi beszéd dísztelen mondataiból szól hozzánk: ez, mondhatnók, az a hippokratesi stílus, a melyre itt végre felküzdötte magát Wilamowitz.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy e pontokon is mutatkozik a könyv nagy hiánya: Wilamowitz nem adja meg a magáét Platonnak, a philosophusnak — a politikusnak talán túlsokat ad; megértésből, rokonérzésből, méltánylásból egyaránt. Majdnem érthetetlen aggályoskodással választja el bevezetésében a maga alacsonyabb rendű, philologiai feladatát a philosophusétól. A philosophia csak annyiban tartozik belé munkakörébe, a mennyire az emberre és lelkére nézve jelentőséggel bír (4. l.). Ez a megszorítás lehet magában véve jogos, de itt és a munkán végig valamiképen nem engedi felmerülni azt a gondolatot, hogy nincs semmi a világon, a mi fontosabb s jellemzőbb lenne az egyénre nézve, mint ép philosophiája. Wilamowitz Platonja úgyszólván el van vágva az ideáitól: mintha azok csak tudományos gondolkodásának végre-valahára megérett gyümölcsei (693.) s nem temperamentumának hódításai is az abstract gondolat világában, csak az ismeretelméleti probléma megoldása volnának, s nem vágyainak kielégítése is, csak az örök Jónak és nem a philosophus lelkének is gyermekei: creaturák, mint más összefüggésben mondja szerzőnk, a melyektől függ az ember. Jól tudom, hogy ezt a «humanistikus» felfogást, a melyet Wilamowitz kissé naiv obiectivismusával szembeállítok itt, philosophiai szempontból kifogásolni lehet: a philologus és történetíró különösen Platon esetében nem nélkülözheti. Ha valahol, Platónnál érezzük minden lapon: itt az egész ember filozofál. Wilamowitz a platoni philosophiában a készülő exact tudományt látja, a melybe még lépten-nyomon belészól a görög nép nyelvébe kövült bölcsesége. S Platon anyanyelvének ezt az ősi gondolati tartalmát ismét mintaszerűen tudja megmutatni szerzőnk. De a vérbeli metaphysikus hangja számára nincs hallása. Azok ellen, a kik a metaphysikus ikertestvérét, ha szabad a Symposionból való képet használni, aristophanesi felét, a mystikust állítják előtérbe, könyvének erős polemikus fordulatai vannak. Platon, nem győzi hangsúlyozni, «a tudomány embere», ismételjük, az exact tudományé. S «a különös platoni épen abban áll, hogy a legelvontabb, legszigorúbb gondolati tevékenység érzelmi életének alhitatában megtalálja kiegészítését. Ezt nevezzük mi vallásosnak, azért vallásosnak, mert mystikáról beszélni szentségtörés» (586.). Így ír az, a kinek a «mystika» szó kellemetlen, egyházi vagy középkori ízü, a ki maga nem ismer más elragadtatást, mint a tudományos kutatását, más vallást, mint a tudományt, a szó legszigorúbb értelmében, de azt azután igazán. Az a Platon, dialektikai intézetében Athénben, a kiről annyi

kedves intimitást (272., 452., 505. stb.) tud elmondani szerzőnk, nagyon is hasonlít valamelyik berlini professorhoz!

A «tudós» Platon részben a valóság rovására subiectiv oldala Wilamowitz munkájának. Sarkalatos tétele, a melyre itt is és a politikus Platon erős színekkel való festésénél is támaszkodik, a VII. levél hitelessége. Nem mintha nélkül lényegesen más képet kaptunk volna Platonról. Wilamowitz előre megalkotott hypothesisét, mint már annyiszor, egy szöveg helyes interpretálása igazolja. De az interpretatio maga is diadalmas. A levélben, úgy a hogy van, philosophiai excursusával együtt nincs semmi kivetni való. Legalább egyszer szól hozzánk Platon közvetítő nélkül philosophiájáról s az igazságot kereső s tanító philosophusnak legbensőbb élményeiről. Az viszont még mindig vita tárgya lehet, hogy a tudás lángjának fellobbbanása, a melyet itt Platon leír, olyan messze van-e a mystikus ekstasistól, mint szerzőnk akarja (644. l.). A helyett, hogy erre a kissé messze vezető kérdésre most visszatérnénk — Wilamowitz maga is erős engedményeket kénytelen tenni a Phaidros isteni örületének — itt az ideje annak, hogy egy pillantást vessünk arra az egész műre, a melyet az antik Platon-biographiának még ezzel a levéllel együtt is gyér adattaira épít. Az életrajz szilárd chronologiai váza s viszonylagos hézagtalansága bámulatot keltő — talán sokak szemében túlságosan merész is. Sokrates halála előtt három dialogus: Ión, Hippias (minor), Protagoras (jellemző czíme a fejezetnek, a mely tárgyalja őket: Jugendübermut). Sokrates halála után Apologia, Kriton, Laches, Lysis, Charmides, Euthyphron (Verteidigung des Sokrates), majd a félbemaradt és húsz év múlva az Állam bevezetéseül felhasznált Thrasymachos s a Gorgias (Absage an die Welt), Kr. e. 390 — 388 utazás Egyiptomba, Kyrénébe, Délitáliába, Siciliába. A hazatérés első műve az iskolaalapítás előtt a békülékeny Menexenos. Az Akadémia programja a Menon. Hamis módszerek ellen polemizál az összetartozó Kratylos és Euthydemos. Még szorosabban összetartozik a Phaidon és Symposion (Verklärung des Sokrates), mint az emberi élet egymást kiegészítő tragédiája és komédiája (Phil. 50b). 374 táján jelent meg az Állam. A jól végzett munkára következő vakációs hangulat eredménye a Phaidros (Ein glücklicher Sommertag). Platonnak reményei is voltak az Állammal; azt hitte, Athénnek kedve támad kormányára philosophust híni. «Ihm hat das Herz den Kopf benommen». Mikor a Parmenidest és Theaitetost írja, még mindig nem több társadalmi állására nézve, mint egy emberöltő előtt a nagy sophisták s ez elkészeríti (Nur noch Lehrer). A Theaitetoson dolgozik, a mikor megkapja Syrakusából Dion meghívását. Hazatérte után írja folytatásul hozzá a Sophistest és a Politikost. A Philosophoshoz már nem jut hozzá. Újra utaznia kell, ugyanolyan eredménytelenül, mint előbb. 360-ban ismét otthon van. A Philosophos tervét örökre elejti — új tetralogiába kezd, hogy azt is abbahagyja. A hatalmas torso a Timaios és a Kritias-töredék. A Philebos következik még ezután (Ein letzter Kampf um das Lebensglück). Diont meggyilkolják. A 81 éves philosophus teljes resignatióval a földi dolgokon a Törvények írása közben hal meg.

Ez az életrajz összefoglalóan felhasználja a nyelvi kutatás és a szövegmagyarázat eddigi eredményeit. Lewis Campbell, Constantin Ritter és Hans v. Arnim az előkészítői. Wilamowitz művének nagy

tudományos jelentősége épen az, hogy a mi újat ad, a régihez kapcsolja hozzá. A tudomány nem haladhat, ha minden kutató előlről kezdi a munkát. Platonnal körülbelül így állott eddig a dolog. Innen az általános skepsis vagy bátortalanság, a mely a Platon-életrajzot illetőleg a philosophus- és philologus táborban egyaránt uralkodott. Wilamowitz utat jelöl azok számára is, a kik többet, s azok számára is, a kik mást akarnak Platonról mondani. Az ő hatalmas synthesisét kell helyesbíteni vagy kiegészíteni. Egészen újjal pótolni talán soha, belátható időn belül biztosan nem lehet.

Nem méltányolnók értéke szerint e sokoldalú munkát, ha nem vetnénk reá még egy pillantást a szorosabban vett irodalomtörténet szempontjából is. Platon, a költő még sokkal inkább az «örökké változó» Platonnak tetszik, mint a philosophus. Szerzőnk itt is, mint Homérjában, a stiluskülömbőségek nagy kritikusa. Számtalan apró öröm és tanulság van elszórva könyvében azok számára, a kiknek a görög stílművészet finomságaihoz érzékük van. Az egyszerű Menon jellemzését emelem ki a többi közül (381. s k.). Az Allam művészi egységének teljes igazságot szolgáltat Wilamowitz. Néha egy-egy rövid utalása elég, hogy Platon írói fejlődésének fokozatai kidomborodjanak előttünk. Ion, Symposium, Phaidros, Timaios — tekintünk vissza e sorozatban az utolsó műről az előbbiekre, hogy ezt a fejlődést megérezzük. Csak előre nem szabad soha néznünk, a Protagorasban nem szabad már a Lysis, s a Lysisben már az Euthydemos művészet tudnunk. E szigorú történelmi módszerrel meglepő eleveniséget tud belevinni Wilamowitz a formai elemzésbe. Sajnos ugyanez a módszer vezet az ifjúkori dialogusok hamis megítéléséhez. Az Ion, Hippias, Protagoras szatírák szerinte, a melyekkel rokonabb Horatius vagy Lukianos, mint a Symposium vagy Theaitetos Platonja (125.). A triviális sophista bölcseségtől végre-valahára szabad s életkedvében zabolátlan fiatalember beszél belőlük. Sokrates volt a felszabadító (146.), az emberi szabadság evangéliumának hirdetője (111.). A fiatal Platon gondtalanul még őt is csipkedi, boldog, mert nem sejtí a jövőt (151.). Igen, ha ezt a jövőt nem hordja a temperamentumában, mint Sokrates is, ha nem az a született metaphysikus, a kinek «szabadság — hogy e kissé messziről vett erős szavakat használjam — természetlen s leleménytelen valami, nem ok semmire sem a világon, hanem a teljes hiánya minden alapnak valamihez, azért, hogy tere legyen». Számomra Platon, a «szabad» ifjú elképzelhetetlen. Hogy Sokratestól semmi positivumot nem tanult, abban Wilamowitz nagyon közel járhat az igazsághoz. «Talán azt, hogy minden erény tudás? Mintha a többiek mind nem ugyanezt mondták volna!» De felszabadulásról sem lehet szó. Összeszorult számára a világ, a minden oldalról belémeredő örök igazságoktól, a melyekhez hozzá kell simulni a szeszélyes gondolatnak. S ez a nehéz dolog, ezért kell a fejét megütni a sophistának, a ki azt hiszi, hogy akadálytalanul emelheti az ég felé. A fiatal Platon tele van e kemény positivumokkal s azzal a tudattal, hogy bánni velük nem tud sem ő, sem a bölcsek. S ha ez így van, akkor stílusa is sok helyen positiv s nagyon komoly, a hol Wilamowitz a szertelen gúny tetőpontját látja s az igazi ironia benne viszont sokkal mélyebb. Alítani lehet, hogy egyáltalán nem értenék meg az ifjúkori dialogusokat, ha szerzőjük meghalt volna a Protagoras meg-

írása után. Platon az Ionban sem Menippos elődje, hanem a Phaidros s a Törvények X. könyvének írója. Véletlenül ép előttem fekszik az az éles kis iratocska, a melylyel Wilamowitz-Moellendorff dr. phil. 50 évvel ezelőtt Nietzsche munkáját, a Tragédia születését támadta meg. Ugyanaz a historikus-kritikus egyéniség harszol benne a subiectiv philosophus ellen, a mely most Platon igazi lényével szemben jut diadalra. A subiectivismus bomlasztó hatását nem tagadjuk. De az a dogmatikus elzárkózás, a mely a nevét sem akarja hallani, nem a legjobb orvosság ellene. Wilamowitzot munkája legszebb eredményétől fosztotta meg: a logikus szíve rejtekébe úgy belevilágítani, mint a hogy a politikai theoretikusába sikerült neki. Vajjon nem lehet-e most már, ő utána ezzel az érdekes feladattal is megpróbálkozni?

Legyen szabad felhívnom végül még a Platont görögül olvasók figyelmét a II. kötetnek arra a 100 apróbetűs lapjára, a mely Wilamowitz szövegkritikai jegyzeteit tartalmazza. Itt kibékül Platon leg-metaphysikusabb híve is a könyvvel. Hogy a szöveget érteni a leg-főbb dolog, ebben mindnyájan egyek vagyunk. S ehhez talán a nagy kiadókon kívül senki egyszerre annyit nem segít, mint Wilamowitz. Több szó helyett álljon itt pár példa. Symp. 203e *εἰς πορρήσει* post *ἀναβιβάζεται* W. 208c *θαυμάσις* codd. *θαυμάσι(μι) σ' W.* *περὶ* del. W. 209c *τῆς τῶν παιδῶν* del. W. 210d *δουλεύων* del. W. 223b *εἰς τὸ* codd. *εἴσω* pap. W. Phædr. 248a 2 *θεῶν* codd. *θεοῖς* pap. W. *καὶ εἰκασμένη* om. pap. del. W. 246c *ἀλλὰ* codd. *ἄλλο* W. 248b *οὐ ἔστιν* del. W. etc. Kevésbbé meggyőződek az ilyen coniecturák: Apol. 41b *ἀντιπαράβιλλοντι* codd. *ἀντιπαράβιλλεν τε* W. Phaid. 100d *παράγενοίτο* codd. *παράγενοίτο ἂν* W. Azt hiszem, hogy maga Wilamowitz is csak ideiglenes segítségül közli őket s egyszersmind jelzi is velük, mennyi még a tennivaló legolvasottabb szövegeinkben.

(Greifswald.)

KERÉNYI KÁROLY

Ludwig Radermacher: Beiträge zur Volkskunde aus dem Gebiet der Antike. (Kais. Akad. d. Wissensch. in Wien. Philos.-hist. Kl. Sitzungsberichte, 187. B. 3. Abh.) 8°, 146 l. Wien, 1918.

Kisebb-nagyobb, egymástól független excursusok alkotják e könyv anyagát: összekapcsolja őket ama közös tulajdonságuk, hogy mind-egyik az antik népelet, népszokások, néphit egy-egy ismeretlen, vagy homályos pontjára vetít fény sugárt, igen sokszor a modern ethnographia eszközeivel. A felderített dolgok talán jelentéktelen apróságoknak látszanak, de éppen ezek a mindennapi életet jellemző emberi dokumentumok hiányoztak eddig a klasszikus világ képéből. A tárgyalt témáknak ez az ujsága élvezetes olvasmányynya teszi a jelen könyvet s bár nem mindig tudjuk elhinni kissé túlsóvány adatokkal alátámasztott következtetéseit, de meglep és gyönyörködtet a tarka és változatos elevenségű kép, melyet szerzőnk sokoldalú tudásával szinte a semmiből varázsol elénk.

A Szomszédok cz. fejezet Aristophanes egy pár sorából (Eccles. 311., 327., 372., 477.) kiindulva az egymás mellett lakók kölcsönös egymásrautaltságából kifejlődött szokásokra mutat rá s arra az eredményre jut, hogy e szokásokban az emberi közösség társadalmi és politikai fejlődésének csírái rejlenek. — Az Emberek és állatok cz.

rész megállapítja, hogy az ókori ember kétféleképp helyezkedett szembe az állatvilággal: vagy teljes megértéssel, mint egyéneket kezelte őket (Békaegérharcz, sőt még Aesopus is!) vagy külső, esetleges benyomások, belemagyarázások folytán típusokat alkotott belőlük (Simonides az asszonyokról; Arist. hist. anim. A. I. p. 488^b 12. stb.). Közben érdekes megjegyzéseket olvasunk az állati gúnynevekről, az antik karrikatúráról (mely még feldolgozójára vár), az állatnévből képzett igékről (*πιθηκίζειν*, *λεοντιάειν*, *ὕψειν*, *καπρῶν*, *ἀλωπεκίζειν* «megcsali»; sőt *κυνέω* a kutya földöncsúszásából vett kép, melylyel a *προσκύνῃσις* szóban a királyuk előtt földreboruló perzsát bélyegzi meg a szabad görög!). — Egy *Κονίσσαλος* nevű démon rekonstruálása a földön tovarohanó porgomolyagból tetszetős ugyan s az antik természetszemléletre jellemző volna, de sajnos a néven kívül semmi klasszikus adat nincs, a modern párhuzamok maguk is párhuzamokra szorulnak. — Sophokles Philoktetese 533. sorának *προσκύσαντε τὴν ἔσω* szavait meggyőzősen vonatkoztatja a barlang nymphájára, a kit a barlang lakója vallásos lélekkel tisztel. — Terjedelménél fogva is legjelentékenyebb része a könyvnek az ókori újévi ünnepségekről szóló fejezet. Óvatos kézzel nyúl szerzőnk az adatokhoz s próbálja a hihetetlenül összegomolyodott szálakat kibogozni, hogy ha már az ünnep fejlődéstörténetét nem is tudja kikutatni, legalább a görög, római, kelta stb. elemeket sikerüljön megállapítani. Óvatosságában ez esetben talán túlságba is megy, különösen e felvonulások vallásos elemeit illetőleg. Újév napja (nem elsősorban a polgári esztendő kezdete miatt) az évnek vallási szempontból legkritikusabb napjai közé tartozik s igen egyoldalú és felületes szempont e nap szokásait a jövő kifürkészése szolgálatába erőszakolni. Szerzőnk pl. azt a szokást, hogy újévkor a ház tetejére másznak felfegyverkezve (103. lap), úgy magyarázza, hogy a ház tetejéről jó kilátás nyílik (a jövőbe, úgy látszik, mert a ritust auguriumnak nevezi!); pedig az általa felhasznált és sokat idézett Samter (Geburt, Hochzeit u. Tod) is eléggé hangsúlyozza a háztető fontos szerepét a démonok ellen való védekezésnél (pl. egyes félvad népeknél a férfi, míg felesége a házban vajúdik, barátaival teljes fegyverzetben a háztetőre mászik s úgy lesi hadonászva az ellenséges szellemeket). — Az utolsó cikk az Ovidiusnál (Fasti IV. 291. s 99.) található Claudia Quinta epizódnak ad sacralis háttérrel jelenkori házassági rítusok odavonásával. Az érvelés meggyőző s nemcsak az ovidiusi történetet helyezi új megvilágításba, hanem érdekes adattal gazdagítja a római vallás ismeretét is.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

A. Heisenberg: Neugriechenland. (Aus Natur und Geisteswelt 613.) Leipzig, Teubner. 1919. 8-r. 127 l.

Görögország földje sokak számára manapság is csak az antik romok és emlékek hazája; a nép, a mely egy századdal ezelőtt az elomló romokon régi hazát és új életet teremtet, a maga igazi valójában még mindig ismeretlen és idegen maradt. A philhellenismus, a melyből a legújabb időkig hiányzott a mai görög nép multja, e mult által meghatározott jelene és ebből folyó jövő kulturális feladatai iránti történeti érzék, csaldóva kereste Hellas földjén az antik görögö-

ket; a már régen megdöntött, de a köztudatban még ma is makacsul élő Fallmerayer-féle theoria az ógörögök késő utódaiban egy eredeti jellegéből kivetkőzött, elszlávosodott népet látott. Pedig az újjörög népet nem lehet sem az antik világ tükrében nézni, sem közvetlen történeti multjától elszigetelve megérteni. Az ógörögök és mai leszármazottjaik közt kétezer éves változatos történeti mult áll; a hellenisztikus-római, a bizánczi és török uralom korának hosszú századai nem suhanhattak el hatástalanul felettük; ott hagyták nyomaikat belevésve a nép külső vonásaiban, nyelvében, szokásaiban és szellemi életének minden megnyilatkozásában. A mai Görögország a bizánczi birodalom szétbomlása után az ókori görögök földrajzi és ethnographiai határain belül az ógörög emlékek és tradíciók hatása alatt született újjá, de a mai görögök mégis elsősorban a bizáncziaknak közvetlen utódai; a bizáncziak psyche-jének és kulturájának keresztmetszete pedig az ógörög, orientalis és keresztény elemek összeolvadását mutatja. A mai Görögország és a mai görög nép igazi megértése tehát csak e történeti mult távlatán keresztül történhetik.

Ez a főszempont domborodik ki e kis munkában, a mely meggyőzően bizonyítja, hogy a byzantinologia eredményei nemcsak általános kulturtörténeti szempontból értékesítve, hanem elsősorban az újjörög nép megítélésére vonatkoztatva milyen átalakítólag és megtermékenyítőleg hatottak. Ideje, hogy a tudományos kutatások alapján megrajzolható kép átmenjen a köztudatba s az elfoglalt vagy téves nézetek helyet adjanak a mai görögség igazi, történeti alapon nyugvó megértésének. Ezzel a czállal készült Heisenbergnek e házagpótló műve, a mely — a szerző saját vallomása szerint — részben a világháborúnak köszöni létrejöttét. A szerzőnek, a ki Krúmbacher utóda a müncheni egyetemen s a bizánczi kultúra és újjörög viszonyok egyik legalaposabb ismerője, a háború alatt mint összekötő tisztnek alkalma volt Görlitzben huzamosabb ideig érintkezni a IV. görög hadtesttel, a mely 1916-ban Kelet-Makedóniából Németországba vonult vissza. Itt a közvetlen személyes benyomások hatása alatt kiegészítve az újjörögökről alkotott képet íródott e munka, a mely — a mennyire a terjedelme megengedi — részletesen s a lehetőség szerint mindenütt a legújabb statisztikai adatokra támaszkodva ismerteti Görögország földjét, lakosságát, történetét, állami szervezetét, gazdasági viszonyait, anyagi és szellemi kulturáját. A történeti rész kiterjeszkedik Görögországnak a világháborúban játszott szerepére is s a közel mult eseményeit és Görögország politikáját objektív elfogulatlansággal világítja meg. A mű értékét az újjörög nép és kulturális viszonyai tárgyalásánál mindenütt érvényesülő történeti nézőpont adja meg; de e tekintetben a szerzőt itt-ott egyoldalúvá teszi a bizánczi örökség szerepének hangsúlyozása, a melyvel szemben nem domborítja ki kellőleg az ógörög hagyományok fennmaradását az újjörög nép életében, a mint erre alkalom lett volna az újjörög népszokások és néphit egyes elemeinek ismertetésénél, melyek gyökerei a bizánczi koron keresztül az ógörög életbe nyúlnak vissza. Kár, hogy a nyelvkérdést is kissé röviden tárgyalja s a *διλωσία* történeti fejlődésére csak röviden utal s az újjörög nyelvnek a *χωρὶς*-hez való viszonyát nem érinti, a mi pedig a művelt közönség előtt — a melynek számára a könyv első sorban készült — félreértésre adhat alkalmat.

E nagy szeretettel, tárgyilagos szempontból, a mai görög viszonyok és a történeti mult széles körű ismeretével írott munka — meggyőződésünk szerint — nagyban hozzá fog járulni a sok homály, előítélet és téves hit elosztatásához, a mi az újjörögök származására, jellegére s a mai Görögország viszonyaira vonatkozólag még manapság is kísért a köztudatban s hivatta van arra, hogy az újjörög nép iránt — helyes történeti megvilágításban mutatva be azt — igazi rokonszenvet keltsen. Epen ezért melegen ajánljuk mindazok figyelmébe, a kik a mai Görögország iránt érdeklődnek s a kik egy pillantást óhajtanak vetni arra az útra, melyet a görög nép a középkoron át napjainkig megjárt, a haladás ama fokára, a hová az újjászületett görög nemzeti állam első százados története folyamán emelkedett s a mai görögség fejlődésének jövő perspektíváira.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

VEGYESEK.

— Görög auctorokból. II. *Homeros* Iliasának IV. énekében Pandaros frigszegésének elbeszélésekor a költő, miután hosszasan előadta a kőszáli kecske szarvából készült íjj történetét, a 112. sorban így folytatja:

καὶ τὸ μὲν εὖ κατέσκηκε ταυσοσάμενος ποτὶ γαίῃ
ἀγκλῖνας...

„Azt pedig (az íjjat) gondosan letevén felajlázván a földre támasztván.» Ebben az ideiglenes fordításban lehetőleg kifejezésre akartam juttatni a görög szöveg többféleképp értelmezhető voltát. Lássuk először egyenkint a különböző eddig felmerült magyarázatokat.

1. A *Venetus A* egyik scholionja szerint «ἐπὶ τὸ ταυσοσάμενος βραχὺ διασταλτίον» πρὸς γὰρ τῇ γῇ ἀνέκλινεν αὐτὸ πρότερον ἐντείνας τὴν νευράν». Hasonlóképen *Eustathios* (ed. Basil. 1560, p. 343, 24) szerint «τὸ εἰς γῆν σεῖναι τὸ τόξον πρὸς τῇ γῇ ἀνακλῖναι φησι. ὅτι δὲ εἰς γῆν ἀνακλῖναι ὁμοίον ἐστὶ τῷ κατασεῖναι, δηλοῖ εἰπὼν καὶ τὸ μὲν εὖ κατέσκηκε ταυσοσάμενος...» Vagyis a ποτὶ γαίῃ ἀγκλῖνας; szavak csak a megelőző εὖ κατέσκηκε kifejezést magyarázzák: gondosan letevén *lefektetvén a földre*. Ezt a magyarázatot fogadja el H. Stephanus Thesaurusa is.

2. Ugyancsak a *Venetus A*-ban olvassuk a π. γ. ἀγκλῖνας szavaknak egy másik magyarázatát is: πρὸς τῇ γῇ ἐπερείσας ἑαυτὸν, δηλονότι τοῦ μὴ ὀρεσῆναι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Itt tehát ἀγκλῖνας intransitív értelműnek van fel-fogva: *a földre támaszkodván, leguggolván*.

3. *Ameis-Hentze*, *Füsi-Franke* és más német commentáros kiadások útján ment át a köztudatba e helynek legismertebb értelmezése: „gondosan letette az íjjat, miután *a földhöz támasztván* felajlázta». π. γ. ἀγκλῖνας tehát a felajzás módjára vonatkozik: Pandaros az íjjnak azt a végét, a melyhez a húr állandóan oda volt erősítve, a földhöz támasztván, másik végét pedig testének súlyával lenyomván, bekapcsolta a húr szabad végét az íjjon lévő karikába, a κορώνῃ-ba.

4. Újabbban *W. Reichel* (*Homerische Waffen*² p. 118) más magyarázattal próbálkozott. Szerinte Pandaros íjjának, mint összetett íjnak,¹⁾ fel-

¹⁾ Az íjj szerkezetéről l. Luschan, *Festschrift für Benndorf* p. 189, idézve Reichelnél p. 112. Luschannek Pandaros íjjáról 1914 júl. 9-én a berlini archæologiai társaságban tartott előadásáról l. *Arch. Anzeiger* 1914. 2. füz. (nem láttam).

ajzása nem az előbb említett módon történt. A képzőművészet emlékeinek tanúsága szerint az ilyen íjját az ember többnyire ülő helyzetben, térde alá dugva, s egyik végét a másik térdével fölfelé nyomva ajzotta fel. «Einen solchen (Bogen) bespannte man, wie das einzige Wort ἀγκλίνας mit prägnanter Deutlichkeit sagt, indem man ihn hinaufbog.» Az idézett hely tehát R. szerint a felajzás módját írja le, ποτὶ γαίην után interpunctiónak van helye, ἀγκλίνας pedig azt jelentené: fölfelé görbítve. — Ezt az interpretációt az Iliasnak legkitünőbb commentált kiadása, az angol Leaf-féle is elfogadta.

Mind a négy magyarázat azonban téves és tarthatatlan. Hogy a helyes értelmezést megadhasuk, előbb ἀνακλίνας jelentését kell tisztába hoznunk. Az egyszerű κλίνας (lat. clino, ófn. hlinēn, hleinan, újf. lehnēn, ói. crayati stb.) egy merev tárgynak (többnyire függőleges) nyugalmi helyzetéből való elmozdítását, oldalt, hátra döntését, hajlítását, támasztását fejezi ki (ném. neigen); görbítést (ném. beugen, biegen) sohasem jelenthet. A «fölfelé görbítést» ἀνακλῦσαι (v. ἀναγκλῦσαι) szavakkal kellett volna kifejezni (v. ö. Schmidt, Synonymik III 112. §.). Reichel felfogása tehát a görög nyelvhasználatnál össze nem egyeztethető. Hasonlóképp tarthatatlan az Ameis-Hentze-féle magyarázat is. A költőnek a javasolt értelelem kifejezésére («íjját a földnek támasztva, szorítva») γαίην (v. οὔδα) ἐρείσας szavakat kellett volna használnia. ἀνά-val összetett ige lefelé irányuló mozgást nem fejezhet ki; e praepositio jelentése Homerosnál összetételekben a) föl, b) vissza. A második jelentés az elsőből fejlődött, minthogy egy rendes helyzetében előre vagy lefelé irányított tárgy hanyattdöntése képzetében a «föl» és «vissza» fogalmak egyesülnek. Typikus példa erre ἀνερῶν, az áldozati állat fejének hátrahúzásáról: A 459 (= B 422) αὐτῶν μὲν πρῶτα καὶ ἔσφαζαν καὶ ἔδειραν. Így ἀνακλίνομαι med. = hátradőlök pl. v 78 ἀνακλινθέντες ἀνερρίπτουσι ἅλα πηδῶν az evezésnél hátradőlő hajósokról, i 371 ἀνακλινθεὶς πέσεν ὕπτιος hátradőlve hanyattvágódott (a Kyklops), ε 794 ο 189 εὔδα δ' ἀνακλινθεῖσα hátradőlve aludt (Penelope). Miként ἀνακλίνομαι nem jelentheti azt, hogy «lefekszem», hanem csak azt, hogy «hátradőlök»: úgy az activ ἀνακλίνω-nak is csak «hátradöntök, támasztok» jelentése lehet. Ha a lefektetést akarja a költő a κλίνω igével kifejezni, akkor κατὰ-val kell összetennie, mint pl. x 165 τὸ μὲν αὖτε κατὰ κλίνας ἐπὶ γαίῃ εἵσας «azt (az állat testéből kihúzott dárdát) a földre fektetvén ott hagyta». Ezzel a megfigyeléssel elintéztük az 1. alatt közölt magyarázatot. A mi végül a 2. alattit illeti, megállapíthatjuk, hogy sem κλίνω, sem összetételei Homerosnál intransitív értelemben nem fordulnak elő.

Nézetem szerint a költő e helyen azt mondja, hogy Pandaros, miután íjját felajzotta (ταυροσάμενος), gondosan odaállította a földre (κατέθηκε ποτὶ γαίην) megtámasztván (ἀγκλίνας). Az íjj illetően félreállítása *stereotyp mozdulata* a homerosi hősöknek. Így pl. Odysseus, mikor a borzalmas kérőirtás közben kifogy a nyílakból (χ 120) τόσον μὲν πρὸς σταθμὸν εὐσταθεὶς μεγάροιο ἔκλιν' ἐστάμεναι, πρὸς ἐνώπια παμπανόωντα. Vagy Telemachos, mikor háromszor sikertelenül próbálkozott az íjj felajzásával s atyjának intésére leteszi a földre (φ 136) τόσον μὲν ἀπὸ τοῦ σῆκος χαμᾶς κλίνας κολλητῆσιν ἐνέσσης στανίδεσσιν (v. ö. 164). — A mi helyünkön talán nehézséget láthatna valaki abban, hogy ἀνακλίνας mellett nincs kitéve, hogy mihez támasztja az íjját. Erre az a feleletünk, hogy ἀνακλίνω (megtámasztok) mindig így szokott állni pl. egy e tekintetben egészen analog helyen (ο 102), a hol Odysseus, miután egy ökölcsapással leterítette Irost, lábánál fogva kihúzza az udvarra καὶ μιν ποτὶ ἐρκίον αὐλῆς εἴσεν ἀνακλίνας «s az udvar sövénye mellé ültette megtámasztván», s a hol némelyek tévesen ἀνακλίνας hoz akarák vonni a ποτὶ ἐρκίον-t, pedig εἴσε ποτὶ ἐρκίον épp úgy összetartozik, mint fönt κατέθηκε ποτὶ γαίην vagy ἀπὸ τοῦ σῆκος χαμᾶς. Hasonlóképpen absolute és prägnansan áll ἀνακλίνω «megtámasztok, hátratámasztok, kinyitok (ajtót)» értelemben χ 155 ὃς θανάτοιο θύρην πυκινῶς ἀραρυῖαν | κάλλιπον ἀγκλίνας «aki hátratámasztva (= nyitva) hagytam az ajtót», E 751 (Θ 395) γὰρ μὲν ἀνα-

κλίνειν πυκνὸν νέφος ἢ δ' ἐπισείναι: a felhőkapu nyitására és csukására (ez utóbbi értelemben ἐπισείναι helyett ἐπικλίνει is áll M 121), λ 525 ἢ μὲν ἀνακλίνειν πυκνὸν λόγον ἢ δ' ἐπισείναι: a trójai faló ajtajáról (kétes hitelességű sor). — Hogy mihez támaszthatta P. íjját a síkságon? a kit ez a kérdés nyugtalanít, annak figyelmét felhívom a nagy kövekre, a melyek ott hevertek s a melyeket két ember sem bírt el (E 302).

Hogy a helyes értelmezést már az ókorban is ismerték, az kivülágló a Bekkertől B-ből és L-ből czitált scholion szövegéből (l. T, Dindorfnál B ben nincs nyoma): ἀγκλίνας, ἀπερείσας, ὥς κλίνας; κολλητῆσιν (φ 137).

(Budapest.)

FÖRSTER AURÉL.

— Temesvári Pelbárt irodalmi hatásához (v. ö. EPhK. 1904, 398. l.). Nem szorul ugyan bizonyításra Wadding sokat idézett feljegyzése: «Pelbartus de Themessvár, Hungarus, per universam Germaniam doctrina et concionibus illustris» (*Annales Minorum*, XIV. 351.), de azért nem lesz fölösleges megemlítenem az alábbi adatot, melyet a német Finckius *Legendorum Papisticorum Centuria* cz. munkájában találtam. Előtte az 1618-ik évi frankfurti kiadás fekszik, melynek 58-ik lapján egy ismerős példát olvasok (v. ö. *Index Miraculorum Marianorum* etc. cz. munkámnak — Budapestini, 1920. 234. száma alatt megjelölt elbeszéléseket) e forrásjelzéssel: «Dominic. 4. post Pascha sermon. 4. ex discipulo in Promptuario». Az utalás nem nevezi meg ugyan Pelbártot, de föltétlen reá vonatkozik, mert a *Sermones de Tempore*nek Finckiustól megjelölt helyén csakugyan megtaláljuk a szóbanforgó példát, mi több, az «ex discipulo in Promptuario» forrásjelölést is. Herolt János *Promptuarium exemplorum*ának elbeszélését (cap. de litt G. 5.) Pelbártunk közvetítette Finckiusnak. Ugyancsak a *Promptuarium exemplorum*ból, de már nem közvetve került az elbeszélés a *Példák könyvé*be (Nyelvelméltár, VIII. k. 118—119. l.), a benne olvasható ismeretes nagyítás (a téntáról és papírról) pedig egy más helyről, Seuse Henrik *Horologium sapientiae* cz. művéből, a *Nagyyszombati codex*be (Nyelvelméltár, III. k. 20. l.). E nevezetes lírai kép világirodalmi elterjedtségéről v. ö. R. Köhler, *Kleinere Schriften* III. Berlin, 1900. 293—317. l. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* I. 12., 211., 319. l.; *Ethnographia*, 1898. 402., 471. l. és u. o. 1899. 165. l.

(Budapest.)

HOLIK FLÓRIS.

— Curtius és Eötvös «Falu jegyzője». Gelzer Heinrich a jeles egyháztörténettudós és bizantinológus tanulmánygyűjteményében (*Ausgewählte kleine Schriften*, Leipzig, Teubner 1907, 292. l.) ezt olvassuk Ernst Curtiusról, a mult század nagynevű ókori historikusáról, a kilhez Gelzert szoros barátság fűzte: «Bei einem Sommeraufenthalt in Château d'Oex las er zufällig zum ersten Male den Dorfnotar. Ganz ergriffen von den lebenswahren Schilderungen des ungarischen Komitatslebens schrieb er an seine Tochter auf einer Postkarte: «Luft und Natur sind ganz herrlich. Die liebliche Schweizergegend genieße ich in vollen Zügen. Nur das Schicksal des armen Tengely verfolgt mich Tag und Nacht.» Natürlich fragte diese die Eötvös' Buch nicht kannte mit wendender Post, wer denn dieser gänzlich unbekannte Freund oder Verwandte sei, dessen Schicksal dem Vater so zu Herzen gehe».

bgh.

— Új könyvek.

Denkwürdigkeiten aus Alt Österreich. XVII. Joseph Richter: Die Eipeldauer-Briefe. 1785—1813. In Auswahl herausgegeben, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Dr. Eugen von Paunel. München, I. Band. 1917. CXII + 398 l., II. Band. 1918. 581 l.

A Denkwürdigkeiten aus Alt-Österreich cz. gyűjteményben Pichler Karolina, Castelli, Thürrheim grófnő, Lagarde emlékiratai mellől nem hiányozhatott a Briefe eines Eipeldauers an seinen Vetter in Kakran über d'Wienstadt czímen megjelent népszerű szatirikus folyóiratnak szemelvényes új lenyomata sem. Ez a lap fontos művelődéstörténeti forrásmunka, a II. József és I. Ferenc korabeli Bécs életének leghívebb tükörképe. 1785-től 1813-ig Richter József adta ki, 1819-ig Gewey X. F., 1821-ig Bäuerle Adolf. Az eddig megjelent két kötet csak Richter szerkesztőségének korára terjed ki, a Gewey- és Bäuerle-periodusból egy megjelenendő harmadik kötet hoz majd szemelvényeket. A lap a bécsi élet szatírája; a falujából feljövő eipeldauai naivságában szembeszökően látja a nagyvárosi élet visszasságait. A magyar irodalom és művelődéstörténet szempontjából is nagyfontosságú ezeknek a leveleknek a kiadása; nemcsak azért, mert megemlékszik s igen meleg hangon emlékszik meg a magyarokról, a kik százezer embert adnak a franczia hadjáratra s a hogy egykor Mária Teréziát megvédték, úgy védik most meg unokáját. «Herr Vetter, wo ich jetzt ein Ungar seh, so möcht ich ihn mit Freuden ans Herz drucken, weil's so treue Unterthanen und rechtschaffene Patrioten sind.» — De az akkori pozsonyi és pesti élet képe a bécsinek visszaverődése; ugyanazok az erkölcsök, de főképp ugyanaz a «módi». A pesti élet ekorbeli szatírája a bécsi szatíra visszhangja. Az eipeldauai leveleit nemcsak olvassák Pesten és Pozsonyban, de utánnyomatokat készítenek, úgy, hogy a szerkesztő többször tiltakozni kénytelen. Magyar utánzataira *Gragger Róbert* utalt Irodalomtörténeti Közlemények, 1913. 158. s k. l. Ezekhez hozzácsatolhatom Kármán József *Módi*ját. Az első magyar társadalmi folyóirat szatírája a bécsi mintán éleződik. A Módi hősnője épúgy, mint a szegény eipeldauai szobalányból lett nagyúri felesége a férj fizetését ruhákra költi, a divat minden kinővésén kapva kap; gyermekeit dajka táplálja és franczia nevelő neveli, de mindkettő annál többet törődik öbeli ebével. — Kisfaludy Károly *Tollagi Jónás*ának főalakja szintén az eipeldauai leszármazottja; csakhogy itt kevesebb a szatíra és több a mese. Montesquien Páris bíráló perzsájának Bécsen kell átutaznia, hogy hozzánk mint Pestet bíráló Peleskei Nótárius megérkezze.

Die Katharinenvendige der Hs. II. 143. der kgl. Bibliothek zu Brüssel. Herausgegeben von Dr. W. E. Collinson. Germanische Bibliothek. Heidelberg, 1915. 178. l.

Katona Lajos emlékét újítjuk föl, ha megemlékezünk erről a magyar irodalomtörténeti szempontból sem egészen érdektelen kiadásról. Tesszük ezt annál is inkább, mert Katona e téren végzett kutatásainak külföldtől is elismert eredményeit nem ismeri a kiadó. Collinson a közzétett alnémetnyelvű verses legendát egy hollandnyelvű prózai «forrás»-szöveggel veti egybe; a jelentékeny eltérések miatt e leszármazási rendet még akkor sem mernénk határozottan állítani, ha nem ismernők Katonától közölt brüsszeli, budapesti és krakkói kéziratot. Ezek közül is az I. B) jelzésű budapest-krakkói testvérszöveg magyarázza meg legjobban az alnémet előadásnak a hollandtól való eltéréseit (pl. 131., 142., 181. s köv. sorok; a 186. s köv. sorok inkább az I. C) felé hajlanak); viszont ennek amattól való eltéréseit is részben megtaláljuk az I. B) szövegben (pl. a kiadás 81. s köv., 85., 93. l. stb.). Az alnémet szövegnek a hollandtól való eltéréseit az I. A) brüsszeli kézirat magyarázza meg (pl. 1—459. s köv. sorok); egy interpolationak (399. s köv. sorok) azonban itt sem leljük nyomát. E kéziratokból akár közbeeső redactio által vagy anélkül, egészen jól előállhatott az alnémet s vele testvér hollandnyelvű feldolgozás. Részben e kéziratokra vagy gyanítható forrásukra támaszkodik, állítólag, a magyar verses feldolgozás is, tehát főleg e szempontból tűzetes átvizsgálást s a Katalin-legendák kézirati anyagában is kiváló helyet érdemelnek e német párhuzamok.

h. f.

Gesta Romanorum. Nach der Uebersetzung von J. G. Th. Graesse ausgewählt von Hermann Hesse. Leipzig é. n.

E kiadásra jellemző H. Hesse ismert felfogása, mely szerint a G. R. tárgyai a modern elbeszélő irodalom romantikus termékeinek jórésében a művelt emberiség közkinsévé lettek, ezt még az archaizáló, de mindenkép izléses kiállítás is bizonyítani látszik. A három oldalas bevezetés alig egy oldalon a G. R. történetét vázolja, két oldalon pedig részben megszokott frázisok magasztalják a darabok szépségét, részben a szerző rationalistikus kirohanásait olvassuk a «tömjén- és máglyaszagú» középkor ellen. Ez is a kiadóra vall. A mi pedig a szemelvények összeválogatását illeti, mivel költségük szolgált szempontul, a vulgaris szerkezet 13., 76., 101., 155., 162., 180., 181. fejezete helyett szívesebben láttuk volna a 20., 45., 72., 89., 132., 135., 137., 151. fejezetet, Bocaccio, Shakespeare, H. Sachs, Lessing kedvelt tárgyait. Graesse ügyes fordítása különben még szemelvényekben is megérdemelte az új kiadást. *h. f.*

Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft. Herausgegeben von Hans Gerhard Gräff. Fünfter Band, Weimar. 1918. 295. l.

A kötetnek gazdag tartalmából csak a magyar vonatkozású adatokat emelem ki. A 172–173. oldalon Fesslernek egy Goethehez intézett levele olvasható (1806 aug. 31). Fessler e levelével egyik művét, valószínűen az *Abälard und Heloise* Berlin, 1806. cz. vallásphilosophiai regényét küldötte Goethenek. Goethe csakugyan olvasta Fessler vallásos műveit, de nem kedvelte őket. Naplójában följegyezte, hogy *Bonaventuras Mystische Nächte* cz. könyvével foglalkozik «lelki épülés nélkül» (III. k. 234. l.), később is Fessler végtelen fejlődéséről és terjedelmes munkákra való hajlamáról beszélgetett ismerőseivel (u. o. 307. l.). Ugyancsak Goethe hagyatékából most közlik először *Gaál Györgynek* levelét (1821 márcz. 3.), melyet egy német költeményével, *Guiletta Astallia* cz. balladájával, juttatott el Goethehez. Magyar irodalomtörténeti szempontból különösen figyelemreméltó *Runy Károly Györgynek* érdekes, eddig kiadatlan levele (1813 febr. 12., 170–180. l.): német stilisztikáját, mely a magyar nyelvújításnak pártját fogja (v. ö. EPHK. 1912. 100. l.) ajánlja a német nyelv legnagyobb mesterének figyelmébe. Könyvét mint nemzetének hálajelét küldi Goethe-nek, fölemlítve, hogy classikus műveit a magyar iskolákban is olvastatja és magyarázza. A magyar irodalomról a következőket jelenti: «Einige Ihrer genialischen Geistesproducte sind bereits in die ungarische Sprache übertragen. Ihre Stella (übersetzt von Kazinczy) wird oft auf ungarischen Nationaltheater in Pesth gegeben. Jetzt arbeitet mein Freund Kazinczy, unstreitig der glücklichste. ungarische Dichter, an einer ungarischen metrischen Übersetzung Ihrer göttlichen Iphigenie.» 1813-ban Goethe már nem akarta, hogy művei «genialische Geistesproducte» színeben tünjenek föl. Goethe tehát magyar tisztelőinek leveleiből időnkint értesült, hogy műveit Magyarországon is olvassák és csodálják, de e levelekből azonban azt is kiolvashatta, a mit ma, százados távlatból látunk, hogy e buzgó magyar kortársai még nem foghatták még föl szellemének univerzális jelentőségét és embernevelő törekvéseit. Valószínűen ez az oka, hogy magyar tisztelőinek leveleit válasz nélkül hagyta. *th.*

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Alszeghy Zsolt: *Magyar lírikusok.* Vörösmarty, Komjáthy, Ady Endre, Harsányi K. Budapest, Pallas, 1921. 8-r. 155. l.

Alszeghy Zsolt könyve irodalmi meglepetést hozott. Bizonyára nem kellemes meglepetést azoknak, a kik Ady költői nagyságának elismerését egyértelműnek vették a *Nyugat* politikai irányának követésével. Kritikai irodalmunknak konzervatív és keresztény világnézetű részéről Ady

Endrét még ilyen dícséretekben nem részesítették. Alszeghy Zsolt Ady-essay-je Horváth János, Schöpfung és Szekfü tanulmányai után is gazdagon ontja új mondanivalót a szimbolista költőről. Szintetikus kiindulással Ady világnézetének gyökereit keresi és forradalmiságát a negyvennyolcas politikából, a modern raczionalista materializmusból és hedonizmusból származtatja a szerző. Annnyira beleérzi magát Adyék lelki világába, hogy szinte lekiészínlőgöt szól Ady «nacionalista barátairól». Ady szimbolizmusát Bergson és Gundolf hatása alatt nagy intuiczióval érti és érteti meg. Az egész essay öröndetes produktuma a magyar tudományosság új szellemének, a mely szembelhelyezkedik a pozitívizmussal és a melynek jelszava a szellemtörténet (Geistesgeschichte). Általában Alszeghy egész fölfogásában azt az új momentumot látjuk, hogy szakít azzal a naiv realizmussal, mely irodalomtörténezeink körében a történelmi irodalommal és a kritika anyagával szemben még mindig uralkodik és a mely a meglévő irodalomszemléletet öntudatlanul is örökérvényűnek és egyedül lehetségesnek tartja. Az irodalmi kritika — multtal vagy jelennel szemben — nem örökreszóló, mindenre egyformán alkalmazható mérőeszköz és az irodalmi művek lényegét más oldalról is meg lehet közelíteni, mint a hogy az eddigi kritikusok tették. Alszeghy a kritika fölött való kételkedés Descartes-i kiindulópontjától szerencsésen eljutott egy új irodalomszemlélethez.

ZOLNAI BÉLA.

Bánk bán. Dráma 5 szakaszban. Szerzette Katona József, Pesten, Trattner János Tamás' betűívevel 's költségével. 1821. (Budapest, 186 l.)

Pöstényi fürödés. a' mellyet Egy Magyar Lovas Ezredből való Százados az ottan történt mulatságos dolgokkal, élő Magyar Nyelven, Versesbe foglalt, 1787. Esztendőbe, Rák Havának 12. napján. Nyomtatott Tsöbörtsökön, a Caspium Tenger partyán azon Esztendőbe. (U. o. 45 l.)

Örömmel üdvözöljük a Rózsavölgyi és Társa czég facsimile-kiadványait, különösen az 1821.-i *Bánk bán* hű újnyomását. Nem luxus-kiadványok ezek, nem merő üzleti ötletek. *Bánk bán* új kiadása philologiai szükségletet elégít ki. Mindkét kiadvány revisora Mészöly Gedeon volt, mi megbízhatóságukról kezeskedik. Ugyanő irt *Bánk bán*hoz fölöttébb lendületes, Gvadányi művéhez meg egyenest a «régi jó» generális modorában versebe szedett utóhangféléit, mely suggestív módon, vagy játékosan közli a szükséges tudnivalókat a modern olvasóval. Így philologusnak és amateurnek egyaránt eleget tesz.

—rr—

Bornemissza Péter: *Az Barát Fogadása.* Manuskriptumként nyomtatott Gyomán, Kner Izidor könyvnyomtató műhelyében. 12. szám. 1921. 16-r.

Gondos, új kiadása Bornemissza Ördögi kísértéseiben (Sempte, 1578) található, trufának, melynek eredetéről a kiadó a következő «Jegyzést» teszi: «Mását megleled az olasz *Morlini* XLIV. novellájában (1520. De monacho qui in suo sermone auditores plorare severos atque ridere fecit) és *Henricus Stephanus* francus könyvnyomtató és author Herodotusról írott apologiájában (1566. cap. XXXVI. D'un Cordelier qui a gagé de faire en un mesme temps rire une moitié du peuple et pleurer l'autre). De nemcsak a régiségben, hanem még ma is beszéllek ez trufát, kivált a Lutherus hitin való népek, amint magam hallám az 1918. esztendőben kánikulában egy késmárki leánzótól. *Kivády György, deák.*»

Fest Sándor: Angolok Magyarországon a reformkorszakban. (Olcso Könyvtár.) Budapest, Franklin. 80. l.

Fraknoi Vilmos: *Martinovicznak istentagadó elveket hirdető, imént fölfedezett francia munkája.* Felolvasatott a Szent István-akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztályában 1920 nov. 19-én. Budapest, Stephaneum-nyomda r.-t. 1920, 18 l., ára 8 kor.

A «Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée, première partie, Londres, 1788» cz. nyomtatott műnek, melynek két példánya van meg a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában, mint Fraknoi bizonyítja,

Martinovics Ignác volt a szerzője. A nyolcz fejezetből álló munka materialista irányú népszerű fejtegetéseket tartalmaz, melyek élénk világosságot vetnek a szerző vallási fejlődésére s amelyeken a francia enciklopedisták, főleg Holbach «Système de la nature» cz. művének hatása észlelhető. A második rész nyomtatásban nem jelent meg, kézírata Martinovics elfogatása alkalmával a rendőrség birtokába került. Birkás Géza.

Gulyás József: Tompa és a nevelő oktatás Sárospatak IV. Sárospatak, 1920. 8-r. 38 l.

Haraszi Jules, En glanant chez La Fontaine. Modern Language Notes XXXVI. 1921. 264–272. l.

Hillebrand Jenő, Bella Lajos: Az őskor embere és kultúrája. A Pantheon Ismerettára. Budapest, Pantheon. 1921, 8-r. 312 l.

Index Miraculorum Marianorum. Indici A. Ponceti in Anal. Boll. t. XXI. vulgato superaddendus, a F. Holik compositus. Budapestini, 1920. 8-r. 27 l.

Holik Flóris e dolgozata a bollandistáknak a Mária-csodák terén végzett és az *Analecta Bollandiana*-ban közzétett kutatásait egészíti ki, főleg magyarországi átvételekkel. Nem afféle párhuzamvadászat, hisz céljánál fogva bizonyos szempontok szerint korlátozza szerzőnk vizsgálódásának területét. Jelentősége abban van, hogy középkori latin- és magyar nyelvű irodalmunkat bekapcsolja a külföld tudományos irodalmába. Eredménye, hogy codexaink megfelelő darabjait beállítja a középkori latin Mária-csodák irodalmába s ezáltal segíti meghatározni a magyar átvételek nemzedékrendjét, azonfelül nem egy helyen (v. ö. pl. a 87., 160., 175. számok alatt megjelölt elbeszélések irodalmát) helyreigazítja a külföldi és hazai irodalom apróbb tévedéseit, melyek oka ép az illető elbeszélések hiányos bibliographiai ismerete volt.

a. s.
**Nagy József: A filozófia története.* A Pantheon Ismerettára. Budapest, Pantheon, 1921. 8-r. 324 l.

Radó Antal: A magyar rím. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Bpest, Franklin, 1921. 8-r. 264 l.

Nem részletes rimtan. Súlya a magyar rímelés mai állapotát ismertető utolsó fejezetén van, melynek gyakorlati útmutatásai az előző fejezetek történeti áttekintésére támaszkodnak. Ez áttekintés tartalmasabb az újabb korra nézve (Rádaytól kezdve), mi anyaga megoszlásából önként következik. Nem tudákos mű, de nem is tudományos. Vannak tévedései (a Mátyás királylyá választásáról szóló éneket 1458.-nak s népnek hiszi; Watachai János a gyulafehérvári glossák szerzője), helytelenül alkalmazott műszavai (emelkedő, ereszkedő rím a nemzeti versidombban; mondat és szó-hangsúly, 234. l.); a legrégebb korra nézve nem készít időrendi összeállítást a különféle sorfajok rímelési viszonyairól. Néha idegen verselési elvek tévesztik meg. Ezért követeli a rímelő szótagok *hangsúlybeli* egyezését is, holott a nemzeti versidombban a hangsúlynak a rímhez semmi köze, hangsúly ott csak az ütem élen van s így rímiben csak akkor, ha a rímzés kezdete egyszersmind ütemkezdet; a jövevényversidombban pedig, a hazai gyakorlat szerint, a hangsúlynak semminemű helyhez-kötöttsége nincs. Hasonlóképp nem követelhetni nemzeti versidombunkban a rímelő részeket megelőző szótagoknak mértékbeli azonosságát sem, minthogy e versidom nem ismer helyhez kötött szótagmértéket. — Nemely alaptételét sem fogadnám el: így a népköltészet időrendi elsőbbségét a műköltészethez képest, hiszen a népköltészet anyagának jelentékeny része kimutathatólag műköltői eredetű: — továbbá azt sem, hogy a rímnek fontos szót kellene kiemelnie; fontos szót kiemelni a hangsúly hivatott, az pedig nyelvünk és verselésünk természeténél fogva csak alkalmilag kerül sorvégre (rímbe). Fontos szónak rímrel is emelése voltaképp már kielés. Indokolatlan föltevés az is, hogy kezdetől fogva vegyes írtunk volna rímes és rímtelen verseket. Egyébként igen rokonszenves mű. Mértéktartás, tárgya túl nem becsülése, ízlés, sokoldalú körültekintés,

a gyakorlott műfordító gazdag tapasztalata jellemzi; s nem egyszer a mesterségét odaadással űző ember aprólékos gondja (143. l.: assonánczskála). A rimelés mai állapotát tárgyaló fejezete hivatva van arra, hogy élvezők tudatában és a gyakorlatban fenntartani segítsen verstehnikánk azon színvonalát, melyre oly hosszú, s a könyv tanúsága szerint, fölöttébb lassú fejlődés után az végre eljutott.

—*thj.*—

Szabó Dezső: Egyenes úton. Tanulmányok. A Táltos kiadása. Budapest, 1920. 8-r. 148 l.

A mi folyóiratunknak külön oka is van arra, hogy tudomást vegyen erről a kötetről, hiszen ez velünk is foglalkozik egy pár helyen. Így pl. mindjárt az előszó-féle cikkben kinyilatkoztatja a szerző, hogy undorodik a hivatalos philológiától; a háború előtti tanárnemzedékről rajzolt torzképek között is a «mutatott különöz»-nek (értsd: annak, a kire újjal mutatnak az emberek) az a furcsa jellemvonása van ironikusan kiemelve, hogy — cikkeket küld a Philologiai Közlönybe... Lám, a mi szerény folyóiratunk is szerephez jutott egy híres ember könyvében, ha nem is valami nagyon megtisztelő szerephez. — Bizony, mell-verdeső vezekléssel ismerjük el, hogy a folyóiratunk nem lángelmék remekműveinek tárháza, legnagyobbbrészt csupán tudományszerető, szorgalmas, lelkes és főképen önzetlen munkának — s egyúttal — gyönyörűségnek a gyümölcse. A ki ambróziával élhet, az persze nem szorul ilyen szegényes táplálékra, de elvégre is mindig többen vannak a gyarló átlagemberek, mint az istenekkel társalkodó próféták s ez így van jól, kivált az utóbbiakra nézve. Minthogy azonban a prófétákat is halandó anya szokta szülni, legtöbbjük múltjában van valami kényes emlék, mely az átlagos embertömeghez kapcsolja őket s melyet később vagy irtózva igyekeznek levezekelni, vagy pedig — ha már egészen bizonyosak a felől, hogy többé nem sülyedhetnek vissza a földi bűnökbe — még kaczerkodva föl is emlegetnek. Szabó Dezső is czédulázta valaha a finn-ugor mondattani jelenségeket s ezzel kapcsolatban nem érte egyéb baj, mint az, hogy professzora «a legnagyobb jóakarattal fogadta s érdemen felül jutalmazta». E sorok írója még látásból sem ismeri Szabó Dezsőt. Csak híre-neve és egy-egy munkája hatolt el még mihozzánk is, a Nagykúnság mozdulatlan légkörű parasztvárosaiba. Az *elsodort falu* nagyszabású koncepcio-folyama minket is magával ragadott és tisztelettel adózunk szerzője nem közönséges tehetségének, mely óriási olvasottsággal és irigylésreméltó fanatizmussal is vértetni tudja magát. De ha valaki ilyen fölényes és kivételes szellem, ugyan miről jó az, ha gyerekes csúfolódással gyöngíti saját támadásai erejét, melyeket kulturális életünknek kétségtelenül meglevő fonákságai vagy kinövései ellen intéz? A szellemeskedésnek milyen szánnalmas erőlködésével igyekszik pellengérré állítani pl. az egyetemi oktatást, melynek egyik legtipikusabb betegsége szerinte a vitás kérdések örökös felderítgetése: ki volt Anonymus? mikor és hol született Tinódi? «Nagy szeget ütött a fejembe — írja Szabó — a következő dolog — és ez félig sem tréfa»: a magyar í hangnak többféle hang felel meg a múltban, emezeknek egy távolabb múltban megint többféle hang; következésképpen ötezer évvel ezelőtt már milliószámra lehettek hangok a finn-ugor nyelvben! (100. l.) Mit szól a nagyérdemű közönség ehhez az élczhez, mely félig sem tréfa? Mifelénk is tudja a tanyási gyerek, hogy minden embernek van (vagy volt) apja, anyja, két nagypapja, két nagynyja és így tovább, tehát százezer esztendővel ezelőtt milyen rengeteg ember lakhatott a Földön. De ilyesmit leírni a Philologiai Közlöny sokkalsem mert volna s olvasva ezt a Szabó Dezső könyvében, ökölbe szoruljon-e a kezünk az összehasonlító nyelvészet egyetemi tanításrendszere ellen? — Készséggel elismerjük, hogy ebben a könyvben is szóhoz jutnak írója egyéniségének értékesebb vonásai is. A pusztá esztétizálásban nem igen van szerencséje, de ez a foglalkozás voltaképen nincs is így. A litterátor feladata Szabó D. szerint nem az «üres tudománykodás»; «nincs külön szép, külön irodalom, külön művé-

szet, hanem a mit így nevezünk, azok életépítő tettek, agyari, öklei, kalapácsi, csókjai a mindennapi küzdő életnek, mint a bank, mint a parlament, mint a vásárcsarnok». Apostoli hajlama valami líraian szociális ízű «nagy szintézis»-ben látja és igyekszik láttatni az életet, s a legkülönbözőbb problémákat mindig ehhez a végső, közös élet-gyökérhez való vonatkozásukban nézi. Lelkes lapokon méltatja a *Falu jegyzőjét*, csatlakozva — a fentebbi idézet tanúsága szerint is — Eötvös l'art pour l'art-ellenes, emberbaráti kultur-programmjához. Külön tanulmányban szól az irodalomról mint társadalmi funkcióról s az irodalmi jelenségeket néha éles szemmel tudja az egyetemes élet-komplexum függvényeként feltüntetni. Különösen a politikai-társadalmi háttérrel magyaráztatja fanatikus célzatossággal s egyik cikkében a «legfiatalabb irodalom» (1915) esztétikai anarchiájáért a liberális demokráciát teszi felelőssé. Ez a szabadságharc-demokrácia az, melyet minden baj forrásának tart s melynek irodalmi kihatásait a klasszicizmus-romanticizmus kapcsán igazán tanulmányos történeti távlatú és széles látókörű fejtegetéssel, illusztrálja. De az ellenszer, melyet ajánl, nem tudom, nem rosszabb-e a betegségénél.

(Karczag).

ZSIGMOND FERENCZ.

Ungarische Jahrbücher. Herausgegeben von Robert Gragger. Band I, Heft 2. Berlin und Leipzig. 1921. 8-r. 174 l.

Várdai Béla: Katholicizmus és irodalom. Budapest, Szent István-T. 1921. 8-r. 83 l.

Voinovich Géza: Regényírók. Tanulmányok. Kultúra és Tudomány. Budapest, Franklin. 1921. Kis 8-r. 200 l.

Voinovich Géza könyve azokra a kedves albumokra emlékeztet, melyekben ismerős arcok elevenednek meg előttünk s rajtuk feledhetetlen mosolyok játszadoznak vagy megindító könnyek remegnek. Ismerős írókkal találkozunk az ő könyvében is, feledhetetlen irodalmi élményeink ébrednek életre, de azok a vonások, melyeket ez írókról regényeik emlékeiül lelkünkben őrzünk, a tőle rajzolt arcképekben újjakkal gyarapodnak, eleven egészsé teljesednek, arcképeiben emberi és írói lényük tartózkodás nélkül tárja fel előttünk legrejtettebb vonásait s legeszmelettőbb titkait. Voinovich az essay legkiválóbb mestereinek iskoláját járta s legnehezebb hagyományait követi a hivatottságnak ritka szerencsés adományaival: nagy világirodalmi műveltséggel, rendkívül széleskörű olvasottsággal, mely sosem hagyja cserbe, ha egy-egy megvilágító párhuzamra, analógiára vagy ellentétre van szüksége, de mindig fitogtatás nélkül, mintegy magától a tárgytól felszínre vetve érvényesül, izlésének finomságával s költői fogékonyságával, melynek kedves bizonyítékai Meyer K. F. verseinek beszótt fordításai s előadásának és nyelvének eleganciájával.

Tizenkét írói arcképet foglal magában a kötet; de ezek nem öletszerűen kerültek egymás mellé, hanem három csoportba oszolva három irodalmi problémát világítanak meg. A hat első arckép egységbe fűző gondolatául egy rendkívüli értékeket megnyilatkoztató irodalomnak, az oroszoknak, kialakulását érezzük s bekapcsolódását az európai irodalmi áramlatokba és eszmékbe. A másik problema, melyet három angol regényíróról nyújtott arcképeinek mindegyikében felvillant, a népszerűség s az igazi érték kérdése. Az ő vonalma teljes egészében azoké a nagyoké, kik önnön lelkük kincseit bányászszák ki, ezekről szól legszívesebben s mindig a geniet megillető nagy tisztelettel. A harmadik problema, melyet a két híres svájci regényíróról (Keller, Meyer K. F.) írt arcképében vet föl, a különöcz, rendkívül nehezen fejlődő genieknek hivatásuk útjára jutása, kiket felfogása s példázása szerint hazájuk edző levegője s fajuk lelke segít végre mégis írói kibontakozásukhoz. — Mindegyik körben egy finom fogékonyságú, nagy olvasottságú eclettikus lélek gazdagsága szól hozzánk, mely mindig kezénél találja más irodalmak analógiáit, a legmegvilágítóbb vonatkozásokat s étellel teljességekben érzi azokat a nagy kapcsolatokat, melyek az irodalmi jelenségek közt vannak. Ez teszi képessé olyan finom

és biztos elemzésekre, a milyen Brunetiére-nek az egész orosz irodalmat a francia halvány másolatául mondó vádjával szemben az orosz és francia irodalom jellemző különbségeinek megállapítása s gyökereiknek feltárása. Egyáltalán sohasem marad elzárkózva témája szűkebb körén belül, mindig széles mezőkön jártatja tekintetét s mindig hoz onnan kívülről is egy-egy virágot, melynek színével élénkítheti képét. Egy-egy megvilágító párhuzam vagy ellentét mindig keze ügyébe esik; ha szükség van rá, irodalmunkból is rávillant képére egy-egy sugárt, a hol egy-egy ilyen ismert analogia minden magyarázgatásnál többet mond. Ilyen pl. mikor Meyer K. F.-nak a multat föltámasztó adományáról ír: «Elföldelt öltök embereit éppen azon a módon puhította ki a maga korának népéből, mint a hogy Arany János hántotta ki a bihari gubákból az Átila- és Nagy Lajos-korabeli magyart». — De nemcsak tartalmi, hanem formai sajátosságok iránt is finom érzéke van. Nemcsak a lélek titokzatos rezdüléseit érzi ki, hanem megérzi a pillanatot is, melyben ezek a nekik leginkább megfelelő forma vértézetében pattannak elé. Csak az ilyen könnyed, szellemes és mégis tartalmas, alapos és hű írói arcképekből várhatjuk közönségünk tudásának gyarapodását s ízlésének finomodását, fogékonyságának erősödését. Közönségünk e téren többnyire csak kritikátlan rajongást vagy tanulatlan, üres szószátyárkodást talál. Kíváncsán volna, hogy mennél több ilyen élvezetes és mégis tartalmas, szép írói arckép kerüljön kezébe s eszméltesse az irodalom nagyjainak igazi értékük szerint való megbecsülésére.

KÉNY LAJOS.

Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re. Szerkeszti Köhalmi Béla. (Szimbolikus kép.) Lantos kiadása, Budapest, 1919. 8-r. 94. l.

Ezt a fölösleges évkönyvet bizonyynyal annak öröme adták ki, hogy egy pár jámbor könyvgyűjtő szerencsésen összetalálkozott — Köhalmi Béla égisze alatt, a kit könyvgyűjtő szenvedélyéről ismerve, az ú. n. tanácskormány a bibliophil tudósok magánkönyvtárainak lefoglalásával bízott meg. Az ünnepélyes alkalomhoz illően az első czikk a könyvgyűjtő Szabó Ervint dicsőíti, mert «destruktív elme, a ki felér izzásig hevült az alkotó munkában, tudós forradalmár és a «földalatti» tömegmozgalmak krátermérője» (13. l.). *Trócsányi Zoltán* a régi magyar nyomtatványok meghatározásához ad néhány hasznos útbaigazítást a könyvgyűjtőknek. *Király György* azt tanácsolja, hogy a közönség megnövekedett olvasási kedvét régi, jó könyvek izléses új kiadásaival elégítsék ki. *Peisner Ignác* előadja «egy könyvbarát siralmait». Természetesen találunk az évkönyvben egy elmefuttatást a könyvgyűjtő Anatole Franceról és ott látjuk *Pintér Jenő* kiváló értekezését a magyar hasonmáskiadásokról. Egy jól értesült könyvgyűjtő beszámol az orosz forradalom bolsevizmest terjesztő «földalatti» irodalmáról. *Rózsa Dezső* czikke a budai német színház sugókönyveiről, mulattató apróságok *Kacziányi-tól* Goldstein-ről és Oroszországról — a hol végre is sikerült kommunizálni a könyvkereskedéseket, a mi a jámbor könyvgyűjtők szempontjából «eléggé nem méltányolható czéltudatos lépése a proletárdiktaturának» (91. l.) — és több, már csak közderűtséget keltő hír teszi teljessé ezt a csendéletet — a magyar tudomány földalatti csatornáiból.

THIENEMANN TIVADAR.

Nyugat. Ady-émlékszáma. Budapest, 1919. 8-r. 379 l.

Megemlékezzünk erről az emlékkönyvről annak ellenére is, hogy az *Irodalomtörténet* cz. folyóirat közlönyünkben a Nyugat szellemét véli fölfedezni, — ezt az Ady-émlékszámot azonban érdemes elolvasni, mert becses irodalomtörténeti dokumentum és azonfelül igen tanulságos keresztszemetben mutatja be a Nyugat körét 1919 márcziusában, a nemzeti katasztrófák kellős közepén. Fölvonul benne a Nyugat egész vezérkara, hogy kisajátítsa magának Ady Endrét és elhantolja benne «az utolsó (!) nemzeti költőt». Philologiai szempontból különös figyelmet érdemel *Pintér Jenő*nek gondos és szeretetteljes értekezése az Ady-irodalomról (285—303. l.).

th.

A POLIS FOGALMA.

(Harmadik befejező közlemény.)

II. A katonai állam.

Miután tudjuk, mi a polis, rövidebbek lehetünk annak megállapításában, a mi *nem* polis. Nincs szó polisról ott, a hol polis-szerű település hiányában esik azon egész fejlődési folyamat, mely által egy középponti hely a concentratio erejével lassankint olvasztja magába a maga környezetét (*symoikismus*); a hol *törzsek* nem egyesülnek, mert a hódító mereven áll a meghódítottal szemközt s ép ez okból minden területgyarapodás legfőlebb újabb foglalást jelent; a hol a *területi állam* nem bontakozik fokonként a törzsi szervezetből elő, mert a területi állam katonai céloktól irányított szervezettségében már kezdettől fogva megvan; a hol igazi *városi* élet még azon ponton sem alakul ki, mely az uralkodó nép rendes tartózkodási helye, s ezzel együtt elmarad az élet teljességét képviselő városi kultúra. Ez általánosságban adott jellemzéssel elmondottuk annak legfőbb okait, hogy miért nem szabad az eredeti alkotmányához mereven ragaszkodó *Spártát* polisnak mondanunk.

A módról, a hogy a lakónok újonnan elfoglalt hazájokban letelepedtek és berendezkedtek, eléggé tiszta képet kapunk későbbi intézményeik segítségével (a Lykurgos nevéhez kapcsolt alkotmány legjellemzőbb részei a legáltalánosabb, a legkevésbé személyes jellegűek). Az egész meghódított terület, melyet maguk közt osztanak fel, lesz alapja az állami és gazdasági életnek. Ez a *χώρα πολιτική* (Polyb.), a tulajdonképeni államterület, a hatalom váltakozásainak megfelelően majd nagyobb, majd kisebb terjedelemmel; a földosztó Agis korában, a Kr. e. 3. század vége felé, már csak az a trapéz alakú földdarab, melynek sarokpontjai Pellene, a Taygetos tengerparti lába, a maleai hegyfok és Sellasia (Plut. Agis, 8; valamikor — a tenger melletti városok kivételével — egész Messene a *χώρα πολιτική*-hez tartozott). Hogy az egyes harcosok között egyforma részen kiosztásra került *κλῆρος*-oknál a legfőbb tulajdonos gondolata a közönséghez, az államhoz fűződött-e eredetileg, ne foglalkoztasson bennünket közelebről (v. ö. *Pöhlmann*, *Gesch. des antiken Kommunismus u. Socialismus*. I. 85); később mindenesetre — bizonyos természetes megszorítások kíséretében — személyes tulajdonokként rendelkeztek azokkal spártai férfiak és nők egyaránt (a későbbi női plutokratia példáit l. Plutarchos Agis és Kleomenes életrajzaiban). De a gazdaság gondozását, a föld megművelését már kezdettől fogva nem a hódító nép tagjai végezték, mint ezt a spártai munkátlanság büszke

apophtegmái is fennen hirdetik; a jobbágyság sorsára süllyedt *εἰλω-
τες* szolgáltatták a testi munkát és természetben a *χλῆρος*-onkint azo-
nosan megállapított évi járadékot. Ezek bizonyára görög törzsbéliek
voltak; hisz már jóval a dór-invasio előtt görögök (forrásaink szerint
«achájok») semmisítették meg az Eurotas-völgy mykenai kultúráját.

Újabb nézet szerint (*Neumann*, id. h.) a lakónok a *χώρα πολι-
τική* területén belül már eredetileg különböző elbánásban részesítették
a legyőzött lakókat; csak a falusi népet teszik helótákká, a városit,
az iparosokat a *περιοικοί* emberségesebb jogával ajándékozták meg.
Azt hiszem, hogy ez filius ante patrem-feltevés. A *περιοικίς* csak
később, csak a megszállás után alakult ki, még pedig egész más ala-
pon és módon, mint a *χώρα πολιτική*. Külömben általános okok és
concrét adataink is ellentmondanak a nézetnek, hogy a dór hódító —
saját telepétől, Spártától eltekintve — az államterület körén belül
jogi különbséget tett város és falu között: Amyklai faluvá (*χώμα-
vá*) lett, a mióta csak a *χώρα πολιτική*-hez tartozott. Nagyon valószínű,
hogy a helotaság állapota csak fokonkint bontakozott elő, minden-
esetre ép a vidéki letelepüléstől meghatározottan s lehetségesnek kell
tartanunk, hogy az eredeti lakosság azon része, mely folytatólag is
a városban maradt, sohasem jutott azon állapotba. De akkor előt-
tünk közelebből ismeretlen jogi viszonyban éltek hódító uraikkal, s
mivel külön statusuknak semmi nyoma sem maradt a későbbi tör-
téneti időkben, azt kell feltételeznünk, hogy lassankint felszívódtak
az idővel kialakult többi társadalmi osztályba (az idegenek, a perioi-
koi, a felszabadult helóták stb. osztályaiba).

Más az eredete, mondtuk, a *περιοικίς*-nak, mint a *χώρα
πολιτική*-nek, s e különbség határozta meg a perioikoi és a helóták
sorsának, államrendi elhelyezkedésének különbségét is. A foglaló görög
törzsek egyetemes szokásának mondhatjuk, hogy a meghódított és
államterületnek berendezett új hazát holmi *határőrvidékkel* vették
körül, olyan területtel, melynek lakóit — tán nem harcok nélkül
létrejött szerződések alapján — az alattvalók függési viszonyá-
ban csatolták magukhoz (a magyar «gyepű» analógiája közel-
fekvő). A perioikis intézményét Spártán kívül megtaláljuk az eli-
sieknál és a thessaliaiaknál; jellemzően elkülönítő vonás ez min-
den polisszerű alakulattól. mert a polis, mely idegeneknek meg-
maradó határőröket nem tűr meg, a «körüllakókat» egyszerűen
magába olvasztja. A dolog természeténél fogva az a bizonyos függési
viszony nemcsak a különböző államokban alakulhatott különböző-
képen, hanem az egyes államokban is a más-más törzsbéli perioiko-
sokkal szemben. De azért a generális jegyek sem hiányoznak: a
πόλις vagy *πολίχιον* elnevezés megmarad ott, a hol a hódító vár-
szerű településeket talált (*πόλεις περιοικίδες*); bizonyos önkormány-
zatot takar a folytatólag is használt név (v. ö. pl. a skyllusi *ζαμίω-
ρία*-t az Elisből küldött két *καταστάτης* mellett: Ditt.-Purgold IV
Olympia, 16), de mindenese-re az uralkodó faj ellenőrzése mellett
működött (pl. Kytherában a *κυθαροδίτας*, Thuk. 4, 53). Biztosító
őrség (*φρουρά*) nem hiányozhatott a perioikis városaiból, mint a hogy
a véderőszolgálatba bevont perioikos-katonaság is egész természetesen
az uralkodó nép vezetése alatt szállott síkra. Egyébként közigazgatá-
silag a perioikist nem csatolták az államterülethez; Spártában csak

a *χώρα πολιτική* oszlott *φυλά*-kba és *ὠβία*-kba. nem egyszermind a «körüllakók» földje is. Ezzel függ össze, hogy ott a perioikoi külön keretekben, nem a spártaiak közé beosztva harcoltak; hisz egész külön sorozási kerületekbe is tartoztak (*Kromayer*, Studien über Wehrkraft u. Wehrverfassung der griech. Staaten, Klio III, 180). Összegezve azt mondhatjuk, hogy a perioikis lakosai nem minden jog nélkül állottak a teljes jogú spártaiak mellett; helyzetük egy némileg lefokozott, közvetlen politikai jogokkal nem rendelkező állampolgársággal volt egyenlő értékű (olyan *jus Latinum* féle volt a civitas Romana mellett), melyet későbbi időben idegeneknek és felszabadult rabszolgáknak kitüntetésképp adományoztak. A helótáktól, mint látjuk, nem a faj, nem is a települési mód és foglalkozás választotta el eredettől fogva a perioikoi-t, hanem különböző jellegű foglalkozások és hódítások államjogi következményei választották el.

Tehát *χώρα πολιτική* és *περιοικίς* nem egységes államterület, s ez már maga elegendő, hogy ilyen államalakulást polisznak ne nevezhessünk. De a mi szempontunkból elsősorban mégis a *χώρα πολιτική*, azaz a polgárságot hordó és élelmező egész föld alapjelentőségét kell hangsúlyozni a spártai alkotmányban. A polisnál, mint pl. Athénben is, egyetlen telep a keletkezés és minden további fejlődés kiindulópontja. Eredetileg ide menekülnek a környékbeliek, a kik azonban nem fognak egyszerűen *περιοικοί*-nak maradni; folytatólag ide tömörül a polgárság; itt koncentrálódik az összes politikai hatalom és társadalmi erő egész Attikából. Efféle lokális jelentősége Spárta városának sohasem volt a lakedaimoni viszonyok kialakulásában. Fővárosa ugyan az államnak, tényleges tartózkodási helye az uralkodó népnek és hatóságoknak; de kezdettől fogva az és nem lett azzá, s mindenekelőtt: nem a vidék rovására, nem a *χώρα πολιτική* szerepének, alkotmányjogi és gazdasági fontosságának háttérbeszorításával lett azzá. Míg az athéni állam kibontakozásánál a *lokális* elv érvényesül s ezért lesz idővel városi állam, a spártai *területi* állam már eredetében, mert azon nagyobb kiterjedésű földön épül fel, a melyet a hódítók állami és gazdasági életük számára maguknak kihalásítottak. Míg az athéni áliamban az Akropolis volt és maradt név szerint is a *πόλις*, a spártaiban az egész *χώρα πολιτική*-t kell *πόλις*-nak mondanunk, ha az egyenértékű tényezőket akarjuk közös névvel illetni. A *πόλις* és *χώρα* ellentétét Spárta nem ismeri, mert a *χώρα πολιτική* két szavával mindkettőt magában foglalja. Spárta városának külön helyzete a *χώρα πολιτική* többi részével szemben nem polis-természetéből folyik s nem ilyennek következményeit mutatja; hanem azon körülmény által meghatározott, hogy változatlanul a fegyveres polgárságot magába foglaló táborhely. A Kleisthenes-féle reformra két okból nem lett volna Spártában ok és mód; először is azért, mert Spárta városát nem lett volna szükséges a *χώρα πολιτική*-be bevonni (a hogy Kleisthenes a demosokba osztott Athénnel tette), mert úgysí oda tartozott; viszont azonban — s ez a második ok — Spárta mint a fegyveres polgárság gyűlhelye oly specialis jellegű minden egyéb helylyel és területtel szemben, hogy abból a szempontból kiegyenlítésre és egységesítésre nincsen lehetőség (l. a mit folytatólag a közigazgatási kerületekről, a *φυλά*-król és *ὠβία*-król fogunk mondani).

Az alapalkotmány és fejlődés különbsége Athén és Spárta között mindennél jobban kitűnik, ha a *politikai nép* elnevezését figyeljük meg. Az attikaiak idővel valamennyien *Ἀθηναῖοι* lettek, holott Spárta urai az államterület, a «lakonok» közt felosztott *Lakedaimon* után *Λακεδαιμόνιοι*-nak hívták és hívták magukat, nemcsak kifelé, külpolitikai vonatkozásaikban, de maguk közt: népgyűlési megszólításaikban és határozataikban is (*Keil* id. m. 318. l. kissé egyoldalúan hangsúlyozza a szónak nemzetközi értelmét). A mióta megállapodott nyelvhasználattal van dolgunk, *Σπαρτιάται* sohasem jelenti az állampolgárok összeségét mint államot (a herodotosi 6, 50: *τῶν Σπαρτιητέων τὸ κοινόν* talán az államjogi terminológiában járatlan ember kifejezése), *Σπαρτιάτας* soha az állam képviselőjében és nevében eljáró egyest, hanem csakis a polgári jogok teljességével rendelkező magán-személyt az azokból kizárt társadalmi osztályok tagjaival szemben. Nem Spárta, a táborhely, hanem az egész terület adott az államnak, a közösségnek nevet; csupán megszokott hanyagságból beszélünk, beszélünk spártai államról. Nem *Σπαρτιάται*, hanem *Λακεδαιμόνιοι* nyert hovatovább oly tágabb körű értelmet, hogy az a *ὅμοιοι* kis társaságán kívül mindazokat is magába foglalta, a kik a «spártai» véd-erőnek alkotórészei voltak. Ha *Σπαρτιάτας* athéni analogiáját keressük, nem tulajdonnévhez, hanem az általánosabb jelentésű *ἀσπίς*-hoz jutunk el. Ha a spártai (helyesebben lakedaimoni) állam is azon organikus, egy sejtéből kiinduló fejlődésen ment volna keresztül, mint az athéni, akkor nem szorult volna a *Σπαρτιάτας* és *Λακεδαιμόνιος* megkülönböztetésére; elég lett volna neki is a *Σπαρτιάτας*, mint Athénnek az *Ἀθηναῖος*. Annaira Lakedaimonra és nem Spártára gondol a nemzetközi észjárás, hogy e vonatkozásban a város maga is a Lakedaimon nevet veszi fel (Paus. 3, 11, 1: *Σπάρτη μὲν ὀνομασθεῖσα ἐξ ἀρχῆς. προσλαβούσα δὲ ἀνὰ χρόνον καὶ Λακεδαιμόνων ἢ αὐτὴ καλεῖσθαι: τῶς δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἔχειτο τῇ γῇ*). a követek *εἰς Λακεδαίμονα* mennek, sohasem *εἰς Σπάρτην*; a szerződéseket *ἐν Λακεδαίμονι* kötik és állítják ki, sohasem *ἐν Σπάρτῃ* (*Keil*, id. h.).¹⁾

A mint már a lakedaimoni állam települését, úgy annak egész további történetét főleg két tényező határozta meg: először a *katonai szellemből* fakadó intézkedések, melyek végül is — felölve az állami és társadalmi élet összeségét — jól megalkotott katonai szervezetté tömörültek; másodszor meghatározta azt — a katonai szellemmel szoros összefüggésben — a spártai *kizárólagosság* minden idegennel szemben. Mindkét tényező egy közös irányban gyakorolta a maga hatását; útját állotta annak, hogy Lakedaimon a természetes görög

¹⁾ A spártaiak maguk közt is *ἡ Λακεδαιμόνιοι*-nak szólították egymást népgyűléseiken (pl. Thuk. 1, 80). Psephisma kezdete (mindenesetre későbbi időből, a II. század elejéről): *Ἄ πόλις ἡ τῶν Λακεδαιμόνιων* (Ditt. Syll.² 290). Felirataink és Pausanias szerint az Olympiába vagy Delphoiba küldött emléktárgyak is lakedaimoniaktól (nem spártaiaktól) származtak. Inschr. Olymp. 244: *Τοῖς Σπαρτιάταις* és 253: *ὁ Σπαρτιάτας* (a verses Kyniska-felirat nem számít) legfőleg a régebb nyelvhasználat bizonytalanságáról tanúskodik. — Itt említem meg, hogy *Keil*, ki id. m. részletesen fejtegeti a Lakedaimonios és Spartiatas közötti különbséget, világosan látja ugyan, hogy Spárta nem *πόλις*, de ebből nem vonja le a végső következtetéseket.

fejlődésen meheszen keresztül: hogy polis-szá válják. A katonai egyoldaluság a különböző emberi célok és törekvések kialakulását és harmonikus összejátzását, a fejlődés magaslatára jutott polissnak a legszebb látványát, tette lehetetlenné; a spártai kizárólagosság meg a társadalmat előbb-utóbb még azon emberanyagtól is megfosztotta, a mely — növekedésével, keveredésével — kedvezőbb körülmények között polisszerű műveltség megteremtője és hordozója lehetett volna. Még a ki nem is hisz az attikai őstelepek legendáiban, mint a hogy a régibb történetírók hittek (Curtius, Wachsmuth, Gilbert), az attikai thrákokban, lelegekben, károkbán, phoeniciaiakban, még az sem fogja kétségbe vonni, hogy azon a földön idegen törzsek élénk keveredése ment végbe, a mely törzseket retrospectív tudásunk csak a kölömbiségeket eltüntető általánosítással nevezhet «íónok»-nak. A régmúlt emléke meghalt; de a kleisthenesi reform kíséretében eszközölt kiszélesítése a polgárságnak még abban a késői időben is tanúságot tesz a fejlődő athéni polis alaptendentijáról: az alkotmány keretei közé emelni az onnan valamiképen kiszorultakat. Athén majd csak a demokratikus privilégiumok alapján lesz szűkkeblűen elzárkózó (Perikles törvénye: *ἐξ ἀμφοῖν ἀστοῖν*¹⁾). Ezzel ellentétben Spárta mereven elutasítja magától az idegeneket; a hódító népnek szigorúan exclusiv államát alkotja (e tekintetben a Strabonnál: 8, 364 végén olvasható Ephoros-mese az eredeti egyenlőségről, melyet Aristoteles is kételkedve fogad: Pol. 2, 1270a, nem fog bennünket megtévesztteni¹⁾); s ép fordítva, mint Athén, majd csak akkor iparkodik az elnéptelenedésen segíteni a helóták felszabadításával, a perioikoi-nak a polgári rendbe emelésével, midőn már késő. Hogy mennyire más-más utat futott be Athén és Spárta népességi politikája, azt eredményében tájékoztatóan szemlélteti, ha a polgárság alatt elhelyezkedő különböző politikai osztályokat vesszük szemügyre. Eltekintve a rabszolgáktól, Athénben végül is csupán a letelepedett idegenek, a *μέτοικοι*-ok népes osztálya állott számottevő politikai tagozatként — messzemenő jogokkal felruházva — a polgárok mellett; holott Spártában a teljes jog egyedüli birtokosai, a *οἰοῖοι* alatt a különböző származású és jogosítványú osztályok egész légióját találjuk, melylyel itt közelebbről nem kell foglalkoznunk, de melynek már egyszerű felsorolása világosan feltünteti a két állam fejlődése között a kölömbiséget (a helótákon és perioikos-okon kívül: a degradált spártaiak: a *ὕπομεινες*; az előkelő, spártai nevelésben részesült idegenek: a *ξένοι τῶν τροφίμων καλουμένων*, Xen. 5, 3, 9; Plut. Ag. 8 és Kleom. 10, 6; a spártai férfiak és nők különféle bastardjai: a *νόθοι τῶν Σπαρτιατῶν* és a *μόθωνες* v. *μόθαες*; ezekhez sorozhatók a Tarasba távozott *Παρθενίαι* is: Arist. Pol. 1306b 29; a felszabadított helóták: a *νεοδαμώδεις*). Athén liberális politikája kis számú, jól körülírt kategóriákat teremt; míg a spártai kizárólagosság a maga részéről is szívesen támogatta ama törekvést a polgárságon

¹⁾ A spártaiak exclusivitására a legjellemzőbb eset az elisi *Tisamenos*-é, kit azok nagyértékű jószolgáltatáiért csak hosszas habozás után tesznek meg — fivérével együtt — polgártársukká; *μοῖνοι δὲ δὴ πάντων ἀνθρώπων ἐγένοντο οὗτοι Σπαρτιάται πολιῖται*, jegyzi meg az esethez Herodotos (9, 35).

kívül állók körében (már csak a *divide et impera* elve alapján is így cselekedett), hogy külön szervezkedve egy-egy lépcsőfokkal jobban megközelítsék a *Σπαρτιάται* egyébként elérhetetlen magaslatát. De ilyen társadalom nem is ment keresztül a polis olvasztó retortáján! Athénben az idegen, makedon uralom (Antipatros, phaleroni Demetrios) vagyoni census által iparkodik majd a városban felgyülemlett és újításra könnyen kapható csőceseléktől szabadulni; egy századdal későbbre esik Spárta igyekezete, hogy hoplitáinak száma — nem túlzott igénynyel — 4000 embert tegyen ki s kénytelen e célból a *περίοικοι* és idegenek felvételéhez folyamodni, mert az 1000-re lesülyedt polgárságból nem telik. *Ἀπώλετο διὰ τὴν ἀλιανδρωπίαν*, mondja Aristoteles Spártáról (1270a). Pedig ősrégi törvény tiltotta itt, hogy a spártai hazáját elhagyja s idegenben mint metoikos telepedjék le (Plut. Agis, 11).

A lakonok bizonyára valamiféle *törzsszervekezettel* kerültek új hazájukba. Az ismeretes három dór phyléről nem hallunk ugyan itt semmit; de mint praelakon-intézményt azokat náluk is feltételezhetjük. Biztosan állítható praelakon voltuk miatt nem a letelepülés által követelt változások eredményei; nem úgy, mint Athénben, a hol a phylek tán mégis csak Attika földjén és ennek történetével a legszorosabb kapcsolatban alakultak ki. Spártában az eredeti állapotokról, a vérségi kapcsolatokról, mindenestre nem sok emlék maradt (a 27 phratrián kívül, a melyek később — úgy látszik — csak a legszentebb vallási ünnepeken szerepeltek, tán a *γερονυσία* tagjainak 30-as száma is); mi már csak a kerületekbe — a *φυλαί*-ba és *ᾠβαί*-ba — osztott Lakedaimont ismerjük; s legfőlebb a gyanítás formájában kérdezhetjük, hogy a midón a «phylek» vénei az újszülött sorsáról határoztak (Plut. Lyk. 16, 1), vagy a midón nem a katonai gyakorlótéren — Babyka és Knakion között —, hanem a nagy «lombsátor» alatt, a Skias-ban jöttek össze a spártaiak tanácskozásra (Paus. 3, 12, 8 összevetve a skepsisi Demetrios által említett *σινάδες*-szel: Athen. 4, 471f), hogy vajjon ilyen alkalmakkor nem a polgárság régi tagozódása jutott e szerephez? De minden látszat szerint Spártában hamarabb és radikálisabban történt meg a vérségi osztályok kiszorítása és helyettesítése a *területi* beosztás által, mint Athénben s ennek itt, úgy gondolom, a *katonai szervezet fokozottabb lokális igényei* voltak az okai.

Már maga az is kétséges, hogy az Eurotas völgyét meghódító dórok tömör törzsekként telepedtek-e le az elfoglalt terület táborhelyén; minden további törzsi szétszóródást meg épenséggel kerülni kellett a katonai feladatok által meghatározott életrendnek: katonáéknál együtt kell lakniok azoknak, a kik a közös munka szolgálatában beosztás szerint együvé tartoznak s így ott könnyen alakul ki az elv, hogy a polgári tagozódást is a szomszédság határozza meg. Igazi gentilikus rend Spártában különben sem fejlődhetett ki soha ugyan-csak a katonai szellem következményeképp. Voltak ugyan előkelő nemzetségek (mint pl. az Aigeidai: *φυλὴ μεγάλη ἐν Σπάρτῃ*, Herod. 4, 149), s mintha általán véve a vagyon kérdésén kívül a származása még az uralkodó nép, a spártaiak körén belül is némi szerepet játszott volna (v. ö. Herod. 7, 134: *ἄνδρες Σπαρτιῆται φύσι τε γεγονότες εὖ καὶ χορήμοι ἀνίχοντες ἐς τὰ πρῶτα*): de az aristokratizmus osz-

tályellentéteit, mint merev politikai korlátokat, az a kör a maga határában belül bizonynyal nem ismerte. A fegyveres polgárokat bizonyos mértékig egyenlőkké tette itt a katonai értékelés, a mely nem származás, hanem kor és képesség szerint igazodik és főleg a közös előkelőség mindenki vel szemben, a ki ellenfél, a ki nem spártai. A lakedaimoni alkotmányt nem is nevezhetnők joggal aristokratikusnak, ha csak magukra a spártaiakra gondolunk; ezek csökevénynek maradt demokratiában éltek, mert hisz a demokratikus elvek oly korszerű kifejlődését, minőt Athénben tapasztalunk, megint csak a katonai disciplina akadályozta meg. Tehát mindez okból nem fogunk csodálkozni azon, ha Spártában a gentilikus csoportok, a *πάτρα*-k és *φρατρία*-k, korán háttérbe szorultak és egyéb alakulásokra adtak alapot: az ifjak és férfiak szövetezéseire, a *συσχίρνια* és *συσσείτια* intézményeire, melyek Spártát az egyesülés formáit és módjait illetőleg primitív népekhez hozzák közel (Nilsson); és ha ott a törzsi phylék hamarosan a területieknek engedtek helyet.

A mennyire kétségtelen, hogy *φυλαί* és *ὠβαί* lokális beosztások voltak, a mióta csak előállott az úgynevezett lykurgosi rhetra követelménye: *φυλὰς φυλάξαντα, ὠβὰς ὠβάξαντα*, minden rájuk vonatkozó részletes meghatározás ép olyan bizonytalan. Egyik modern kutató (Neumann, id. m. 42) szellemesen a következőkép képzei a dolgot: a *φυλαί*. Spárta öt kerülete, akként foglalja a vidéki *ὠβαί*-t magába, hogy minden *φυλῆτας* egyszer-mind azon *ὠβά* tagja, melyben *κλῆρος* a van. E szerint az *ὠβά*-k ugyan nem egyszerűen alosztályai vagy részei a *φυλῆ* knak; de azért minden *φυλῆ*-ban az összes *ὠβά*-k benne vannak a spártai földesurak közvetítésével. De e magyarázat nem számol feliratok által szerzett amaz ismeretünkkel, hogy a *φυλῆ* k és *ὠβά* k nevei a városi kerületekben összeesnek (*φυλῆ* és *ὠβά* *Κονοουρέων* és *Λιμναίων*; v. ö. Francotte, id. m. 139). Tehát Spárta városa maga is *ὠβά* kba oszlott és sem az nem valószínű, hogy a spártai városi lakos valahol vidéken és nem állandó tartózkodási helyén illetőségű, sem az, hogy egyszerre két kerületbe — *ὠβά* ba — tartozott. Talán *φυλῆ* k és *ὠβά* k nem mint az egész és rész viszonyának egymáshoz, hanem egymástól függetlenül haladó, mert más-más czélból eszközölt beosztásai a spártai területnek. A főtelep, maga Spárta és csakis ez, *φυλῆ* kba volt osztva (az ő ös számot a thukydidesi 5 *λόχος* és az 5 ephoros teszi valószínűvé); minden teljes jogú spártai, de csakis ők, a vidéken elfoglaltak is (s ezek a *χωρά πολιτικῇ* városaikban, de még inkább a *περιοικίς* őrségeiben szép számmal lehettek) egy-egy *φυλῆ* ba tartozott. A phyla-k első sorban a polgárság sorozási kerületei voltak. Emellett azonban egész Lakedaimon (v. ö. *ὠβά* *Ἀρωχλαίων*), Spárta városa maga is, *ὠβά* kba, közigazgatási kerületekbe bomlott, melyeknek egyéb teendőikön kívül a nem teljes jogú, de védköteles lakosság sorozása volt a főrendeltetésük. Korántsem akarok feltevésnek akárcsak némi bizonyosságot tulajdonítani; miként mondottam. kérdésünkben minden kétséges. De a nagy különbség Spárta és Alhén között, a részletek eldöntése, határozott konkrét kép alkotása nélkül is nyilvánvaló. Ámbár Lakeda mon mint területi állam alakul meg, az ellentét főtelep és vidék között a phylaihan még államjogi szentesítést is nyer, mert az uralkodó nép a vidéket nem telepítette be, a fővárosban együtt maradt. Athénben ily ellentétről a polis teljes kifejlődése után termé-

szetesen szó sem lehet. Viszont Lakedaimon phyla-iban ép úgy, mint oba-iban összefüggő területeket határol el és sorakoztat egymás mellé, az athéni phylé-k mesterséges gondolatát, távolfekvő helyek egyesítését sohasem contemplálta, mert a polgárság körén belül nem kellett — mint a kleisthenesi reformnak Athénben — egy nagyváros hatását közömbösíteni, egy nagyvárost leszerelni; hisz az ellentét Spárta városa és a vidék között nem lokális természetű, hanem az uralkodók és alattvalók ellentéte volt.

Elérkeztem az Athén és Spárta közt vont párhuzam legmarkánsabb pontjához. Az egész Attikát benépesítő athéni polgárság egy gazdag, mozgalmas nagyvárost mondhatott a maga főhelyének, a míg Spárta, a hol úgyszólván Lakedaimon összes polgárai együtt éltek, sohasem lett igazi értelemben város. Ugyan Niese valamikor azt tanította (Zur Verfassungsgesch. Laked., Histor. Zeitschrift N. F. 26, 73), hogy «Spárta valósította meg a legtökéletesebb módon a város fogalmát»; de együttlakás még nem jelent eo ipso városi életet; Niese a kaszárnnyát cserélte össze a várossal. Már Thukydides klaszikus helye, a hol a történetíró Athén és Spárta eljövendő emléket hozza egymással ellentétbe, jobban számol a város alapfogalmával; ugyan csak külsőségeket emleget: a házak, illetőleg városnegyedek elhelyezkedését, fényes berendezésű templomokat és középületeket (Spártáról 1, 10: οὔτε ξυνοικισθείσης πόλεως οὔτε ἱεροῖς καὶ κατασκευαῖς πολυτελεῖσι χρησαμένης. κατὰ χώρας δὲ τῇ παλαιᾷ τῆς Ἑλλάδος τρόπῳ οἰκισθείσης); de a külsőségek mögött ott lappang a táborhely és a városi kultúra egész különbsége.

Spárta kezdettől fogva, eredeti rendeltetése szerint nem indult görög városnak. Nem volt soha mentsvára a környékbelieknek; falazatra elvből nem szorult rá, mert a mint azt büszke anekdoták és bölcsészeti tételek egybehangzóan hirdetik, nincs szüksége mesterséges oltalomra egy olyan helynek, a hol az egész fegyveres nép áll őrt a hazát megvédeni (Spártát a 3. század végén veszik először kőfallal körül). Pausanias szerint magasba nyúló ἀκρόπολις-a nincsen ugyan Spártának, de azért a város egyik halmát — Ἰθύνῃ Πολιοῦχος vagy Χαλκίοιχος templomával a tetején — mégis annak hívták (3, 17). Bizonyára nem genuin intézménynyel és elnevezéssel van itt dolgunk, hanem az egész Hellast átható polis-fogalom egy későbbkorú utánzatával.

Nem régi kultúra emlékei közé helyezkedtek el a lakón hódítók: az Eurotas nyugati partján, a hol Spárta városa keletkezett, egyetlen mykenei tárgyat sem fedtek fel az újabb ásatások; míg viszont szemben a helylyel, az Eurotas keleti partján, a Menelais aljában, egy tisztán mykenei telepnek kövei kerültek felszínre (azt már a dórok előtt az «achájok» pusztíthatták el: Arch. Anz. 1910, 159¹⁾). A letelepülés a táborozás módjára, formái között történt meg (οἶον ἐν στρατοπέδῳ τῇ πόλει, mondja Plutarchos Lyk. 24); ezek emléket őrizi a későbbi 5 városnegyed, a mely nevet ad a katonai egységeknek (λόχος Μεσσοάτης és Πικανάτης), s mely — mint Thukydides is megállapítja — sohasem tudott igazi egységes várossá

¹⁾ Minthogy az *Annual of the British School at Athens* illető kötetei nem állanak rendelkezésemre, kénytelen vagyok az Arch. Anzeig.-re hivatkozni.

összeolvadni. Efféle helynek nem valamely ἀκρόπολις, hanem az ἀγορίη lesz a középpontja; a hatósági épületek nem a polis lejtőjén, hanem a piacon nyerne elhelyezést (Paus. 3, 11, 2). Bizonyos fajta városi kultúrát természetesen az ilyen táborhely további fejlődése éppenséggel nem zár ki s az angol ásásoknak egyik legfőbb eredménye, hogy egy nem sejtett ólakedaimoni művészet tárgyaival ismertetett meg (Arch. Anz. 1909, 115). De még így is probléma marad, hogy a spártai χალκεῖν (Plut. Lyk. 9 végén) nem az idegen iparosoktól lakott lakedaimoni városok terméke volt-e s nem kapcsolódott-e a praedor görög iparművészeti törekvésekbe bele.

Minden egy helyre tömörülés és helyhezkötttség mellett a spártaiak még sem voltak valóságos városi lakosoknak mondhatók; a katonai céloktól meghatározott életmód és a földbirtokosság egyaránt akadálya volt annak, hogy így legyen. Ifjak és férfiak szenedélylyel keresték fel a vidéket a testedző vadászat kedvéért s a spártai χλῆρος-tulajdonos, ha nem is maga gazdálkodott, itt-ott mégis csak kénytelen volt birtokát meglátogatni, ott hosszabb-rövidebb ideig tartózkodni, egyszóval gazdaságával foglalkozni. A gortyni pastos-okról véve az analogiát, kik szintén a városban laktak, holmi csatornázási ügyek, vagy a jószág által okozott károk eligazításai a spártai földbirtokost is igénybe vehették (gortyni felirat). A philosophus, Platon, a maga települési politikáját, a mely a Nomoi tervezete szerint a nagyvárost leszereli, s az állampolgárokat kettős birtokukkal részben falusi, részben a székhely közelében tartózkodó lakosokká teszi, nem Spártára, nem a Spárta és Athén közötti különbségre tekintet nélkül adta elő.

Érveim végére jutottam. Szóba se hoztam az állami omnipotentit, a miből hosszú időn keresztül legfőbb argumentumukat kivácsolták, a kik Spártát tekintették a görög állam, a polis igazi megtestesülésének. Máshelyt fejtegettem már a kérdést (v. ö. Burckhardt Jakab, Nyugat, 1919, 2. szám) s így ez alkalommal tételszerűen rövid lehetek. Minden görög állam kivétel nélkül nagyobb mértékben korlátozta az egyént és keményebb követelményeket támasztott vele szemben, mint a modern állam; az egyéni szabadság a maga valójában csak lassan bontakozhatott elő a történeti fejlődés folyamán. Spárta különös erélylyel nehezedett rá az egyénre s ennek életmódját zsenge gyermekkorától fogva a maga szokásai, törvényei, céljai alá gyúrta. De ép e túlzással mutatta ki, hogy nem polis. Nem már csak azért sem, mert tisztán a katonai, hatalmi érdek szolgálatában gyakorolta az erejét (Arist. Pol. 1271b: πρὸς γὰρ μέρος ἀρετῆς ἡ πᾶσα σύνταξις τῶν νόμων ἐστὶ, τὴν πολεμικὴν), holott polis az élet teljességét jelenti; de mindenekelött azért nem mert, mert ez ily feltétlen rendelkezést az egyénnel szemben nem ismert (Jellinek). Sőt Athén példájából látjuk, hogy a polis tulajdonképeni irányzata az egyén felszabadítására törekszik s ha az mindazonáltal nem tud az állami célok és feladatok sűrű hálójából szabadulni, az sok tekintetben a hosszas küzdelem után kivívott politikai függetlenség és önrendelkezés következménye. A philosophia (Platon és nem a kritikus Aristoteles), midőn az öncélú állam eszméjét a maga teljes merevségében és következetességében szerkeszti meg, majd mindenestre Spártát teszi meg az ideált némileg megközelítő mintaállammá. Teszi ezt olykép, hogy a spártai militarizmus egyoldalúságát az ál-

lami célok és emberi törekvések egész gazdagságával egészíti ki. De ez által a hamis idealizálás fénykoszorújával vette Spártát körül s a mennyiben a maga saját eszméjét a polis eszméjeként tüntette fel, ez utóbbit is meghamisította.

* * *

Két különböző, sok tekintetben ellentétes *államtípust* mutattunk be: Athént, a polist és Spártát, a hódító dór államot. Az egyik heterogén elemek egyesítése által módosul, fejlődik; a másik mereven megmarad eredeti alkotmányában. E két főtypus egy sereg altypusra derít világot, mert ezek tőlük különülnek el vagy hozzájuk hasonulnak.

A hol polis a kellő concentratio hiányában nem jött létre, ott a *szövetséges állam* alapfeltételei maradtak meg. A szövetséges államok a Kr. e. 4. századtól kezdődően játszanak a görög történelemben számottevő szerepet; akkor midőn a polisok fénykora már letűnt s helyettük újszerű államalakulások vették át a vezetést. A szövetséges államok magok közt a legkülömbözőbb formákat tüntethetik fel a szerint, hogy egyetlen tag hegemoniája alatt csoportosulnak-e a többi tagok (a boiót szövetséges állam), vagy többé-kevésbé egyensúly áll-e fenn a szövetségben résztvevők között. Alapvető különbségre ad továbbá okot az a körülmény is, hogy mennyire haladtak előre poliszerű fejlődésükben az egyes tagok. Az acháj államot lényegében különítette el az aitoliaiától, hogy régmúltú városokból alakult és nem a törzsi szervezetből ad hoc átformált úgynevezett polisokból, mint az aitolok szövetsége (v. ö. *Dittenberger*, *Die Delphische Amphiktyonie im Jahre 198*, *Hermes*, 32, 169 köv. l.). Görög szövetséges államot és polist egy és ugyanazon fejlődés folytonossága köti egymáshoz: az önálló és különálló polist ép úgy mondhatom teljes egységbe forrott szövetséges államnak, mint a szövetséges államot polisnak, mely még nem jutott el az egységbe olvadás utolsó fokára (v. ö. különösen Thebai esetét). A polis a szerteessést követő állami concentratio eredménye. A hol a concentratio nem teljes, ott előbb-utóbb szövetséges állam keletkezett; a hol magát a szerteessést gátolta meg a katonai szervezet, ott a Spártához hasonló alkotmányok jöttek létre.

Miként a polis fogalmához kapcsolt államoknak megvan a maguk változatos történetük, a katonai államoké sem változatlan egyformaságban és eredményynyel ment végbe. Spártában csak a katonai célképzet és szellem kivételes ereje tartotta fenn mereven az államtípus eredeti kereteit; másutt a település helye és környezete, az új életfeltételek közt adódó új feladatok és szomszédos hatások egészen más irányt adhattak a fejlődésnek. A dór *Argos* Athén közeliségében korán iparos várossá alakult, mely már az 5. század folyamán a demokratia összes vívmányait recipiálta; *Korinthos*t a nevére hívott öböl virágzó emporiummá tette meg; s a fejlődésében kissé elkésett *Elis* legalább egy utólagos synoikismos által (471) akarta maga számára a polis jellegét megszerezni. A történetírás feladata lesz még e nagy változások formái között is az első alkotmány emlékeit felkutatni és az argosi vagy elisi perioikoi-ból a katonai állam alaptypusára visszakövetkeztetni.

(Kolozsvár 1919.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

ARISTOTELES METAPHYSIKÁJÁNAK MÓDSZERÉRŐL.

(Harmadik, befejező közlemény.)

V. Az «ἀγαθόν» tanának methodikája. 26. A «ἀγαθόν» kifejezés a görög gondolkodás körében nagyjában annak a fogalomnak felel meg, melyet ma «érték»-nek nevezünk. Általános és formalis jelentését az aristotelesi speculatio körében már ismerjük: értékes az, a mire minden lény sajátos természeténél fogva törekszik. (6. §.) Ez a meghatározás is egy reductiv gondolatmenet eredménye Aristotelesnél, melynek kiindulópontja ugyancsak sokratikus inductio. Ezt a «fogalmi találgatást» jelen esetben bölcselelőnk azon vizsgálódásában látjuk, melyet arra nézve folytat, hogy különböző életviszonyok között mi a helyesebb, a jobb. Így a «Topica» című munkában nem kevesebb mint negyvennégy tételt sorol fel¹⁾ arra nézve, hogy különböző körülmények között mi az értékeesebb és kívánatosabb. Például: jobb az, a mi önmagáért kívánatos, mint a mi másért,²⁾ vagy: a hasznos dolgok közül az kívánatosabb, a mi mindenkor hasznos annál, a mi csak legtöbbször az.³⁾ A «jó»-nak azon meghatározása, melyet már megismertünk, nem egyéb mint a «jó», vagyis az érték e különböző fajainak közös prae-suppositiója, közös jelentése. Mert hiszen Aristoteles eddigi nyilatkozatai szerint az «érték» és a «kívánatos» fogalmai egybeesnek: jó az, a mit minden lény természeténél fogva megkívánván, arra törekszik is.

27. E pontra érve úgy látszik, hogy Aristoteles reductiv nyomozása az érték fogalmára nézve arra a tételre vezet, hogy minden érték teljesen relativ. Mert hiszen ha az értéknek egyetlen kriteriuma az, hogy minden lény vágyódik utána, minden lény pedig a saját lényegének minél teljesebb kifejtésére törekszik, akkor értékes ép az, a mi az egyes lény eme subjectiv törekvésének megfelel, s így a sophisták álláspontjára jutunk vissza, mely szerint a «jó» fogalma egyénileg különböző, mert abszolút jó nem létezik. Hiszen ha a «jó» a tökéletességet jelenti, vagyis a lényeg szempontjából való teljességet,⁴⁾ akkor — Aristoteles saját megjegyzése szerint is⁵⁾ — még a romlottság is lehet tökéletes, tehát viszonylag «jó».

Valójában azonban bölcselelőnk nem állapodik meg az érték relativitásának tanánál. Erre mutat már azon körülmény is, hogy a törekvésnél, a megkívánás magasabb formájánál bennünket az *ítélet* vezet, a mennyiben a *vágyat* az mozgatja, a mi szépségnek látszik, az *akaratot* azonban az, a mi valóban szép. Az értékelés alapja tehát itt a *felismerés* (ἀρχὴ γὰρ ἡ νόσις) és nem a vágy.⁶⁾ Evvel Aristoteles nyilván arra akar rámutatni, hogy magasabbrendű értékelést valami *objectiv tartalom* felismerése vezet, tehát, hogy az értékesség itt már független a subjectiv szükséglettől, a vágytól. Még inkább kiderül a Stagiritá értékelméletének az abszolút érték tana felé való haladó

1) Top. III 1—4.

2) Top. III 1. 116a 29.

3) Top. III 2. 117a 35.

4) Met. Δ 16. 1021b 12.

5) U. o. 1021b 25.

6) Met. A 7. 1072a 27. ἐπισυμμητὸν μὲν γὰρ τὸ φαίνόμενον καλόν, βουλητὸν δὲ πρῶτον τὸ ἐν καλόν· ὁρεγόμεθα δὲ διότι δοκεῖ μᾶλλον ἢ δοκεῖ διότι ὁρεγόμεθα. ἀρχὴ δὲ ἡ νόσις.

tendenciája, ha a «jóság felé való vágy» fogalmát vesszük kissé közelebről szemügyre. Láttuk, hogy bölcseleink szerint minden lény vágyódásának végső tárgya öntudatlanul is az istenség (19. §.). Az istenség pedig az, a mit megérthetünk, az intelligibilis (τὸ νοητόν), de egyúttal a legnagyobb mértékben, illetőleg a valóban kíváncs (τὸ ὁρεστόν).¹⁾ Az előbbi nyilván azt teszi, hogy Isten előfeltétele minden igazságnak. Midőn pedig bölcseleink az istenséget a valóban kíváncsossággal azonosítják (a fenti állítás második felében), ezzel csak ismétli ama tanítását, hogy az istenség minden létező vágyódásának öntudatlanul is végső tárgya. De mond egyebet is: a fenti állításhoz ugyanis hozzáfűzi, hogy e kettő (a τὸ νοητόν és a τὸ ὁρεστόν) végső alapjára nézve azonos: τοῦτον τὰ πρῶτα τὰ αὐτά. Ez nyilván azt teszi, hogy úgy a megismerés, mint a vágy végső tárgya egyazon lény, az istenség. Más szóval: az istenség az igazságnak és az értéknek végső előfeltétele: nemcsak az örök igazság, de az örök jóság is. Az «érték» fogalma ezáltal nyilván függetleníthetik az egyes lények subjectív szükségleteitől: *objectivé* válik, ha nem is *absoluttá*, mert hiszen ez utóbbi csak akkor válhat, ha Platonnal a Jót magának a létezésnek s így az istenségnek is praesuppositiójává tesszük. Aristoteles idevágó fejtegetéseinek szófukarsága azonban nem engedi megállapítani azt, hogy e téren mennyire hatolt be mestere tanításába s mennyire tette azt magáévá. (V. ö. Bevezetés a filozófiába 139. l.)

28. Ha azonban el is tekintünk bölcseleink értéktanának ez ontológiai kiépítésétől, egyedül az értékelméleti speculatio területén is maradván, eljut a Stagirita az abszolút érték fogalmára szemben a relatív értékkel. Ebben a vonatkozásban az abszolút érték az önértéket jelenti: a mi már nem azért értékes, mert valaminek az eszköze, hanem a minék már önmagában van értéke. Ha megállapíthatjuk, hogy mit tart Aristoteles önértékűnek, egyúttal megismerjük azt a *közvetlenül* felismert tartalmat, melyre az értékfogalmak reductív vizsgálata végül itt is vezet. E közvetlenül felismert értékelméleti tartalomra nézve két problema merül fel, a mennyiben elsőben is azt kell eldöntenünk, hogy *mi az*, a mi bölcseleink szerint már önértékű, azután pedig azon megismerési módot is kell jellemoznünk, mely szerint az önértéket felismerjük. Lássuk e két problémát külön-külön.

29. Hogy *van* önértékű dolog Aristoteles szerint, az már abból is kiderül, hogy szerinte kell végül egy végső célnak lennie, melyért törekszünk minden egyébre, de a mely már nem abból meríti értékét, hogy általa valami más egyebet közelítünk meg. (6. §. f.) A cél és az érték fogalmai ugyanis nála még nem váltak el egymástól. Ebből már megállapítható az is, hogy mindenenek vágyainak végcélja: az istenség az, a mely már önértékű. Ezért midőn bölcseleink az oly dolgot jellemzi, mely már önmagáért becsülendő (τὸ τίμιον), akkor az ily dolgot «isteni»-nek (τὸ θεῖον) mondja. Sőt még közvetlenebbül is összefüggésbe hozza az abszolút értékű dolgot az istenséggel, a mennyiben önértékű dolgok példaként felhossa a lelket (ψυχή), észt (νοῦς), a principiumot (ἀρχή) — mindmennyi oly természetű mozgást, mely az istenséget illeti meg.²⁾ E részben azonban Aristoteles gondolatmenete csonka és befejezetlen marad, a mi kitűnik a következőből. Láttuk, hogy az *ἀγαθόν* tanát is reductív úton fejti ki bölc-

¹⁾ Met. A 7. 1072a 26.

²⁾ Magna Mor. I 2. 1183b 20.

eselőnk. Minden ily nyomozás pedig szükségképen bizonyos közvetlenül felismert tartalmak felmutatására vezet, mint ezt ép Aristoteles ismerte fel legvilágosabban a principiumok megismerésének tanában. Tehát itt is: az értéktanban, ha bölcselőnk következetes marad methodusához, bizonyos közvetlen, már evidens módon felismert értékeségekre kell jutnia, melyek értékességét már époly kevéssé lehet igazolni, mint az ellenmondás elvének érvényességét. Ezt a következtetést azonban teljes világossággal és öntudatossággal bölcselőnk nem vonja le; az abszolút értéket mint közvetlenül felismert mozzanatot ép csak érinti helylyel-közzel, de seholsem jellemzi oly tüzetesen, mint a principiumok közvetlen megismerését.

30. Már némileg határozottabb álláspontra jut és kidolgozottabb tanítást mutat bölcselőnk a fentebb említett két probléma (28. §.) másodikára nézve, mely az *értékmegismerés módjára* vonatkozik. E kérdést Aristoteles az erkölcsi érték felismerésének szempontjából vizsgálja,¹⁾ midőn a *helyes ész* (*ὁρθὸς λόγος*) fogalmát iparkodik meghatározni. Bármily kevéssé is világosak e fejtegetések, *egy* dolog kétségtelenül kitűnik azokból, hogy bölcselőnk nem helyesli Sokrates intellectualismusát az erkölcsi élet magyarázatában. Gondolatát talán úgy lehetne legtalálékonyabban kifejezni, hogy kell lennie valamely *többletnek* abban a felismerésben, midőn valamely cselekedetet *kötelezőnek* ítélek magamra nézve, avval a felismeréssel szemben, midőn valamely tételt *igaznak* tartok. Aristoteles beszél *gyakorlati észről* (*πρακτικὸς νοῦς*) szemben az *elméleti észszel* (*θεωρητικὸς νοῦς*). Külömbőségük a lélekről szóló műben²⁾ abban jelöli meg, hogy hivatásuk különböző: a gyakorlati ész valamely célra irányul, az elméleti ész pedig szemlélődésre. E különbség oly jelentős, hogy annak megfelelőleg Aristoteles külön gyakorlati tudományról is szól³⁾ (*ἐπιστήμη πρακτική*) szemben az elméleti (*ε. θεωρητική*) és az alkotó tudománnyal (*ε. ποιητική*). A gyakorlati ész, a mennyiben az erkölcsileg helyes cselekvésre vezet, tehát a mennyiben a gyakorlati igazságot (*ἀλήθεια πρακτική*) ismeri fel, a helyes ész (*ὁρθὸς λόγος*), melyet mai terminológiában *helyes erkölcsi értékismerésnek* mondhatunk.⁴⁾ E felismerés az akaratot irányítja, s ennek megfelelőleg a mi a gondolkodásban az állítás vagy tagadás, az a törekvésben (melynek az akarat a legfejlettebb formája) a tárgy megkívánása vagy kerülése.⁵⁾ Aristoteles nézete tehát nyilván az, hogy az a többlet, mely a gyakorlati észben van meg, szemben az elméleti észszel, a *megvalósítandónak* a mozzanata. Felismeri tehát, hogy a merő érvényességek megismerése nem oly dolog tudatosítását jelenti, a mit nekünk *kell* megvalósítanunk. Ugyanezt a gondolatot Aristoteles úgy is kifejezi, hogy a physika mint elméleti tudomány oly dolgokkal foglalkozik, melyek mozgási principiuma az embertől független, míg a gyakorlati tudományban oly dolgokat kutatunk, melyek mozgató elve a cselekvő subjectum.⁶⁾

¹⁾ Eth. Nicom. VI. 1—13.

²⁾ De An. III 10. 433a 15.

³⁾ Met. K. 7. 1064a 16.

⁴⁾ Eth. Nic. VI 1. 1138b 34. 1139a 26.

⁵⁾ Eth. Nic. VI 2. 1139a 21.

⁶⁾ Met. K 7. 1064a 14.

Épen nem túlmerész azon állítás, hogy itt az erkölcsi érték ugyanazon alapsajátságát pillantja meg Aristoteles, mint később Kant,¹⁾ hogy t. i.: abban valami «kell»-t, valami imperativust ismerünk meg. És ép erre «kell» az a végső, közvetlenül megismert tartalom, melyre a «Jó»-nak reductiv vizsgálatában végül is bukkanunk. A «gyakorlati ész» Aristoteles tanításában mint *ἀρθός λόγος* époly közvetlen evidencia felismerését eszközözi, mint az «elméleti ész», mely az ellenmondás elvét látja be (12. §.). Csak tárgyaikban különböznek: az előbbi az általunk megvalósítandó «gyakorlati igazság»-ra irányul, míg az utóbbi az elméleti igazságot ismeri fel.

31. A deductiv lépést itt is megtaláljuk. Ennek eredménye elsőben az aristotelesi erkölcsstan, mely tudvalevőleg abban a tételben csúcsosodik, hogy a legértékesebb élet az, a melyet a tiszta észtevékenység tölt be. Ez, az igazságban gyönyörködő, az isteni élethez leginkább hasonló, tökéletes, azaz igazi élet (*βίος τέλειος*)²⁾ pedig ép azáltal jó létre, hogy az embert az állattól megkülönböztető sajátos tevékenységet, az észtevékenységet teszszük törekvésünk végső tárgyává; ez biztosítja számunkra a legteljesebb boldogságot is.³⁾ Aristoteles ethikájának az alapgondolata azáltal függ össze metaphysikájával, hogy az *ethikus* ember ily módon azonosul a *fejlett* emberrel, mely az ember specifikus lényegének ismérveit mutatja.⁴⁾ A világfolyamat pedig bölcselőnk szerint a lényegek kifejlődése felé halad; ennyiben is áll tehát, hogy az aristotelesi világkép maga is ethikai jellegű.⁵⁾ Az *ἀραθόν* mibenlétére vonatkozó megállapításokat tehát a Stagirita csak szűkebb értelemben alkalmazza csupán az erkölcsi élet szabványainak megállapításában; tágabb értelemben metaphysikája is értékelméleti megállapításainak hatása alatt áll. Sőt talán egy problémánál sem szövédik oly bensőleg össze a vizsgálódás első két lépésének a sokratikus inductiónak és a reductiónak eredménye a harmadik lépés: a deductio gyümölcseivel, mint ép a «Jó»-ról szóló tanításban. Ebben a tekintetben Aristoteles mindvégig Platon gondolatvilágának közvetlen közelében maradt: a *μέγιστον μάθημα* volta képen nála is a Jónak ismerete.

VI. Az *οὐσία* tanának *methodikája*. 32. A vizsgálódás itt is sokratikus inductióval kezdődik. Az *οὐσία*, vagyis a «substantia» különböző határozmányait bölcselőnk úgy határozza meg, hogy összegyűjti ama kriteriumokat, melyeket rendszeren e fogalommal összekapcsolunk. A «kategoriákról» szóló műben megállapítja,⁶⁾ hogy a substantia jellemző tulajdonsága mindenekelőtt az, hogy állításainkban *csak alanyként* szerepelhet: róla mondható valami, de ő nem mondható más valamiről. Pl. Sokratesről lehet állítani, hogy nagy, hogy tudós stb., de ez a concret személy «Sokrates» mint állítmány csakis önmagáról,

¹⁾ V. ö. L. Stein: Philosophische Strömungen der Gegenwart. 1908. 51. lap.

²⁾ Eth. Nic. I 10. 1100a 5.

³⁾ Eth. Nic. X 7. 1178a 6.

⁴⁾ V. ö. E. Arleth: Die metaphysischen Grundlagen der aristotelischen Ethik. 1903. 46., 59. k.

⁵⁾ V. ö. Max Wundt: Geschichte der griechischen Ethik. II. 1911. 104. lap.

⁶⁾ Categ. c. 5.

de nem másról mondható. Aristoteles álláspontja szerint minden létezőben kell lennie ily végső alanyoknak — *ἀνάγκη ἄρα εἶναι τι οὐ πρῶτον τι κατηγορεῖται* ¹⁾ —, amelyről valamit állítunk, mert a kategoriák valamire vonatkoznak állítmányként és semmit sem lehetne megismerni és definiálni, ha itt a végtelenségig mehetnénk vissza annak a keresésében, amire vonatkozik a kategória.

A substantia további sajátága, hogy *nincs ellentéte*. Kalliasnak nincs ellentéte, vele szemben minden más substantia csak más, de nem contrarius. Itt azonban megjegyzi Aristoteles, ²⁾ nem oly mozzanattal van dolgunk, mely kizárólag a substantiát jellemzi, mert a határozott számnak, pl. 10-nek nincs ellentéte — míg a határozatlan számnak pl. «soknak» ellentéte a «kevés». A substantia *nem is fokozható*: Sokrates nem lehet kisebb vagy nagyobb mértékben Sokrates, csak tulajdonságainak fokáról lehet szó, pl. hogy most tudósabb, mint régebben volt. Ez vezet azután a substantia «legjellemzőbb sajátágára» — *μάλιστα δὲ ἴδιον τῆς οὐσίας* —, mely abban áll, hogy *ugyanaz a substantia felvehet ellentétes tulajdonságokat*, a mi a többi kategoriáról nem mondható. Pl. Sokrates tudatlanból tudóssá, betegből egészségesé válhat, azért megmarad Sokratesnek, míg pl. ha a minőség megváltozik, tesztem a fekete fehérré lesz, ezzel a fekete megszűnt létezni. Ezzel Aristoteles nyilván a substantia *állandóságát* emeli ki mint annak legjellemzőbb sajátágát, melynél fogva minden változás közepette is megmarad, csupán rajta mennek végbe változások. Hiszen ő az, a *mely változik s ennyiben* — talán erre is gondol Aristoteles — a substantia ép a maga változatlanságában feltétele annak, hogy legyen változás. Hiszen bölcselőnk közvetlenül is rámutat arra, ³⁾ hogy ha nem volna valami változatlan, változás sem jöhetne létre. Tisztán látja tehát, hogy «változó» és «változatlan» correlativ fogalmak s a változatlan substantia feltétele annak, hogy változás mehesen végbe.

Ezzel eljutottunk a substantia azon meghatározásához, melyre Aristoteles végül az *οὐσία* szó különböző jelentéseinek reductiv bonczolása által bukkan. A «Metaphysika»-ban ki is mondja, ⁴⁾ hogy leginkább substantiának tartható az első alany (*ὑποκείμενον πρῶτον*). Ennek függvénye a substantiának minden eddig felsorolt határozománya. Mert ami csak alanyként szerepelhet, az nem lehet tulajdonság s ebből folyólag nincs ellentéte és nem is fokozható, mert hiszen e mozzanatoknak csak tulajdonságokra vonatkoztatva van értelmök. Ellenben a mi csak alanyként szerepelhet, az ép ezáltal hivatva van arra, hogy ellentétes tulajdonságokat is felvehessen időbeli egymásutánban, hiszen ő maga sem lévén tulajdonság, a tulajdonság változásai közepette is megmaradhat.

33. Aristoteles azonban e ponton nem állapodik meg. A substantia *ontologiai* mibenlétére nézve kétségtelenül nyugvópontra jutott reductiv vizsgálata annak a megállapításával, hogy a substantia végső subjectum. *Ismeretelméleti* szempontból azonban bölcselőnket nem elégti ki az eredmény: úgy látja, hogy a substantia mibenlétét valami, előttünk *ismertebb* fogalommal kell világosabbá tennünk, mert

¹⁾ Analyt. Post. I 22. 83b 28.

²⁾ Categ. 5. 3b 30.

³⁾ Met. B 4. 999b 5.

⁴⁾ Z 3. 1029a 1.

hiszen minden tanulás abban áll, hogy kevésbbé ismert fogalmat ismeretebbre vezetünk vissza. És ismertebb tartalom az egyes substantiánál az az individualis jellege a substantiának, melyet csak szemlélettel tudatosíthatunk, de fogalmilag már nem oldhatunk fel. Ezt a tartalmat jelöli Aristoteles a $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ sajátos terminusával. Magyarul találóa a «mivolt» szóval fejezték ki ezt, mert valóban az egyes substantia individualis mivoltát, lényegét jelöli. Ilyen értelemben Aristoteles a «formát» is egy helyt¹⁾ $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ -nak nevezi, máshol pedig²⁾ $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ -nak mondja a substantiát, a mennyiben a ὕλη -től eltekintünk. Mindezzel bölcselelők nyilván azt akarja kifejezni, hogy a $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ megfelel annak, a mit objective «formá»-nak nevezünk, azaz ép annak valamiféle megnyilvánulata. Hogy azonban sajátos jelentésében a $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ azt a szemléleti tartalmat jelenti, mely a lény individualis mibenlétére utal, ez nem annyira Aristotelesnek idevágó rendkívül ingatag fejtegetéseiből világlik ki, mint inkább egyik legjobb ismerőjének *aphrodisiasi Alexandros*-nak következő magyarázatából: «abban különbözik — úgy mond³⁾ — $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ a meghatározástól, hogy amáz egybeolvadt megismerés, a mint mondja: a valóságot mint egységet szemléli, míg a meghatározás valamiféle szétbontása a valóságnak és részeinek felsorolása»; *καὶ τούτῳ διαφέρει τὸ τί ἦν εἶναι τοῦ ὀρίσμου. ὅτι ἐκεῖνο μὲν ἐστὶ νόησις συγκεχυμένη, καὶ ὡς φησιν ὡς ἐν τῷ πράγμα θεωροῦσα, ὁ δὲ ὀρίσμος ἀνάπτυξις τοῦ πράγματος καὶ ὑπαρίθμησης τῶν αὐτοῦ μερῶν*. Nyilvánvaló, hogy itt olynemű tudatosításról van szó, a mit a mai terminologia «intuitio»-nak nevez, mert valami közvetlen megismerést jelent szemben a fogalmi megismeréssel. Ámde ez utóbbinak is van közvetlen eleme: az evidencia felismerése. Hogy az intuitio amaz aristotelesi tanát, mely a $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ conceptiójában rejlik, jobban megértjük, ép e kétféle közvetlen megismerés viszonyát kell közelebből szemügyre vennünk.

34. A $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ principium megismerése (12. §.) és a $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ szemléleti megismerésében az a közös vonás, hogy mindketten közvetlen megismerést jelentenek s így közvetlen bizonyosságot eredményeznek. Külömböznék ellenben abban, hogy az előbbi *egyetemességet* ismer meg, vagyis logikai alapelveit, az utóbbi ellenben az egyes substantia *individualis* jellegének közvetlen, vagyis szemléleti megismerését jelenti. Eddig Aristotelesnél a közvetlen megismerés négyféle módját ismertük meg. Az egyik a logikai alapelv (az ellenmondás elvének) megismerése, vagyis a $\nu\omicron\upsilon\varsigma$, a második a *κίνησις* megismerésének végső közvetlen tartalma a törekvés közvetlen átélése, a harmadik az önérték megismerése mint az értékismerés gyökere, míg a negyedik ép a substantia individualis jellegének közvetlen szemléleti megismerése, mely a $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ -t hozza tudatunkba. Hogy nyíben áll közelebből az utóbbinak megfelelő szemlélet, arra nézve a reánk maradt aristotelesi könyvek nem adnak felvilágosítást. Valószínű azon-

¹⁾ Met. Z 7. 1032b 1. εἶδος δὲ λέγω τὸ τί ἦν εἶναι ἐκάστου καὶ τὴν πρῶτην οὐσίαν.

²⁾ Met. Z 7. 1032b 14. λέγω δ' οὐσίαν ἄνευ ὕλης τὸ τί ἦν εἶναι.

³⁾ In Met. ad p. 1029b 12. (Scholia in Aristotelem, collegit C. A. Brandis. 1836. p. 742.)

ban, hogy bölcselelneknek erre nézve is megvolt a maga álláspontja, bár lehetséges, hogy e részben nem sikerült teljes világosságot elérnie gondolkodásában. Van azonban egy körülmény, mely e tekintetben útbaigazíthat bennünket: ez az *alkotó tudomány* sajátos fogalma Aristotelesnél. Úgy látjuk, hogy gondolkodónk szerint a substantia individualis szemléleti tartalmának felismerése egy neme a lelki utánképzésnek. Tudjuk, hogy Aristotelesnél a «forma» valami tevékeny mozzanat (17. §.), melynek szemléletileg felfogható megjelenése a *τὸ τί ἦν εἶναι*: talán nem túlmerész feltevés ily körülmények között részükről az, hogy a *τὸ τί ἦν εἶναι* maga is valami tevékeny beleélés által ismertetik meg, illetőleg hogy a neki megfelelő szemlélet egy neme a beleézésnek. Ha magyarázatunk helyes úton jár, akkor sikerül az «alkotó tudományról» szóló tant, vagyis a poétikát beleillesztenünk az aristotelesi ontologia rendszerébe. Ezt kell most megkísérlelnünk.

35. Már említettük (30. §.), hogy Aristoteles szerint háromféle tudomány van: elméleti, gyakorlati és alkotó. Alkotó tudománynak nevezi bölcselelnk azt, a mit ma általában művészetnek nevezünk; idevágó nézeteit a költészetről írt művéből ismerjük meg. Itt Aristoteles abból indul ki, hogy minden művészet utánzás.¹⁾ De a művészet nem az esetlegeset, de a lényegeset adja vissza. A költészet is így jár el: feladata nem azt elbeszélni, a mi egy bizonyos időben valóban megtörtént, hanem a mi *jellemző* a cselekvőre nézve, vagyis a hogy jelleméből kifolyólag cselekednie *kellene*. Ezért a költészet «philosophikusabb», mint a történetírás.²⁾ A *művészi alkotás tehát nem egyéb, mint valamely dolog lényegének utánaképzése a műben*. E lényeg azonban nem a fogalmilag gondolt általánosság, hanem az általánosság, a mennyiben az *egyes* tartalomban nyilvánul meg, tehát a *typus*. Ez magyarázza meg, hogy Aristoteles egyrészt a poézisről kiemeli, hogy az általánosot beszéli el, míg a történetírás az egyest³⁾ — de másrészt a költészettől elvárja, hogy az ne általánosságokat tanítson, mint teszi ezt a tudomány: ép ezért bár Empedokles is versbe ír, műve nem költemény.⁴⁾ Ezek után érthető, ha Aristoteles a továbbiakban azt kívánja, hogy a művészet *cselekvést* ábrázoljon, még pedig nemcsak az eposzban és a tragédiában, melynek lelke a cselekvény, de a festészetben is.⁵⁾ Hiszen láttuk, hogy a lényeg szerinte valami tevékeny principium. Csakhogy a lényeg a művész nem mint *εἶδος*-t, vagyis nem fogalmilag ragadja meg, hanem szemléletileg, vagyis mint *τὸ τί ἦν εἶναι*-t. A *művészet feladata ép az, hogy megértesse a valóság individualis teljességét, a mint az a lényegből folyik, és pedig megismertesse azáltal, hogy azt teljesen kifejezik, «utána-kepezi» az alkotásban*. Ez Aristoteles művészettanának alapconcepciója.⁶⁾

36. A műalkotás tehát, bármily paradoxnak is tűnik fel első hallomásra, az *οὐσία* reductive nyert ismeretelméleti ultimum quid-

¹⁾ Poët. 1. 1447a 16.

²⁾ Poët. c. 9. p. 1451a 37.

³⁾ Poët. 9. 1451b 6.

⁴⁾ Poët. 1. 1447b 17.

⁵⁾ Poët. 6. 1450a 38.

⁶⁾ V. ö. Bevezetés a filozófiába 171 s k. lk.

jének: a $\tau\omicron\ \tau\acute{\iota}\ \eta\upsilon\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ intuitív megismerésének alkalmazása. Ennyiben a «Poetika» a $\tau\omicron\ \tau\acute{\iota}\ \eta\upsilon\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ tanának alkalmazása. Ez alkalmazás nem elméleti tétel levonásában áll, hanem individualis alkotásban, mert hiszen maga az, a *mít* alkalmazzunk, nem fogalmi, hanem merőben szemléleti mozzanat. Valami hasonló történik itt, mint midőn a mértanban bizonyos geometriai adottságokból (vonal, sík stb.) egy új mértani idomot szerkesztünk, amely eljárást legáltalóbban «constructív deductió»-nak mondhatjuk. A különbség persze a két eset között az, hogy míg a matematikai szerkesztésnél az adottságoknak nincs individualitásuk s így ezért definiálhatók — addig az az adottság, melynek individualitását a művész szemléletileg megragadja, midőn «utánaképez» a szó aristotelesi értelmében, fogalmilag nem lehet kimeríteni.

37. Az *oúsia* tanában is tehát megvan ama három methodikus lépés, mely Aristoteles minden metaphysikai vizsgálatát jellemzi. A sokratikus inductio itt is reductióra s végül az annak eredményeit alkalmazó deductióra vezet. Az a «közvetlen» tartalom, melynek ismeretére végül is a reductio nyomán bukkanunk, itt azonban sajátos módon *kettős* tagozatú, amennyiben egyrészt a végső alanyt jelenti (32. §.), másrészt amaz individualis szemléleti tartalmat, melyet a $\tau\omicron\ \tau\acute{\iota}\ \eta\upsilon\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ jelöl meg (33. §.). E két mozzanat azonban ugyanazt a dolgot, t. i. az $\epsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma$ t jelöli meg különböző szempontból: az előbbi mint végső subjectumot, az utóbbi mint a subjectum egyénileg jellegzetes szemléleti megnyilvánulását. Azt láttuk, hogy ez utóbbi megismerésének tana eredményezi a $\tau\omicron\ \tau\acute{\iota}\ \eta\upsilon\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ sajátos tanát bölcselőnkénél, azonban hiába keressük nála annak a megjelölését, hogy az *oúsia*-t mint végső alanyt mely közvetlen ismereti tartalom révén ismerjük meg. Itt hézag van Aristoteles tanában, melyet csak Leibniz töltött be azzal a tanával, hogy a substantiát közvetlenül önmagunkban ismerjük fel, midőn magunkat öntevékenységcentrumnak pillantjuk meg.¹⁾ Önmagunkat éljük át mint oly mozzanatot, mely *csak* alany lehet, de sohasem állítmány másra nézve. Ennyiben az imént említett kettős tagozódás abban a mozzanatban oldódik fel, hogy úgy a végső alany, mint a $\tau\omicron\ \tau\acute{\iota}\ \eta\upsilon\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ a substantia egységes conatusát jelenti: az előbbi π forrás, az utóbbi a belőle fakadó individualis tartalom.

VII. Visszatekintés. 38. Vizsgálódásunk Aristoteles azon fejtegetésének elemzéséből indult ki, melylyel az okok és okozatok számáról azt mutatja ki, hogy az szükségképen véges. Az $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\lambda\chi\eta\ \sigma\tau\acute{\eta}\nu\alpha\iota$ elve — így neveztük az e megállapítást kifejező tételt — minden tekintetben alapvető jelentőségűnek bizonyult Aristoteles metaphysikájában. Tartalmilag: mert bölcselőnk azon meggyőződése, hogy semmiféle téren sem lehet a végtelenségig visszamennünk az okok, illetőleg az alapok keresésében, vezet a logikai alapelv, a mó.gató ok, az érték és a substantia sajátos elméletére. Formailag: mert az $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\lambda\chi\eta\ \sigma\tau\acute{\eta}\nu\alpha\iota$ elvének érvényébe vetett meggyőződés határozza meg bölcselőnk speculációjának módszerét is. Mert a logikai praesuppositiók sorában sem lehet a végtelenségig visszamenni, ezért alkalmazza Aristoteles oly bizalommal mindenütt a reductív módszert, mert hiszen tudja, hogy ily módon

¹⁾ V. ö. Leibniz tanulmányunkat. I. m. 18. l.

kell végül egy oly kezdőtagra bukkannia, mely már további magyarázatra nem szorul, mert hiszen rajta épül fel minden magyarázat. Valójában: csak ott ígér sikert a reductiv eljárás, a hol meg vagyunk győződve a logikai præsuppositiók számának végességéről. Nem meglepő tehát, hogy tartalmilag az *ἀνάγκη στήναι* elve, formailag pedig a reductióba vetett bizalom vezetik Aristoteles metaphysikájának kifejlődését: hiszen egymás nélkül nem állhatnak meg. A reductiv módszernek pedig, mint láttuk (21. §.), szükségképi kiindulópontja a sokratikus inductio s nélkülözhetetlen befejezője a reductiv megállapítás eredményét alkalmazó deductio. Kétségtelen tehát, hogy ama hármas methodikus lépés, melyet eddig Aristoteles minden alapvető metaphysikai vizsgálatában kimutattunk — a sokratikus inductio, a reductio és a deductio —, még sokkal mélyebben gyökerezik bölcselelünk tanításában, semmint azt eddig feltűntettük. Nemcsak az egyik lehető utat követi bölcselelünk, midőn ép e három módszeres lépést alkalmazza, de ez az egyetlen járható út, melyet választhat az a gondolkodó, ki a regressus in infinitum lehetetlenségéről megvan győződve.

39. Föltűnő, hogy Aristoteles speculatiójának e methodikai taglalását eddigi magyarázói nem vették észre. Ennek egyik oka kétségtelenül az, hogy mint említettük (4. §.), Aristoteles maga sincs teljesen tudatában annak, hogy mindenütt ép a kérdéses három lépést követi. Ily esetben csak egy módja van annak, hogy a magyarázó meglássa azon utat, melyet valamely gondolkodó követ: hogy önmaga is újra felfedezze azt, midőn ugyanezen problémákat iparkodik megoldani. «Man muss das Verständnis anbahnen, indem man, ehe man als Historiker abschliesst, zunächst selbst philosophierend dem Philosophen entgegenkommt» — mondja Aristoteles egyik éleselméjű magyarázója.¹⁾ Más szóval: a logikai reconstitutio adja az egyetlen lehetőséget arra, hogy nem kifejezett, de nyomaiban megállapítható gondolatok ismét fölfedeztessenek. Bár ez eljárás nem veszélytelen, de azért meg kell kísérlenünk, hacsak nem akarunk végleg lemondani arról, hogy valamely letűnt gondolatrendszert teljesen megértünk s belőle okuljunk. Ez pedig oly nyereség, melyért érdemes a tévedés kockázatát is magunkra vennünk.

(Budapest.)

PAULER ÁKOS.

HERDER INTELME A MAGYARSÁGHÓZ.

(Második, befejező közlemény.)

II.

A magyar romántika a XVIII. század közepén történeti anyaggyűjtéssel indul meg s e történeti jelleg a domináló elem csaknem összes művészi megnyilvánulásaiban is. Herder történetbölcselete kissé

¹⁾ F. Brentano, Aristoteles Lehre vom Ursprung des menschlichen Geistes. 1911. 165 l.

egyoldalúan speculativ constructióival egyrészt túlkorán érkezett a források megismerésével lázasan elfoglalt nemzedéknek, később pedig, midőn az anyag birtokában az evolutio törvényeinek megállapítására kerülhetett volna sor, elavult és — hogy csak egy példát említsünk — Hegel történetphilosophiája mellett nem tudott érvényesülni.

Igy Herder főművét jóideig vagy nem említik, vagy a közkezen forgó világtörténeti munkák közé sorozzák.¹⁾ A magyarságra vonatkozó intelem is inkább Schlötzer és Oláh interpretációjában válik ismertté, mint Herder apriorisztikus fejtegetései kapcsán, melyeknek termékenyítő értékét csak akkor érzik, a mikor a német Hegel-harczczal párhuzamosan nálunk is ütközőponttá válik a fejlődési gondolat és jóideig mint egyenrangú felek állnak egymással szemben a romantikus traditionalizmus és a politikai realizmus hívei s — mint Németországban — nálunk is kialakul egy új állameszme, mely a maga járulékaiban csakhamar áttérjed szellemi életünk legkülönbözőbb ágaiba.²⁾

Horvát István, ki már 1806-ban megismeri Herder történetbölcseleti munkáját,³⁾ *Mindennapi-jában* néhány érdekes megjegyzést fűz hozzá: «Martius 1. Napa. Olvasni kezdettem Herdernek illy tizimű munkáját: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit... Jenisch könyveit, melyeket már ezelőtt is régen olvastam Ferenczi János barátomtól, újabbak ugyan a' tárgyra nézve, de lehet mégis sokat tanulni ezekből is... tsak azért is szorgalmasan olvasok efféléket, mivel szép illyeneket a' Magyar tsinosodásra alkalmaztatni».⁴⁾ A magyarság jövőjére vonatkozó intelem, — melyet Schlötzer munkáiból ismer — szerinte csak egy részletjelensége annak a mostoha és megszégyenítő bánásmódnak, melyben külföldi történetírók historiánkat általánban részesítik s azért szemrehányást tesz tudósainknak, hogy nem közvetlen forrásokban, hanem «csak Schlötzerekben, Heerenekben, Meinersokban és egyéb különben igen nevezetes, de a magyar tárgyakra nézve nem classikus, hanem segédírókban keresik a magyarországi mondanivalókat és a késszel szeretnek dicsekedni»,⁵⁾ s midőn a Herdertől annyira felkarolt szlávtság lassanként politikai szerephez jut, keserű gúnynyal támad neki;⁶⁾ Kollár János a hazai szlávtság egyik legkitűnőbb képviselője, Herder történetphilosophiájának alapeszményére hivatkozva utasítja vissza Horvát vádjait: «über eine ganze Nation den Stab zu brechen, heisst die Humanität beleidigen».⁷⁾

A történeti fejlődés törvényeinek herderi értelemben vett egyseges genezise szinte vérré válik Kölcey történelmi tanulmányaiban.⁸⁾

¹⁾ Erdélyi Múzeum. 1815. 3. füzet. 76. l.

²⁾ A hegeli philosophia terjedésével kapcsolatban támadt tollharczot legközelebb szándékozom ismertetni.

³⁾ Olv. Vass Bertalan, id. m. 40. l.

⁴⁾ Horvát István mindennapja. Ir. tört. közl. 1914. 74. l.

⁵⁾ Olv. Vass Bertalan, id. m. 278. l.

⁶⁾ Urgeschichte der Slaven oder über die Slavinen, das heisst: Prahler, vom Trojanischen Krieg bis zu den Zeiten Kaiser Justinians des Ersten. Pesth, 1844. Kollár János válasza miatt idézem e német fordítást.

⁷⁾ Anhang zur Geschichte des Prahler-Volkss. Berichtigung. V. ö. Briefe zur Beförderung der Humanität X. Suphan, XVIII. k. 247. l.

⁸⁾ L. különösen Törédékek, Kölcey minden munkái. 3. kiad. V. k. 50—104. l. és Történetnyomozás u. o. 206—218. l.

de talán nem érezte magát hivatottnak arra, hogy mestere intelmét visszautasítsa, hiszen a *Nemzeti hagyományok*-ban hasonló úton elindulva kétségbevonja nemzetünk «poétai szellem»-ét¹⁾

A magyar történelem válságos korszakaiban megnyilvánult önfenntartó erő hangsúlyozásával felel Pulszky Ferencz Herder szavaira. Nemzet, mely nehéz küzdelmekben «sértetlenül tartá meg nemzetiségét» s mely minden idegen befolyás mellett megőrizte önállóságát, — «hatalmasabb elemeket rejt magában, mint hogy kételkedni lehetne életerejében 's tökélyesedhetésében!»²⁾ Bár történeti gondolkodása alapján megegyezik Herderével és történetphilosophiájának lényeges elemeit talán legfinomabban értette meg íróink közül, itt-ott már felcsillan egy új szellem, Hegelé, ki főleg a mozgás problémájának új értelmezésével gyökeresen megváltoztatta a történelmi fejlődés törvényszerűségének mibenlétéről alkotott nézeteket.

III.

Nyelvünk tökéletesítésére és történelmi multunk megismerésére irányuló törekvések szoros kapcsolatban a nemzeti gondolat újjáéledésének gyakorlati megnyilvánulásaival kétségtelenül egyazon szellemi eredőre vezethetők vissza. A rationalismus merevsége után a fejlődési gondolat lüktető elevevsége a szellemi élet minden ágában érezteti jótékony hatását. A nálunk megindult munkában Herder intelme talán csak egy csekély elméleti akadály volt, mindamellett hangulati visszahatásával hozzájárul a politikai élet gyakorlati feladatainak megoldásához, megokolásával pedig a nemzetiségi probléma fontosságára hívja fel íróink figyelmét.

A magyar romantika hazafias költészetének specialis vonása a történeti pessimismus. Háttére a romantikus történeteszemlélet, a mely szembeállítja a multat, az érintetlen nemzeti erkölcsök és hagyományok korát a sivar jelennel. Tudjuk, hogy Herder a nemzeti ösköltészet kultuszával s különösen a középkor rehabilitálásával mintegy tiltakozását jelenti be a rationalismus történetietlensége ellen (e gondolat legpregnansabb kifejezését l. Suphan, V., 522—527. l.). Ezzel megindítja azt a hazafias történetirodalmat, a melynek néhány népszerű terméke (Hormayr zsebkönyve, Mednyánszky elbeszélései) költészetünknek fontos forrásgyűjteményévé lett. A mult és jelen merev szembeállítása nem új jelenség a magyar történeti felfogásban, e szembeállítás előzményeit megtaláljuk Pray és Katona munkáiban (olv. Szekfü Gyula, Három nemzedék 63—66. l.). A német irodalmon belül ez a szembeállítás az ellenmondás erejével hatott, a rationalismus ellen fordult. Nálunk a rationalismus történetietlenségével szemben az állásfoglalás nem válik tudatossá. A mult és jelen szembeállítása elveszti ellenmondó jellegét s megmarad a jelen pessimistikus megítélése, a mely lidércnyomásként nehezedik a lelkekre. És ennek a pessimismusnak csak egy kis lökés kellett ahhoz, hogy eljusson a gondolatsor utolsó láncszeméhez: a dicső mult erkölcei

¹⁾ Id. kiad. III. k. 28—29. l. v. ö. Suphan, XXV. k. 328. l.

²⁾ Eszmék Magyarország történetének philosophiájához, Athenæum, 1838. II. k. 743. l.

eltűntek, a jelen sivár; minthogy a nemzet nem tér vissza régi erkölceihez, menthetetlenül el kell pusztulnia. Ezt a kis lökést Herder jóslata adta meg.

A mult és jelen kiáltó ellentéte a borzalmas végconclusio nélkül adja meg alapgondolatát Berzsenyi számos ódájának. Az ő történet szemlélete még jórészt specialisan magyar alapokon nyugszik. Kisfaludy Károlynál már nagyobb tért hódít a pessimismus («Rákosi szántó a török alatt»); a dicső mult képe lassanként elhalványul. Vörösmarty végre eljut a gondolatsor végéhez:

Már láttuk a bús, nemzetölő veszélyt
Setét özönként, jöni fejünk fölé,
Hollók ijesztő harsogással
Zúgni: «magyar! te ki vagy törölve!»
(«V. Ferdinand királyhoz.»)

A költemény ünnepélyes, alkalomszerű keretében azonban nem domborodik ki kellőképpen a jóslat végzetes ereje. Bajzánál és Kölcseynél a multnak optimista conceptiója is jóformán teljesen eltűnik.

«Zrinyi második éneké»-ben a pusztulás gondolata uralkodik. A szebb hajdankor képe itt már csak Zrinyi symbolikus alakjában concentrálódik. A Sors rettentő válasza a romantikus történet szemlélet gondolatsorának következetes végiggondolása s a gondolatsor végén a herderi jóslat legteljesebb resonantiája:

És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblű nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

A sötét képek felett Zrinyi nemes alakja lebeg; ez legalább némi vigasztaló hangszínt vegyít a keserű szózatba. Bajzánál («Só-hajtás») a vigasztalásnak nyomát sem találjuk:

Multadban nincs öröm
Jövődben nincs remény
Hanyatló szép hazám!

Így kezdődik a költemény! A legsötétebb pessimismus azt a csekély vigasztalást is előnti, a melyet a romantika a dicső multban eddig talált. Az utolsó pillanatban szólítja tette nemzetét. A haza

Hullámtól vert sziget,
Kit mint elsüllyedendőt
Ezer jós emleget.

Bajza 1845-ben írja ezt s röviddel ezután — mint alább látni fogjuk — akadémiai felolvasásában kifejti programját, a melynek megvalósítása — szerinte — megmentené nemzetünket a pusztulástól: a magyar fajnak és nyelvnek kizárólagos uralmát.

Idézeteinket megsokszorozhatnánk. A jelen pessimistikus megítélése, a pusztulás megjövendölése költői hagyománnyá válik s nagy része van az általános nemzeti kétségbeesésben. Széchenyinek kellett jönni, hogy a magyar jövőnek ez ellen az ijesztő rémképe ellen felvegye a küzdelmet.

Bizonyos általános reactio különben is támad a nemzeti gondolat-nyomatása után minden kívülről jövő, gáncsoskodó kételylyel szemben, nemcsak Herder sorai nyomán: «most van ideje, hogy hazájáért, nemzetéért, nyelvéért minden hazafi tegyen, a mit tehet. Most van ideje és fogantatja a jó hazafiságnak» — írja Kisfaludy Sándor¹⁾ s ezt az erőteljes felhívást gróf Teleki Ferencz még 1829-ben is megismétli verseihez írt előszavában.²⁾ E visszahatás kínzó aggodalmak alakjában is mutatkozik; Széchényi István írja atyjáról: «A magyarnak napról-napra mélyebbre süllyedése és azon reménynélküli nézet, miszerint nem sokára és elkerülhetetlenül fogna éltünk végórája ütni, okozá oly sokszori keserű epedését.»³⁾ Széchényi itt kétségtelenül Herder intelmére céloz s mind erre, mind pedig történetphilosophiájának alapgondolataira többször hivatkozik munkáiban. Így töle veszi át a társadalmi és egyéni fejlődés törvényszerűségében mutatkozó párhuzam gondolatát,⁴⁾ termékeny szempontokat nyer a nemzeti jelleg fontosságának felismerésére⁵⁾ s az értelmi és erkölcsi ideálok szoros egysége munkáiban természetes származéka Herder humanitási ideáljának,⁶⁾ melynek megvalósítását történetphilosophiájában az emberi fejlődés legfelsőbb fokának tekinti.⁷⁾ Azok a rokonvonások azonban, melyek Széchényi és Darwin evolúció-elméletei között megállapíthatók, nem Herder történetbölcseletének gondolatain alapulnak,⁸⁾ melyek több lényeges pontban eltérnek a darwinizmustól.⁹⁾ A nemzeti és

¹⁾ Himfy szerelmei. Előszó a 2. kiadáshoz. Kisfaludy Sándor minden munkái. Kiadja Angyal Dávid, Budapest, 1892. I. k. 8. l.

²⁾ Gróf Teleki Ferencz versei ... kiadta Döbrentei Gábor. Budán, 1834. XI. l.

³⁾ Kelet népe, 9. l.

⁴⁾ Olv. Gaál Jenő, gróf Széchényi István nemzeti politikája és jövőnk. Budapest, 1903. 20. l. és Angyal Dávid, gróf Széchényi István történeti eszméi, «Budapesti Szemle», 1907. 130. k. 174. l.

⁵⁾ Olv. Gaál Jenő, id. m. 131. l.

⁶⁾ Olv. Angyal Dávid, id. ért. 169. és 176. l.

⁷⁾ Herder humanitási ideálja mint kulturális fejlődésünk célja sokat foglalkoztatta íróinkat: az «emberséget előmozdító levelei»-ből Wurga János közöl részleteket: Felső-Magyarországi Minerva, 1832. VI. f. 451—456. l. és VIII. f. 594—603. l. V. ö. még: Iris, 1826. I. k. 226. l., Glaser, «Individualitás», Athenæum, 1838. II. k. 472. l., D. Lósy Pál, «A lelki tehetségek viszonyairól», U. o. 1839. II. k. 737. és 753. l. «A lélek viszonya az embervilághoz», Tud. Gyűjt., 1841. II. k. 52. l. «Az emberi műveltség története», U. o. 1841. V. k. 60. l. és VI. k. 18. l., Hetényi János, «A nemzeti académiák üdvös befolyása a nemzeti jólétre», Tudománytár, Új f. IX. k. 1841. 25. l. U. a. «Az egyezményes rendszerről», Athenæum, 1841. I. k. 321. l. A humanitás eszméje Aranyánál: Riedl, Arany lelki élete 16—17. l.

⁸⁾ Olv. Gaál Jenő, id. m. 48. l. és Angyal Dávid, id. ért. Budapesti Szemle, 131. k. 80. l. Széchényi és Darwin között mutatkozó rokonvonásokat mindketten Herder történetbölcseleti munkájából vezetik le.

⁹⁾ Friedrich v. Bärenbach (Herder als Vorgänger Darwins. Berlin. 1877.) feltevését, melyre a fenti nézet támaszkodik, már Herder kitünő életírója Haym megczáfolja: «Denn nie — so weit ist Herder von der Darwinistischen Ansicht entfernt, — nie ist ein Geschöpf aus der ihm eignen Proportion organischer Kräfte herausgegangen; in den Grenzen ihrer Gattungen hat die Natur ein jedes Lebendige festgehalten; der Mensch ist nicht aus dem Thiere geworden.» id. m. II. k. 209—210. l.

irodalmi élet megreformálását nem meddő elméleti kérdések tisztázásán rágódó társaságoktól, hanem tetterős egyéniségektől várja.¹⁾ Saját munkásságával, — mint *Stadium*-a előszavában mondja, — a magyarság szemét akarja felnyitni bizonyos problémák számára: «Munkának egy tengere állott előttem — s ez most is áll, — de attól nem ijedék vissza, mert Herder mondása — ki egyébiránt nemzetünk elhunytát jövendőlé, a' mit neki szívesen megbocsátok, mert reméllem szavai csak hosszú dicső századok után teljesülnek, a' mit most ő is mint a' nemzetiség angyalának megdicsőült rokona bizonyosan kíván — Herder mondása volt mindig előttem: eljen az ember, mintha örökön élne, de mindennap meg is halhatna.»²⁾ Herder új, tisztult nationalismus hirdetője volt, s az «emberiségnek egy nemzetet megtartani» a legszebb törekvés, mely a történetphilosophiai munka anyagát áthatja;³⁾ ránk vonatkozó intelme tehát inkább preventív értelemben veendő. Széchényi azonban érzi azt a veszélyt, melyet a közelmúlt néma tétlensége is magában hordott: «a' nemzet mély álomba merült nagyobb része nem sejtíté, hogy majd ki leszen törölve a' Nemzetek sorából; idegen bölcselők elhunyanlását jövendőlék»⁴⁾ — és csak nagy feladatok megoldása nyújtja neki a bátorságot, hogy reménytelten szálljon szembe ezen «idegen bölcselőkkel», elsősorban Herderrel.⁵⁾ Széchényi munkáiban Herder intelme saját történetbölcséleti alapgondolataival szembeállítva, elveszti jelentőségét.

A nemzetiségi problémát Herder jóslatával kapcsolatban többekévesé érintik már mindazon íróink, a kik a magyar nyelv jogaiért küzdenek. A többnyelvű haza képe különösen a hazai szlávság kulturális fejlődése és politikai aktivitása nyomán bontakozik ki. Csaplovics György ethnographiai munkájában⁶⁾ nagy szeretettel ismerteti a magyarországi szláv népek belső értékét, de nem tartja még ezzel szemben indokoltnak Herder ítéletét: «Es scheint, als wenn der scharfsinnige Mann die menschliche Natur in diesem Punkte ein wenig verkannt hätte. Völker ein- und umschmelzen ist die Aufgabe bloss der Zeit, weniger der Gewalt.»⁷⁾ A szlávság nagy kulturális és politikai jövőjébe vetett bizalom, támaszkodva Herdernek fentebb említett optimisztikus fejtegetéseire⁸⁾ — mindinkább határozottabb következtésekben nyer kifejezést⁹⁾ és csakhamar erős ellenhatást támaszt. Zay Károly gróf heves tollharczot vív Csaplovics Györggyel, ki a szlávok iránt érzett rokonszenve folytán megtámadja őt azon állítá-

¹⁾ Világ. 250. l.

²⁾ Stadium, 11. l.

³⁾ V. ö. Zichy Antal, gróf Széchényi István életrajza. Budapest, 1896. I. k. 339. l.

⁴⁾ Világ. XVIII. l.

⁵⁾ Tóth Béla, Szájruól-szájra. Budapest, 1895. 72. l. «Magyarország nem volt, hanem lesz» és a «Hitel» zárómondata.

⁶⁾ Gemälde von Ungern. Pest, 1822.

⁷⁾ Id. m. II. k. 124. l.

⁸⁾ Suphan, XIV. 277—280. l.

⁹⁾ L. Sollen wir Magyaren werden? Der Bote von u. für Ungarn 1833. II. 123. és Klagen der Slaven gegen die Magyarisirungswuth. U. o. 198. l. V. ö. még: Die Magyarisirung betreffend. Gemeinnützige Blätter. 1843. 5. l.

sáért, hogy a magyarságnak az első kultúrértékeket nem a szlávság, hanem a németiség nyújtotta. Csaplovics természetesen a szlávság kulturális fölénye mellett kardoskodik¹⁾ s ezt Zay gúnyosan utasítja vissza: «Wenn jedoch Herder's angeführte Worte zum Grunde dieser Behauptung dienen sollen, so begreife ich nicht, weshalb der geehrte Herr Einsender nicht lieber geradehin folgerte, dass die Quelle der Intelligenz der Neuzeit das Slaventhum sei.»²⁾ A külföld felvilágosítására szánt, — névtelenül megjelent — könyvében³⁾ már szenvedélyesebben kikel a szlávok alaptalan vádjai ellen: «Ade, du gute alte Zeit, wo die Slaven Ungarn ihrer eigenen Kraft misstrauend, einen der Giganten Germaniens: Herder, ihn vom Tode erweckend, zwangen, die gebrauchte Keule wiederholt gegen die armen Magyaren zu schwingen... Herder war nämlich, gleich vielen Andern vor und nach ihm, der irrigen Meinung, die Magyaren seien ein slavischer Stamm, und da dieser grosse Irrthum selbst in dem intelligenten Deutschland vorherrschend ist, wird dadurch eine Unzahl von auf einer solchen Basis begründeten gehässigen Folgerungen veranlasst, somit auch die, dass magyarische und slavische Erde dasselbe sei, auf beiden die Völker geknechtet werden.»⁴⁾ Zaynak a többi nemzetiséggel szemben mutakozó engedékeny álláspontja általában a közhangulatot jellemzi. A túlzó magyar álláspontot Bajza képviseli, ki két első akadémiai felolvasásában⁵⁾ szinte folytatja azt «a szép társaságok tónusával» ellenkező hangot, melyet a Pyrker-ellen intézett támadásban pendített meg.⁶⁾ Első felolvasásában⁷⁾ történeti perspektívából vizsgálva a nemzetiségi problémát, sokszor megjósolt pusztulásunk okát csak abban látja, «hogy az idegen földre települt magyar, egy messze hagyott honnak testvértelen raja, csaknem ezer éves életen át saját létéért küzde és küzd mai napiglan ellenségek s nemzetiségek' elsodrani készülő özönében»;⁸⁾ még továbbmegy második felolvasásában,⁹⁾ melyben — a fenyegető veszély elhárítására a magyar nyelv kizárólagos uralmát követeli — lángoló hazaszeretete és nemzeti türelmetlensége annyira elragadja, hogy nézeteit az Akadémia is aggodalommal fogadja.¹⁰⁾ Bajza azt mindenesetre jól érezte meg, hogy hivatalosan kell foglalkozni a nemzetiségi problémával, melynek csakhamar megszűnik akadémikus, történeti szempontból való vizsgálata s nagy hullámokat verve, átvetődik a gyakorlati politika terére.

¹⁾ Századunk, 1838.

²⁾ Protestantismus, Magyarismus, Slavismus. Als Antwort auf die gegen den Grafen Carl Zay... erschienene Schrift. Von aller Menschen Freunde nur der Finsterlinge Feinde. Leipzig, 1841. 68. l.

³⁾ Dies Buch gehört dem Vaterland. Leipzig, 1845.

⁴⁾ Id. m. 353—354. l.

⁵⁾ Olv. Szücsi, Bajza József. Budapest, 1914. 399—400. l.

⁶⁾ Olv. Szücsi, id. m. 120—132. l. V. ö. Bleyer Jakab, Kazinczy Ferencz polemiája az Aurora körrel. EPhK. 1896.

⁷⁾ A' Telekiek' tudományos hatása. A Magyar Tudós társaság évkönyvei VII. k. 1846. 92—126. l.

⁸⁾ Id. h. 92. l.

⁹⁾ Az idegen nyelveknek a közéletben használása s a nemzeti erkölcsökre befolyása; későbbi címe: Nemzetiség és nyelv. Ellenőr. 1847. 415—445. l.

¹⁰⁾ Olv. Akad. Értesítő 1847. 84. l.

Herdernek nemzetünkre vonatkozó szavai mélyenjáró reakciót váltanak ki és íróink állásfoglalása elősegíti szellemi életünk néhány problémájának tisztázását. Érdekes összehasonlítani ezt a lesújtó jövőndőlést Goethenek — igaz jóval később kelt — nyilatkozatával, melyben talán éppen Herder mondataival szemben a gyakorlati államférfiú szólal meg: «Es gehört eine geistreiche, kluge und energische Regierung dazu, um so verschiedenartige Völkerstämme in Frieden zusammen zu halten... schade, dass es in Ungarn in diesem so grossen und gesegneten Königreiche mit der Geistes- und Bodenkultur nicht vorwärts gehen will.» (Goethes Gespräche, hg. von Biedermann II. 546.) Néhány évvel ezután Széchenyi igéi végett vetettek minden kétkedésnek és sötétlítésnek.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

MIKES ÉS A FRANCZIA SZELLEMI ÉLET.

(Második közlemény.)

Mikes párisi tartózkodását mindenesetre elhatározónak kell tartanunk az ő írói pályájára vonatkozólag. Távol áll tőlünk természetesen, hogy romantikus kombinációkba bocsátkozzunk és Mikeset olyan személyes kapcsolatba hozzuk a francia szellemi élettel, mint a hogyan például a regényíró CHATEAURRIAND tesz, a ki Párisban járt hősről, az amerikai vademberről sok irodalmi érdekességet tud mesélni: Chactast bemutatják XIV. Lajosnak, beszél a század nagy embereivel, jelen van a versaillesi ünnepegeken, megnézi RACINE tragédiáit,¹⁾ hallgatja a prédikátor BOSSUET-t és vendégbarátja FÉNELONNAK (*Atala*).

Annyi kétségtelen, hogy Mikes Párisban lett «franciás» íróvá. «Francia iskolának» még 1761-ben sem tartotta Erdélyt maga Mikes Kelemen sem, a ki ezt írta akkor, öcscséhez, báró Huszár Józsefhez intézett levelében: «A ked levele frantziásan volt titulálva. Azt nem hittem volna, hogy Abafáján frantzia iskola legyen, de mit mondjak? sok szép dolgok vagynak most Erdélyben, a melyek nem voltak időmben.»²⁾

II. A levél, mint irodalmi műfaj.

A XVII. és XVIII. századi francia levélírás, mint irodalmi műfaj a renaissanceon át a latin irodalomra vezethető vissza. A klasszikus ókorban megtaláljuk a levélirodalom különféle ágait. Formai szempontból végezve az osztályozást, megtaláljuk a prózai levelet (PLINIUS) épúgy, mint a verses, költői epistolát (HORATIUS, OVIDIUS), a missilis levélgyűjteményeket (CICERO) épúgy, mint a fiktív leveleket, a melyek csak formának használják a levélírást (SENECA). Tartalmilag nézve, találunk közöttük családi leveleket (CICERO) és értekező, elmélkedő leveleket (SENECA, HORATIUS *Ad Pisones*, Szent PÁL).

A levélirodalom belső, tartalmi anyagának története integráns része az emberiség szellemi történetének: a levél az a műfaj, a mely

¹⁾ Ezeket Mikes is láthatta.

²⁾ Abafi Lajos: Mikes Kelemen. Függelék, 208. l.

minden századot átélt és a melyben legközvetlenebbül hagyott nyomot az emberi ízlés és gondolkodás, a filozófiai és erkölcsi világnézet.

A humanizmus és a reformáció szellemi mozgalma a levéltudomány nélkül el sem képzelhető. A tudós levélírás annyira virágzott ebben a korban, hogy latinnyelvű munkák készületek bevezető oktatásul a levélírás tudományába.¹⁾ Az értekező levél dominál és a szellemi harcokat nagyrészt levélművekben vívják (*Epistolae obscurorum virorum* 1516). AENEAS SYLVIVS, ARETINO, GROTIUS, ERASMUS (*Opus epistolarum* 1529), MELANCHTON, LUTHER és CALVIN stb. leveleiben a korszak szellemi életének tükré van lefektetve. A vallási viták magyar nyelven is szívesen öltöztek levélformába (PÁZMÁNY: *Alvinczi Péter uramhoz* . . . 1609; VERESMARTY Mihály: *Intő levél* 1639).

A klasszikus levélhagyományra ezt a szellemi örökséget veszi át a francia tizenhetedik század és különösen a tizennyolcadik. a «filozófia» századja. Franciaországban éri el teljes virágzását a levélírás divatja²⁾ és innen jut át a francia-utánzó Németországba.³⁾ A renaissance nyomdokaiba lépő francia klasszicizmus lefordítja a középkori⁴⁾ és ókori⁵⁾ levélgyűjteményeket. Apokrif klasszikus levélgyűjteményeket adnak ki.⁶⁾ A theologiai és vallás erkölcsi viták⁷⁾ özönével ontják az értekező leveleket.⁸⁾ A fiktív erkölcsi és elmélkedő levelek nagy irodalmában a francia szellemi élet legnagyobb gondolkodói viszik a vezető szerepet: RABELAIS (*Epistres* 1651), PASCAL (*Lettres provinciales*), FÉNELON (*Lettre à l'Académie française*), MONTESQUIEU (*Lettres persanes*), VOLTAIRE (*Lettres philosophiques*). Nagy szerepe van a levélírásnak a szabadkőműves mozgalmak történetében is.⁸⁾

¹⁾ Franciscus Niger, *Modus epistolandi*, 1497, az Akadémia könyvtárában, ősnymot. Qu. 283. — Carolus Maneken, *Epistolarum formulae*, 1486, Nemz. Múzeum, ősnymot. 4° 273. — Erasmus, *De conscribendis epistolis* 1531. — Johannes Sambucus, *Epistolarum Conscribendarum Methodus, una cum Exemplis* 1552. — Val. Erythraeus, *De ratione scribendi Epistolas* 1576. — J. Lipsius, *Epistolica Institutio* 1614.

²⁾ A francia levéltudományra vonatkozólag olv.: M. Roustan, *La lettre*; Petit de Julleville, *Hist. de la litt. franç.* V. köt. 600—659 l.; Haraszti Gy., Egyetemes Irodalomtörténet II. köt. 351. ll.; Lanson, *Manuel* 1914. 503. l.; a *Grande Encyclopédie* «lettre» cikke stb.

³⁾ V. ö. G. Steinhausen, *Gesch. des deutschen Briefes* I—II. 1891.; W. Eiermann, *Gellerts Briefstil*, 1912.

⁴⁾ Du Bois, *Lettres de Saint Augustin*, Paris, 1684.

⁵⁾ Sacy, *Lettres de Plin le Jeune*, Paris, 1699. stb.

⁶⁾ Léon Allacci, *Socratis epistolae*, Paris, 1637. stb.

⁷⁾ Például: *Lettre sur la conformité des reproches et des calomnies que les Jansénistes publient contre les Peres de la Compagnie de Jésus*. S. I., circa 1657. (Bécsi egyetemi könyvtár.)

⁸⁾ Erre vonatkozólag tanulságos megnézni a Nemzeti Múzeum *Epistolographia* cz. szakkatalogusát és bármely európai nagyobb könyvtár katalógusában az *epistola*, *lettre*, *épître*, *Brief* czímszokat, valamint az anonym-lexikonokat (Barbier, Sommervogel, Holzmann-Bohatta). Magyarországi könyvtárak gazdag francia levélgyűjteménnyel rendelkeznek, a XVII. és XVIII. századból.

⁹⁾ Például: *Lettres d'un sauvage dépaycé à son correspondant en Amérique*, Amsterdam, 1738. V. ö. A. Wolfstieg, *Bibliographie der freimaurerischen Literatur*, 1911.

A levélirodalom nagy elterjedtsége egész Európában, elsősorban az ujságok és folyóiratok hiányával magyarázható. Minden, a mi könnyed formában az előkelő társaság vagy a tudós világ egyeteméhez akart szólni, természetszerűleg levélalakot öltött. Ephemer jellegű vagy rövidebb terjedelmű elmefuttatásokra, általános érdekű hírközlésekre is alkalmas megnyilatkozásul kínálkozott a — sok esetben anonym — levél.¹⁾ A levelek tárgyköre felöleli a tudás és az ismeretek minden ágát. A legnagyobb keletük azonban az úgynevezett osaládi és gáláns leveleknek van (lettres familières; l. galantes), a melyek nem egyebek, mint précieux szalonok társalgásainak írásbeli folytatásai. Ezt a szubjektív levélformát vette át a szentimentális regény (RICHARDSON, ROUSSEAU, GOETHE), a mikor a XVIII. század nagy jelszava, a «természet», érezteti hatását a levélirodalomban is.

Mikes párisi tartózkodása idején (1713—1717) már teljes kifejlődését elérte a francia levélirodalom. Ha közelebbről belepillantunk a levélírásnak ebbe a divatjába, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *Mikes nemcsak a fiktív, hanem a tényleges, missilis levélirodalommal is megismerkedett Párisban*. Hiszen a fiktív levélirodalom a valóságos levelekkel párhuzamosan virágzott és sokszor nehéz is megvonni közöttük a határt: stilusban és hangban annyira egyformák.

III. A missilis levélírás.

Irodalmi és társadalmi műveltség egyet jelentett a XVII. és XVIII. század fordulóján a levélírással: minden művelt ember levelet írt, még pedig azzal a nyilvánvaló célzattal, hogy «magánlevél» nyomtatásban fog napvilágot látni. A kiadást — természetesen barátainak unszolására, a mint az előszóban rendszerint olvasható — maga a levélíró rendezi sajtó alá a gondosan megőrzött másolatok alapján, vagy pedig, halála után, barátai bocsátják közre, mint közérdekű irodalmi munkát. RACINE levelezését fia, Louis adta ki.²⁾

Ha Rákóczi Franciska és irodalmi műveltségére akarta taníttatni nemes cselédjeit,³⁾ akkor Mikes francia oktatója bizonyára legelőször is a társalgás nyelvét és a levélírást iparkodott tanítványával elsajátíttatni: két alapvető kellékét az akkori művelt és udvari embernek. Erre a célra pedig legjobb eszközül szolgáltak a közkézen forgó missilis levélgyűjtemények.

1. A levélgyűjtemények tényleg ezt a pedagógiai célt is szolgálták egyebek mellett. Maguk a levelek kiadói bocsátják ilyen ajánlással a közönség elé könyvüket. Valentin CONRART (1603—1675) levelezésének 1681-ben megjelent kiadásában⁴⁾ olvashatók «le Libraire au Lecteur» címmel a következő bevezető sorok: «Personne n'a écrit avec tant de facilité et de pureté que lui, jusques au moindres Billets. Ainsi les *Lettres ne seront pas d'un petit secours à ceux qui s'étudient à bien écrire dans notre Langue particulièrement les Etran-*

¹⁾ Ilyen például egy magyar tárgyú levél: *Lettre ... sur les affaires présentes de la Hongrie*, Ratisbonne 1683.

²⁾ *Mémoires sur la vie de Jean Racine*, 1747.

³⁾ Márki Sándor, i. h.

⁴⁾ *Lettres familières de Mr. Conrard, a Mr. Felibien*, Paris, 1681.

gers, qui trouveront un véritable modèle des Lettres familières, dans lequel ils verront un style aisé et naturel, mais pourtant toujours soutenu et très-pur.»

Conrart levelei valóban pendantjai és mintái azoknak a fiktív levélgyűjteményeknek, a melyeknek technikáját és stílusát Mikes leveleivel párhuzamba állítottuk (EPHK. 1916.). Benne van ezekben a levelekben a XVII. század érdeklődésének három fő tárgyköre: a királyi udvar élete, az európai háborúk és az irodalom. A levélírók mondain ujságokkal mulattatták egymást és a háborús hírek mellé sietve szöttek levelükbe egy-egy balladát és egyéb kecses verseket: «Je vous envoie une Ballade de M. de VOITURE toute nouvelle sur la prise de la Bassée; un Boutrhimé... et deux couplets de Chanson» (V. lev., 1647-ből). Tudjuk, hogy Mikes is élt egypárszor ilyen ártatlan levélűszerező eszközzel (pl. 105. lev.). Conrart inkább precieuse, mint családi leveleinek frazeológiája, főleg udvariassági formulákban, nagy irodalmi kultúrára mutat: Mikes elsősorban stílust tanulhatott az efajta levélgyűjteményekből. Íme a hagyományos — Mikesből is jól ismert — formula a levelek végén: «Aimez moy toujours je vous en prie, et me croyez, Monsieur, Vostre, etc.» (14. lev.). Conrart — a kordivatot követve — minden alkalmat megragad, hogy valami mulattató tartalmat adjon leveleinek. Nem mond el ugyan olyan novellákat, mint Mikes, de a sok pletykája között akad egészen novellaízü história is. Ilyen a 21. lev. véres szerelmi története, melyben egy féltékeny asszony a férjének föltáralja a megölt kedvese orrát és füleit. A görög mitológiából, a középkori irodalomból, fabliaukból szélteben ismeretes motívum¹⁾ magát a levélíró is a következő megjegyzésre készíti: «Voilà une Histoire étrange et qui sent plus son Roman que sa narration véritable, néanmoins elle passe pour certaine icy...»

2. Hogy a missilis levélgyűjtemények iránt mily nagy volt az érdeklődés és a magánlevelek kiadása mennyire foglalkoztatta az embereket a XVII. század végén és a XVIII. század elején, arra nézve számos egykorú idézettel szolgálhatunk.

René LE PAYS, a híres levélírók — BALZAC-és VOITURE — egyik utánzója, pár szóval jellemrajzát adja a XVII. század szalon-embereinek, köztük saját magának is. A levélírás a legelső foglalkozások közé tartozott: «Il perd son temps à faire des Vers, à écrire des Billets doux, à composer des Lettres galantes... On le trouve qui écrit à une même heure à un Intendant et à Caliste, à un Receveur et à Philis...»²⁾ Gáláns, udvarló levelek gyűjteményét, melyeket egy «parfait amant» írt különböző nőkhöz, a kiadó mint divatos társadalmi csmeget ajánlja az olvasóknak: «[Les lettres] elles sont d'un Homme du monde qui parle agréablement, et qui écrit comme il parle.»³⁾ A kiadók általában bizton számíthattak a közönség érdeklődésére. Kiténik ez nemcsak a sok új és pótló kiadásokból, hanem az

¹⁾ Dunlop—Wilson, *History of prose fiction* II. 1906. 38. l.; J. Liebrecht, *Gesch. der Prosadichtungen*, 1851. 209. l.

²⁾ *Les nouvelles Oeuvres de Monsieur Le Pays*. Amsterdam, 1677. (Lettre I.)

³⁾ *Lettres diverses de Mr. le Chevalier d'Her****. Amsterdam 1687.

előszavak nyilatkozataiból is. D'Ossat kardinális diplomáciai levelelhez a következő «avertissement» olvasható: «on sait quo le stile naïf, droit et sincere, avec lequel elles sont écrites, fait qu'on les lit aujourd'hui, avec autant de plaisir». ¹⁾ D'Ossat levelei — a melyekről maga FÉNELON is elismeréssel nyilatkozott ²⁾ — nagyon gondos, szinte philologiai kiadásban kerültek a közönség elé: «Avec des Notes Historiques et Politiques de Mr. Amelot de la HOUSSAIE. Nouvelle Edition corrigée sur le Manuscrit original. considérablement augmentée et enrichie de nouvelles Notes... qui ne se trouvent point dans le dernière Edition de Paris de 1697.»

A művelt közönség igényekkel lépett föl a levélgyűjteményekkel szemben. A levélírótól megkívánták, hogy ne csak szellemes, hanem tanult és tanulságos társalgó legyen. BENTIVOGLIO előkelő hangú leveleinek francia fordítója a következő jelességeket dicséri bennük: «une très-grande intelligence des Saintes Écritures, et des Peres de l'Eglise, une connoissance parfaite de l'Histoire, tant sacrée que Prophane.» ³⁾ A szentírásban való olvasottsággal Mikes is dicsekedhetett volna. Guy PATIN orvostanár leveleinek 1692-es kiadása újabb leveleket is közöl: «pour en faire un nouveau présent au Public.» És még hozzáfűzi a Préface: «Le Bourgeois et le Noble, les demi-savans même... ont été si generalement contens de cet Ouvrage...» stb. ⁴⁾

3. A levélgyűjtemények iránti közérdeklődést mutatja az a *levélírói hagyomány és folytonosság-tudat*, mely az Hôtel de Rambouillet nagyhírű levélíróinak — BALZAC, ⁵⁾ VOITURE, ⁶⁾ Mme de SÉVIGNÉ — utódaiban elevenen él. A «levélírás» maga is elmélkedő levél téma volt — MIKES is sokat elmélkedett róla — és ilyenkor nem mulasztja el a levélíró — pl. az affektált, gáláns és précieux DE MÉRE ⁷⁾ — Balzacra és Voiture leveleire hivatkozni, vagy magát ezekhez mérni, mint LE PAYS: ⁸⁾ «Vous n'y trouverez pas tant de force qu'en celles de Balzac; n'y tant de douceur qu'en celles de Voiture: mais vous y trouverez de la nouveauté, qui est un charme que n'ont plus les unes ni les autres.» DE MÉRE azzal udvarol SCUDÉRY kisasszonynak, hogy a leveleit Voiture levelei fölé helyezi. ⁹⁾ Guy PATIN (i. m., lettre 3.) szerénykedve elhárít magától minden levélírói érdemet: «... je

¹⁾ *Lettres du cardinal d'Ossat*, Amsterdam 1714.

²⁾ *Lettre à l'Académie*.

³⁾ *Les lettres du Cardinal Bentivoglio sur diverses matières de Politique et autres importants sujets*: écrites aux premiers Princes de l'Europe, et à plusieurs Personnes considérables... 7e édition. [l' Amsterdam 1695.

⁴⁾ *Lettres choisies de feu Mr. Guy Patin*... Dans lesquelles sont contenues Plusieurs particularités Historiques, sur la Vie et la Mort des Savans, sur leurs Écrits et plusieurs autres choses curieuses... dernière Edition. Paris 1692.

⁵⁾ *Lettres*, 1624. Ezek a levelek nagy irodalmi vitát támasztottak, mely «querelle de Balzac» néven ismeretes.

⁶⁾ *Lettres*, 1649.

⁷⁾ *Les Oeuvres de Monsieur le Chevalier de Mére*, Tome II. Amsterdam 1692. Lettre 99.

⁸⁾ *Amitiez, amours et amourettes*. Dernière éd. Amsterdam 1678. (Au lecteur.)

⁹⁾ *Lettres choisies des auteurs françois*, Paris 1768. I. 207. l.

me tiens très-obligé... du bon accueil que vous faites à mes Lettres — ez a szólás átmént a fiktív levelek stílusába és Mikesnél is sűrűn található (5., 72., 173., 182. és 183. lev.)¹⁾ — lesquelles je vous écris sans cérémonie... — ez is konvencionális szabadkozás az irodalmi szándéktól — ... Vous voyez même que je n'y mets aucun soin de style d'ornemens, et que je n'y employe ni Phœbus, ni Balzac.»

Levélgyűjtemények kiadása már a XVII. század közepe óta irodalmi esemény számba ment. «Nons n'avons à present aucune nouveauté que deux volumes de lettres de M. de BALZAC, et l'Heraclius de M. Corneille» — írja CONRART 1647-ben (i. m., lettre 4.).

IV. Bayle levelezése.

A levélfírói hagyománynak egyik legerősebb ápolója maga BAYLE,²⁾ a kinek nagy enciklopédikus szótárát Mikes bizonyára forgatta, a nélkül, hogy a fölvilágosodás előkészítőjének szkepticizmusa hatott volna rá. A tudós Bayle levelezésben állott a kor tudományos embe-reivel, levelei valóságos kincsesházát alkotják a kultúrtörténeti ada-toknak. Rengeteg könyv ment keresztül a kezén, minden irodalmi és tudományos eseményt megtárgyal a leveleiben, az egyszerű anekdota-gyűjteménytől a vallásos és elmélkedő művekig. Leveleit forgatni azért bír különösebb érdeklődéssel reánk nézve,³⁾ mert megtaláljuk benne azt a műveltségi és filozófiai légkört, melynek egy kis töredékét Mikes is magába szívta és *Leveleskönyvében* — a maga naiv módján — élénk tárta. Bayle állandó contactusban él a kor filozófiai problémái-val, elmélkedik LEIBNIZ-ről, LOCKER-ról (*Epistola de tolerantia*), BOSSUET híres munkájáról, a *Histoire des variations*-ról, a mely helyet foglalt Rákóczi rodostói könyvtárában is.⁴⁾ Említve találjuk Bayle levelezésé-ben mindazokat a könyveket, amelyek akkor a művelt és tudományos emberek érdeklődésének középpontjában állottak. Ezek között a mun-kák között nagy szerepet játszanak az *exotikus* művek:⁵⁾ útleírások, népszerű földrajzi könyvek, a mik a XVII. és XVIII. században igen kedveltek voltak. Az exotikus témáknak ez a közkezdveltsége és nagy elterjedése a fiktív levélirodalomban dús virágokat hajtott és részben

¹⁾ Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez, Bp. 1915. és EPhK. 1919., I. 1. fejj., 2. pont.

²⁾ *Lettres de Mr. Bayle*... avec des remarques par Mr. Des Mai-zeaux. I—III. Amsterdam 1729. Bayle levelei részben már a műveinek 1714-es kiadásában is megjelentek.

³⁾ Érdekes kuriózumként megemlítjük itt, hogy Bayle egy helyen Otróközi Floris Ferencz *De Origine Rerum Hungaricarum* (1692) cz. művé-ről is megemlékezik (II. köt. 534. l.), másutt pedig a magyar prédikátor gályarabok kiszabadításáról ír (1676., I. köt. 113. l.).

⁴⁾ V. ö. dolgozatunk II. részét, a rodostói könyvtárról.

⁵⁾ *Description de la Louisiane*, 1689.; Hennepin: *Nouvelle Découverte d'un tres-grand Pays situé dans l'Amerique*, 1698. (II. köt. 644. l.); Petis de la Croix: *Histoire de Timur-Bec*... en forme de Journal, 1722. (uo. 650. l.); Oexmelin: *Histoire des Aventuriers*, 1686. (I. köt. 271. l.); Pere Simon: *Voyage du Mont Liban*, 1675. (I. köt. 93. l.); *Voyages de Mr. du Mont*, 1694, 1699²⁾; stb.

innen került be egynéhány Mikes *Leveleskönyvébe*.¹⁾ Az elmélkedő irodalom, a XVII. és XVIII. század nagy kérdései: a *quietismus*,²⁾ az *erkölcsök romlása* a kultúra haladtával³⁾ és az *utopikus álmok*,⁴⁾ mind szóhoz jutnak Bayle tudós levelezésében. Említett dolgozatomban már rámutattam, hogy ilyen gondolatok Mikes fejében is megfordultak. Mindezeket nem azért hozom föl, most mintha azt hinném, hogy Mikesnek épen a BAYLE erősen tudományos jellegű levelezése került volna kezébe a sok egyéb közül. Csak újabb adalékokkal akarom kiegészíteni azt a műformai és eszmekörbeli háttért, melyet a Mikes *Leveleskönyve* mögött kell látnunk, azt a *szellemi milieut*, melyből egy ilyen tartalmú levélgyűjtemény ilyen formában kinőhetett.

BAYLE levelezése egyúttal arra is beszédes bizonyíték, hogy mekkora helyet és jelentőséget foglalnak el a missilis levélgyűjtemények a francia irodalomban. A levélgyűjtemények állandó megbeszélés tárgyai voltak, Bayle lépten-nyomon szól róluk, nyilatkozataiból hosszú listáját lehetne összeállítani a XVII. század levélíróinak és levélkiadásainak.⁵⁾ A komoly Bayle panaszkodik is a levélkultusz túlzásai miatt: mindig akad valamilyen túlbuzgó indiszkrét ember, a ki összegyűjti az elhunyt apró-cseprő leveleit is, hogy a publikumnak kedveskedjék vele, pedig semmi szükség sincs rá.⁶⁾ Ugyálszik még a legpongyolább levélíró is — ha egyáltalán volt ilyen a stilus hazájában és a précieux korban, — el lehetett készülve arra, hogy halála után barátai összegyűjtsék és kiadják a leveleit. Hát még, ha ismerősei körében méltán aratott tetszést a leveleinek stilusa. Bayle, hiába is szabadkozik: — «Je vous remercie, mon chere frere, de l'éloge que vous donnez, de votre grâce, à mes lettres. Je puis vous assurer que je les compose dans la dernière négligence, et selon que les mots me viennent, sans balancer un moment sur le choix ou sur l'arrangement des pensées ou des termes...»⁷⁾ — azért minden közvetlensége mellett is érezhető a stilusán a szalonnyelv kiműveltségének eleganciája. Mikes levélíróitadatossága (5., 18. lev. stb.) és a mellett

¹⁾ A rodostói könyvtárban is megvolt négy ebbe a tárgykörbe tartozó munka: *Voyages de Cyrus, Télémaque, Relation de l'Ethiopie, Voyages de Sirie*. V. ö. dolgozatunk II. részét.

²⁾ Bossuet munkájáról: *Relation sur la Quietisme*, 1698. (II. kötet 723. l.)

³⁾ «Je suis entièrement de votre avis, sur le progrès de la corruption des mœurs. — írja Dubos abbénak 1697-ben (II. köt. 612. l.).

⁴⁾ «Il faudroit aller au Pais des Romans, où non seulement les moindres Palais surpassent celui de l'Alhambre, et où l'on voit les plus beaux Jardins, et les plus charmans Paisages que l'on se puisse imaginer; mais aussi, où l'on ne voit que des gens bienfaits, spirituels, généreux, liberaux, et parfaitement ornez de toutes les vertus imaginables. C'est là que PLATON auroit pû remplir les idées de PLATON et etablir l'*Utopie* de Thomas MORUS, si elle eut été en nature... Il y a toutes les apparences du monde que la République de PLATON demeurera idéale.» (I. köt. 18. l.)

⁵⁾ Pl.: Lenfant, *Lettres Choisies de St. Cyprien*, 1688. (I. köt. 281. l.); Litt. G. J. Vossii et clarorum virorum ad eum, 1690. (uo. 319. l.); St. Réal. *Lettres de Ciceron à Atticus* (II. köt. 423. l.); *Lettres de Muret* (uo. 482. l.); Légi, *Recueil des Lettres* (uo. 681. l.); stb.

⁶⁾ *Nouvelles Lettres de Mr. F. Bayle*, La Haye, 1739. I. köt. 49. l.

⁷⁾ *Nouvelles Lettres*, I. 74. l.

természetességre való törekvése nem idegen ettől a szellemtől. Persze Mikesnél a levelek «szépsége» sokkal homályosabb fogalom és erősen a tartalomra is vonatkozik.

A levélirodalom hagyományainak megőrzője és élő tanuja Bayle a maga korában. «DESPRÉAUX — írja egyik levelében (I. köt. 127. l.) — fera imprimer des *Lettres à Mr. de l'Yvonne*, d'un stile imité de BALZAC et de VOITURE, sur les Victoires de Sicile.» Bayle az elsők közé tartozik, a kik a levélíró Mme de SÉVIGNÉ irodalmi jelentőségét — már a XVII. század végén — fölismerték. BUSSY-RABUTIN gróf levelezéséről¹⁾ — a melyről alább még bővebben lesz szó, — azt írja Bayle, hogy a Bussyhez intézett levelek — ezek között pedig különösen a Madame de SÉVIGNÉ levelei, — különbek azoknál, a melyeket maga a gróf írt. «Cette Dame — mondja tovább Madame de Sévigné-ről — avoit bien du sens et de l'esprit... elle mérite une place parmi les Femmes Illustres de notre Siècle.» PERRAULT — a *Les Hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siècle* (1696—1701) cz. munka szerzője — írhatna egy könyvet a híres asszonyokról is. Ő maga szívesen fölvenné Madame de SÉVIGNÉ-t nagy szótárába. MORÉRI bizonyára megemlékezik róla — teszi hozzá.²⁾ — Ime tehát, Madame de Sévigné, levelei révén, már a XVII. század végén olyan hírnévre tett szert, hogy BAYLE hajlandó róla megemlékezni nagy lexikonjában. Bayle leveleinek kiadója 1739-ben már idézi is Madame de Sévigné leveleiből.³⁾

Már az eddig elmondottakból is látnivaló, hogy Madame de SÉVIGNÉ és a missilis levélirodalom mennyire a közérdeklődés előterében állottak abban a korban, amikor Rákóczi udvara Párisba került.

A levélkultusz legbeszédesebb bizonyítékai azonban a levélírásról szóló elméleti munkák és a *levélminta-gyűjtemények*, amelyekről a következő fejezetben szólnunk. Ezek tárják föl igazán előttünk a francia levélirodalom egész gazdagságát.

V. Levélminta-gyűjtemények.

Mielőtt rátérnénk BUSSY-RABUTIN és Madame de SÉVIGNÉ említett levelezésének ismertetésére, meg kell emlékeznünk a levélminta-gyűjteményekről, a melyekről a következő kis bibliographiát állíthatjuk össze:

Le Stille et maniere de composer, dicter et escrire toutes sortes d'epistres... Lyon 1555. (Brunet, Manuel VI. köt. 18809. sz.)

[Gabr. Chappuis TOURANGEAU], *Le Secrettaire, comprenant stile et methode d'escrire en tous genres de lettres missives*... illustré d'exemples... extrait de plusieurs sçavans hommes... Paris 1568. (Barbier, Dict. des anon. IV. 455. l.)

[Puget] de la SERRE, *Le secretaire à la mode*. Amsterdam 1642. (Brunet, Manuel VI. 18809. sz.) — *Le Secretaire du Cabinet ou la Maniere*

¹⁾ *Lettres*, Paris 1697.

²⁾ Moréri *Dictionnaire*jének 1725. párisi kiadásában a *Rabutin* czikk szól Madame de Sévigné-ről is. Bayle levele kelt: 1698. decz. 4. Megjelent: *Lettres choisies*, Rotterdam 1714. 652. l.; *Lettres*, Amsterdam 1729. II. 735. lap.

³⁾ *Nouvelles Lettres*, La Haye 1739. I. 99. l.

d'ecrire que l'on pratique à la cour. Lyon 1663. (Nemzeti Múzeum: Epist. 930.)

César-Pierre RICHELET, *Les plus belles Lettres françoises sur toutes sortes de sujets, tirées des meilleurs Auteurs avec des Notes.* Lyon 1689. [Vapereau, Dictionnaire. — A Nemzeti Múzeumban föltűnő sokféle kiadás és példány van ebből a munkából: 1694 (Epist. 855.); 1704 (Epist. 854 q.); 1721 (Epist. 858.); 1737 (Epist. 861.); 1747 (Epist. 862.); 1755 (Epist. 859.). — Az Akadémia könyvtárában: La Haye 1699. (Francz. ir. O. 211 h.)]

Pierre Dortigne de VAUMORIÈRE, *Lettres sur toutes sortes de sujets et Avis sur la manière de les écrire.* 2e éd. Paris 1695. 2 vol. (Luérard, La France litt.)

Le Secretaire des Courtisans, ou l'Art d'écrire poliment sur toutes sortes de sujets. Par M. de R. Secretaire du Cabinet du Roi de France. Amsterdam 1696. (Nemzeti Múzeum: Epist. 918.)

DE GRIMAREST, *Traité sur la manière d'écrire des lettres, et sur le ceremonial . . .* Lyon 1709. (Nemzeti Múzeum: Epist. 548.)

[Charles ?] PERRAULT, *Lettres choisies de Messieurs de l'Académie françoise, sur toutes sortes de sujets.* Hanover 1709. (M. T. Akadémia kvtára: Francz. ir. O. 546 h.)

C. Louis de MERVILLE, *Lettres Galantes sur toutes sorte de sujets et de la manière qu'on les écrit anjour d'hui.* Par — Maître de langue. Dresde 1714. (Nemzeti Múzeum: Epist. 727 m.)

Charles ROLLIN, *Traité des études, ou la Manière d'enseigner et d'étudier les belles lettres.* 4 vol. Paris 1726. (Luérard még sok későbbi kiadásáról tud.) — Amsterdam 1745. (Budapesti Egyetemi Könyvtár: Fc. 164.) — Halle 1751. (U. o.: Fb. 133.)

Eléazar MAUVILLON, *Traité général du stile, avec un traité particulier du stile épistolaire.* Amsterdam 1751. (Luérard.)

[Madame LE PRINCE DE BEAUMONT] *Modèles de lettres sur différents sujets, choisis dans les meilleurs Auteurs Epistolaires.* Nouv. éd. Lyon 1763. (Barbier, Dict. anon.) — Lyon 1767. (Nemzeti Múzeum: Epist. 276. h.)

Lettres choisies des auteurs françois les plus célèbres, Pour servir de modele aux Personnes qui veulent se former dans le Style Epistolaire . . Paris 1768. 2 vol. (M. T. Akadémia: Francz. ir. O. 126.)

Ezekből a gyűjteményekből Mikes párisi tartózkodása szempontjából csak a XVII. századiak és a XVIII. század elejéről valók jöhetnek számításba. PERRAULT minta-gyűjteményét (1709) már ismerttettem idézett dolgozatomban (EPhK. 1916. és különny. 1915. 10. l.). VAUMORIÈRE munkájához (1695²) nem jutottam hozzá. Leggazdagabb valamennyi között a RICHELET féle gyűjtemény (1689), a melyet 1699.-i kiadásában néztem át.

1. RICHELET munkája nem más, mint gyakorlati tanácsadó és bevezető könyv a levélirodalomba. A szerkesztő két kétkötetnyi valóságos levelet gyűjtött össze a különböző levélkiadásokból és ezeket rendszerezve, tárgyak és hangjuk szerint csoportosítva, közrebocsátotta a levélírók okulására. MORÉRI szótára¹⁾ megemlékezik a gyűjteményről. A levelek elé nyolczvan lapnyi elméleti és történeti bevezetést csatolt Richelet. Jó tanácsokkal látja el a kezdő levélírókat, a kiknek azt ajánlja, hogy minden mesterkéltég nélkül, sőt «avec naïveté» írjanak és ügyeljenek arra, hogy a levél rövid legyen. Hasonló megjegyzéseket Mikesnél is olvashatunk a levélírásról (75., 115. és 121. lev.). Egyszerű és természetes legyen a levél — mondja Riche-

¹⁾ *Dictionnaire*, Basle, 1732. VI. köt.

let — és kerüljük a szónokias figurákat. A szerint, hogy kinek írunk, más és más legyen a stílus. «Látom — elmékedik Mikes is és a mondatán megérzik a gallicizmus — némely asszonyokat úgy írni az uroknak vagy atyjafioknak, mintha valamely ítélőmesternek vagy püspöknek írnánk» (75. lev.). Mikes, ha kezébe jutott a Richelet gyűjteménye, sokat tanulhatott belőle mind elméleti, mind gyakorlati szempontból.

A bevezetés történeti visszapillantása megint csak a levélírói hagyomány eleven erejére vall. Egy csomó írófőlsorol Richelet, betűrendben, közölve rövid életrajzukat és néhány megjegyzéssel kísérve leveleiket. Nicolas Perrot d'ABLANCOURT, Arnaud d'ANDILLY¹⁾ és Jean-Louis Guez de BALZAC²⁾ nyitják meg a díszes sorozatot. Balzacról, a kit másutt (I. 364.) «fameux» jelzővel illet a szerző, a «célébre» VOITURE-rel egy társaságban, itt — a levélolvasás mohó divatjára jellemző — megjegyzést olvashatunk: «la moitié de la France [!] quitta l'exact et sérieux Balzac pour ne lire que le naturel et enjoué Voiture» (XLIV. l.). Cyrano de BERGERAC és BOURSULT³⁾ után — a kinek levelei: «sont charmantes, et remplis de mille agréables choses» — Roger de Rabutin, comte de Bussy következik. Róla még alább bővebben szólunk. Valentin CONRART leveleiről már megemlékeztünk. A többiek: Pierre COSTAR,⁴⁾ a *Femmes Savantes*-ből hirhetté vált COTIN abbé, a «LE CHEVALIER D'HER» álnév alá rejtőző levélíró,⁵⁾ Marie-Catherine DES JARDINS, François MAYNARD⁶⁾, François de MAUCROIX, DE MÉRÉ,⁷⁾ Matthieu DE MONTREUIL,⁸⁾ René LE PAYS,⁹⁾ Guy PATIN,¹⁰⁾ Olivier PATRU,¹¹⁾ Pierre PELETIER és természetesen Vincent VOITURE: mint a levélírói hagyomány őrzői és továbbadói a XVII. és XVIII. század fordulóján emlékezetes nevek és olvasott írók voltak. Richelet névsora természetesen távol áll attól, hogy teljes legyen.¹²⁾

Föltűnhetik, hogy Mme de SÉVIGNÉ neve hiányzik ebből a név-

¹⁾ *Lettres*, 1680.

²⁾ *Lettres*, 1624.; *Lettres choisies*, 1661.; *Oeuvres diverses*, 1664.; *Oeuvres*, 1665. stb.

³⁾ *Lettres à Babel*, 1666; *Lettres nouvelles accompagnées de fables, de contes, d'épigrammes, de remarques et de bons mots*, 1709.

⁴⁾ *Lettres*, 1658.

⁵⁾ V. ö. fentebb. Eredeti neve: Le Bouyer de Fontenelle (Weller, Index Pseudonymorum, 1862.).

⁶⁾ *Lettres*, 1652.

⁷⁾ *Oeuvres*, 1712. V. ö. fentebb. Moréri megemlékezik róla (i. k. V. köt.).

⁸⁾ *Oeuvres*, 1676.

⁹⁾ *Amitiés, amours et amourettes*. Grenoble 1664. V. ö. fentebb is.

¹⁰⁾ V. ö. fentebb és: *Lettres choisies*, 1672.; *Nouveau recueil de Lettres choisies*, 1695.; *Nouvelles Lettres*, 1718.

¹¹⁾ *Oeuvres*, 1681.; 1692.; 1732.

¹²⁾ Csak találomra említünk még néhány nevet — pár csöpp az óceánból —: De Rangouze (1644); Ogier de Gombauld (*Lettres* 1647); Du Verdier (*Lettres* 1661); Pielat (*Lettres Nouvelles* 1677); Mazarin (*Lettres* 1690); Wiequefort (*Lettres* 1696); Milleran (*Nouv. lettres familières* 1703); Loredano (*Lettres* 1708); Rabelais (*Lettres* 1710); Fléchier (*Lettres sur divers sujets* 1711) stb., stb.

sorból. Ez tisztán onnan van, mert a XVII. század végén Mme de Sévigné levelei még nem jelentek meg önálló gyűjteményben, bármennyire is híres volt már leveleiről (v. ö. föntebb Bayle nyilatkozatát). Egy hozzá intézett levelet azonban közöl Richelet gyűjteménye (II. köt. 351. l.)¹⁾ azt, a melyben COSTAR kéri őt valami szalon-diplomatiai segítségre. Egyébként Richelet sűrűn hoz föl példákat Bussy leveleiből és a hozzá írottakból, Bussy levelezésében pedig — bár régebbi kiadásában még névtelenül vagy csak kezdőbetűkkel vannak címezve és aláírva a levelek — nagy helyet foglal el épen Mme de Sévigné. Richelet gyűjteményében ennél fogva a Bussy nevével kapcsolatos levelek egy része mögött Mme de Sévigné kell sejtünk. Hosszas utánjárással és egybevetésekkel ki lehetne keresni a Bussy többkötetes levelezésének újabb kiadásából (I. erről alább) azokat a leveleket, melyek Mme de Sévigné-től származnak és a melyeket névtelenül Richelet is közölt gyűjteményében.

Nézzük meg kissé közelebbről RICHELET leveles tárát. A «legszébb» leveleket tartalmi csoportokba osztva közli és mindegyik csoport elé rövid elméleti megjegyzéseket fűz. A «Billets amoureux et galans» című csoportot a mai édeskés «szerelmi levelezők»-höz lehetne hasonlítani, azzal a különbséggel, hogy nagyvilági emberek számára készült és a legelső stiliszták szolgáltatták benne a mintákat. A «Lettres tendres» és a «Lettres galantes et amoureuses»-csoportok is ide tartoznak és bizonyosságai annak, hogy mekkora levélkultúrába csöppent bele Mikes Magyarországból, a hol levélkultusz sem akkor, sem később nem fejlődött ki. Az a korszak volt ez, mikor a szerelemben az győzött, a ki szép leveleket tudott írni a hölgyhöz, a hogy ROSTAND *Cyranója* föleleveníti előttünk ezeket az embereket. A híres «Carte de Tendre» — Mlle de SCUDÉRY *Clélie* cz. regényében — az «Inclination» folyó jobbpartján, a «Grand esprit» és a «Sincérité» között jelöli meg a «Jolis vers», a «Billet galant» és a «Billet doux» helyét.

A «Lettres où l'on assure de son souvenir» körébe tartozó levelek (I. köt. 87. l.) a fictiv levelekből és Mikesből már ismert conventiót mutatják be: egymás leveleinek kölcsönös dicsérgetését. «Toutes les beautés de votre Lettre...» — olvassuk egy helyen. «Vos lettres, Monsieur, ne me peuvent être qu'agréables» — írja BALZAC. Valóban, egy akkori előkelő és művelt ember nem kaphatott kellemesebb dicséretet, mint ha leveleinek szépségével bókoltak neki. Tudjuk, hogy Mikes nem győzi dicsérni a nénjétől kapott állítólagos leveleket és a maga számára is szerénykedve elkönnyel néhány bókot: ¹⁾ ez is azt mutatja, hogy assimilálódott ebbe a précieux légkörbe.

Jellemző és szélteben elterjedt divatja volt a levélíróknak az úgynevezett «Portraits», egy-egy kiváló embernek külső és belső arczképe a levélbe illesztve. Különösen Bussy gróf jeleskedett az effajta leírásokban, a mint Richelet példáiból kitűnik. Mikes nem készített ilyen programmszerű arczképeket, de azért meg volt hozzá a készsége, hogy bizonyos plasticitással jellemezve állítsa elének azokat az alakokat, kikről leveleiben szól. A «Lettres de louange»-csoportnál

¹⁾ V. ö. id. dolgozatom (1915. és EPhK. 1916.) I. 1. fej. 2. pontját. Mikesnél: 5., 18., 39., 53., 56., 72., 97., 173., 182. és 183. lev.

látjuk teljes virágzásában a levélírás conventióit. A levélformában való divatos udvarlással Richelet külön nyilatkozik (I. köt. 206. l.): «De quelle sorte on cajole une Dame qui écrit bien» czímmel. Ilyen «dame qui écrit bien» — a milyennek Mikes is beállítja képzelt nénjét — Magyarországról nem lehetett ismerős a zágoni nemes apród előtt. A mit Richelet idevonatkozólag tanácsol, ez megint rávilágít a francia viszonyokra, a hol a levélírás a műveltek büszkesége volt. «On lui dit qu'elle s'explique d'un air tres fin; qu'elle donne de la jalousie à ceux qui écrivent le plus poliment; qu'elle leur ravit la gloire dont ils se piquent.» Íme egy idézet Richelet példái közül (I. köt. 249. l.), DE MÉRÉ leveleiből: «Vos Lettres me ravissent... J'en lus dernièrement à des Dames qui écrivent d'un air tres-charmant, et elles se tiendraient bien glorieuses de les avoir faites. J'ai aussi des amis fort épurez qui en votre manière d'écrire remarquent de grandes beautés et de certaines graces que les plus habiles n'ont point. Ce ne sont pas seulement mes amis qui vous admirent. Ceux qui ont le plus de goût trouvent je ne sais quoi qui les enchante aux moindres choses que vous écrivez...»

Mikesnél számtalan helyen találunk ilyen conventionalis udvarlásokat: ezeket csak Párisban, a fictiv és valódi levelekből tanulhatta. «En leginkább azon búsulok itt — írja «nénjének» (59. lev.) — hogy hol nyomtassam ki ked leveleit? Ha olyan könnyen meglehetne, a mint aztat megérdemlenék, nem kellene törődnöm; mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.» Másutt így udvarol a nénjének, a ki francia mintára természetesen a legszellemebb levélíró: «... csak ked tud nádmézes téntával írni, de más nem... csak a kis ujjunkban több ész vagyon, mint másoknak egész csontjaiban» (79. lev.); «Épen tegnap előtt szedtem rendbe a szokás szerént a ked leveleit, a melyeket rendbe veszem minden esztendőnek a kezdetén» (78. lev.). Mikes úgy gyűjti a szép leveleket, mint valami francia szalonember. Ennyi levélkultuszt nem hozhatott magával Magyarországból. A MIKES-kutatóknak föl is tűntek a levélírástól való elmékedések: «az efféle adatok együttvéve olyan környezet hatására mutatnak, a melyben a levélírás már irodalmi jelentőségre emelkedett».¹⁾

Az első kötet végén a levelek stílusát és nyelvtani helyességét veszi elő Richelet és megkorrigálja a híres levélírók kifejezéseit. Jelmező ez a XVII. század stílusérzékére, a mire egyébként már az «Avertissement» is előkészít, mondván, hogy a leveleken simítgatott a kiadó: «pour n'y rien laisser contre VAUGELAS ni PATRU». Nem kis része van ennek a francia szellemnek MIKES stílusérzékének kifejezésében.

A II. kötetben a «Lettre critique» cz. csoportban ismét levélstílusról van szó: Costar dicséri BENTIVOGLIO leveleit (ezekről főntebb szólottunk). A «Lettres de morale», «Lettres de reproche», «Lettre de conseil» után a «Lettres de Nouvelles» és a «Relations» cz. csoport érdekelt bennünket közelebbről. Ezek a pletykákkal és úti leírásokkal mulattató levelek (v. ö. pl. a 170. l.) legközelebb állnak a fictiv levelekhez és a MIKES *Leveleskönyvéhez*. Richelet elméleti meg-

¹⁾ Négyesy László, *Mikes K. élete*. Emlékkiadás, 1906. XII. l.

jegyzése is erre vall: az elbeszélő levél rendszerint tréfálkozó és a próza versekkel vegyül benne (179. l.). A versekkel és mulattató prózákkal kevert levél lett az a forma, melynek hagyománya nélkül nem jöhetett volna létre MIKES *Leveleskönyve*. Íme egy részlet BALZAC *Relation de Rome*-jából: «Comme la nouvelle Espagne est le país de l'or, l'Affrique des Lions, la France des Soldats: ainsi l'Italie est le país des Belles» (181. l.). Ezek után az olasz nőknek hosszas leírása következik. MIKES hangja is ebben a tónusban mozog: a mit a különböző országok nőiről olvasott, évvódve és szinte a társaságbeli ember szakértelmével találja föl néjének (pl. a 83. lev.). A 15. levélben így ír: «... a török azt sem akarja, hogy a feleségire nézzenek. Jól mondják azt, hogy Franciaország az asszonyok paradicsoma, és a lovak purgatoriuma; Törökország pedig a lovak paradicsoma, és az asszonyok purgatoriuma.»

A mi a versekkel tarkított elbeszélő levél («relation en vers semez») műfaját illeti: erre is gyakori a példa Mikesnél (v. ö. a 42., 51., 63., 70., 77., 105. stb. lev. közbeszúrt verseit).

A «Lettres qui accompagnent un Present» és a «Lettres de Remerciment» mögött az ajándékküldés divatja állott. Ezek az ajándékküldő és ajándékköszönő frázisok átmentek a *fictiv* levelekbe. MIKEShez is már csak mint levélírói hagyomány jut el ez a divat: nem valószínű, hogy képzelt nénytől halat és bort kaphatott volna, a mint a 104. levélben írja. A Richelet-féle gyűjtemény többi levelei teljesen a conventiók világába tartoznak («Lettres d'exuses stb.).

2. Puget de la SERRE levélminta-gyűjteménye erősen az udvari conventiók kereteiben mozog. Vallásos és jólis szellemben készült levelező-könyv, a melyből hiányzik a galantéria: a XVII. század életető levegője.

3. Sokkal gazdagabb tartalmú a *Secrétaire des Courtisans*. Szellemes változatossággal hol a pompakedvelő udvaronczt, hol pedig az élettől megcsömörlött világít szólaltatja meg a különböző alkalmakra szánt levelekben. Itt is — mint már annyi levélgyűjteményben láttuk és MIKES *Leveleskönyvével* párhuzamba állítottuk ¹⁾ — föl-vonul a XVII. század egész tárgyköre. A classikus római ókor tisztelete ²⁾ — a renaissance-nak ez a nemes hagyománya — itt is lépten-nyomon megnyilatkozik (pl. a 6., 18., 110. és 157. lev., v. ö. MIKES: 50., 62., 63. és 68. lev.). Az államformáról és a fejedelmekről több levél elmélkedik, természetesen XIV. Lajos abszolút királyságának szellemében (16., 99. lev.): «Notre Monarque ne tient sa puissance que de Dieu...» A jó és rossz uralkodókról elmélkedni — mondhatnók — közhely volt a XVII. és XVIII. század fordulóján. A *Törökországi Levelekben* (32., 39., 43. lev.) sok megjegyzést olvashatunk erről a témáról, a melyre vonatkozólag bő anyagot kaphatott MIKES fordításai alkalmával is (*Ifjak kalauza, Valóságos keresztények tüköre*). «Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rossz szat» — ez a MIKES álláspontja is a királykérdésben (85. lev.).

A modern kultúra természetesen a gyűjtemény szerzője szerint

¹⁾ V. ö. föntebb és különösen idézett dolgozatomat: EPhK. 1916. és különny. 1915.

²⁾ V. ö. A. Lichtenberger, *Le socialisme au XVIIIe siècle*. 1895. 7. l.

romlottságot jelent: a fölvilágosodással együtt jár a romlottság (161. lev., v. ö. MIKES: 68. és 106. lev.). A précieux-korból ROUSSEAU felé vezet az út. Az áldott magányosság gondolata is (54. és 65. lev.) a XVIII. század értelemvilágában központi helyet fog betölteni (a magyar irodalomban BESSENYEINÉL és CSOKONAINÁL). A kor philosophiai kultúrájára jellemző, hogy a gyűjtemény külön mintákat közöl a «legújabb filozófiáról» szóló levelezéshez: «... Vous voilà donc Cartesien, Monsieur. O l'étrange Philosophie que celle de DESCARTES! ... Les bêtes, dites-vous, sont des machines à peu près comme des Horloges; cependant ces bêtes machines en produisent d'autres, ce que les Horloges ne font pas...» (52. lev.). Ez a LEIBNIZ óta szám-talanszor ismételt óra-hasonlat MIKES leveleibe is eljutott (51. lev.).

Históriákat, anekdotákat, verseket levelekbe foglalni: erre sok példát találunk a gyűjteményben. A 42. levél anekdotája arról a TURENNE generálisról szól, a kinek halálát Mme de SÉVIGNÉ örököltette meg több levelében és a kiról MIKES is elmesél egy anekdotát (102. lev.: «egy híres gyenerális...»). Conventionalis, udvarló frázisok, «portrait»-k, a kapott levelek stílusának dicséretei (35. lev.) — mindezek a hagyományos requisitumok számtalan mintával szerepelnek az «udvaroncok levelezője»-ben.

4. DE GRIMAREST munkája kevés tanulssággal szolgál. A levelek formuláira és stílusfordulataira helyezi a súlyt: csupán elméletét adja a levélírás különböző fajainak (lettres familiares, lettres galantes stb.), de példákat nem idéz, mert a példák utánzása szerinte árt a levélírásnak. Tiltakozik a retorikai közhelyek ellen, de száraz fejtegetései semmi tartalmi anyagot nem nyújtanak.

5. Louis de MERVILLE mintagyűjteményéről hasonlót mondhatunk: nyelvmesteri munka, czikornyás, semmitmondó levélminták «a francia nyelv amateurjei» számára.

★

Összefoglalásul az eddig elmondottakból és a levélminta-gyűjteményekből a következő tanulságokat vonhatjuk le MIKESRE vonatkozólag.

1. A XVII. század végén és a XVIII. század elején a levélírás kultusza oly nagy fokon állott Párisban, hogy külön elméleti és gyakorlati tanácsadók készültek a levélírók számára.

2. RICHELET gyűjteménye és történeti visszapiillantása a levélírók nagy hagyományának folytonosságáról tesz bizonyosságot. Magánlevelek gyűjteményei nemcsak kéziratok alakban és nemcsak a magas társadalmi és szellemi körök olvasmányaként jutottak mérsékelt forgalomba, hanem nagyszámú és sok kiadást érő nyomtatások révén is, és ezenfölül még számos népszerű, kivonatossan összefoglaló gyűjteményben is, bárki számára könnyen hozzáférhetők voltak.

3. Mme de SÉVIGNÉ neve és levelei — mint azt már BAYLE és MORÉRI alapján bizonyítottuk — nem voltak ismeretlenek a levél-olvasók mohó közönsége előtt.

4. A levélírás hagyományos tartalmi, eszmei és érzelmi anyagát, valamint conventionalis stílusbeli fordulatait, melyeket már a *fictiv* levelekkel kapcsolatban párhuzamba állítottunk MIKES *Leveleskönyvével* (i. m., EPhK. 1916. és különny. 1915.), nagyrészt már

megtaláljuk — eredeti, természetesebb és őszintébb formájukban — a *missilis* levelekben is, illetőleg a *missilis* levélirodalomba bevezetőül készült mintagyűjteményekben (PERRAULT és *Secrétaire des Courtisans*). Főltűnő ezekben a levelekben magának a levélírásnak, mint irodalmi műfajnak, sokat emlegetett kultusza, a melynek MIKES is hódol, mikor képzelt nénjét egészen olyannak állítja elénk, mint a milyennek a párisi társaság szellemes levélíróit megismerhette: ha nem is magából az életből — Párisban, vagy később BONNAC-éknál — minden-
esetre azonban a *fictiv* és a *missilis* levelekből, valamint a levélminta-
gyűjteményekből.

5. A tanúra mulattató, elmélkedő, leíró és úti levelekre is találhatott példákat MIKES a *missilis* levelekben, erre vonatkozólag azonban inkább a *fictiv* levélirodalmat (SAUSSURE; *Lettres Juives*, *Lettres Persanes* stb.) kell mintájának tartanunk, a hol a levelek novellistikus és ismeretterjesztő eleme teljes virágzásban, sőt egyedüli cél gyanánt jelenik meg.

6. MIKES előtt — a *fictiv* levelek révén — ezerféle változatban ott állott az a példa, a mire idézett dolgozatom végén hivatkoztam: hogy «mint teszi az irodalmi forma az egyes ember egyéni életét közkincscsé». De kétségtelen, hogy MIKES hozzájutott valamiféle *missilis* levélgyűjteményhez is, már Párisban, de később Bonnacéknál is. Levélíróvá azért lett, mert akkor minden művelt nyugati ember becsvágya az volt, hogy szép és érdekes leveleket tudjon írni, melyeket aztán vagy saját maga, vagy halála után barátai összegyűjtöttek és nyomtatásban kiadtak. Mikes sok tekintetben maga is a levélíró embereknek abba a típusába tartozik, a kik az egész művelt Európában a XVII. század szellemének francia könyveiből és francia szalonizléséből táplálkoztak. Levelet írni, eleven stílusban, udvariass nyelven és érdekes tartalommal: ezt a francziáktól tanulta Mikes. A *missilis* levélgyűjtemények érlelték benne azt a gondolatot, hogy levelekben örök emléket állíthat a saját — élményekben és közérdekű vonatkozásokban nem szegény — bujdosói életének. Hogy aztán a naplószerű levelekből egy novellákkal és elmélkedésekkel mulattató *Leveleskönyv* lett: azt — a mint említettük — a *fictiv* levélirodalom hatásának kell betudnunk. Innen van az is, hogy az egyéni hang és modor mellett annyi conventionális fordulat és hagyományos levéltechnikai formula található a Mikes stílusában.

Tagadhatatlan, hogy ha Mikes Franciaország elkerülésével és később is minden francia közvetítéstől elszigetelve, hazájából egyenesen Rodostóba került volna: nem hagyta volna ránk — ilyen formájában semmiesetre — a magyar szépprózáinak kiváló emlékét, a *Törökországi Leveleket*.

Az alábbiakban azt akarjuk kimutatni, hogy MIKESnek kezében volt egy olyan *missilis* levélgyűjtemény, a mely Madame de SÉVIGNÉ-től sok levelet tartalmazott.

(Vége következik).

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Ludwig Tieck : Das Buch über Shakespeare, herausgegeben von H. Lüdeke. Halle, 1920, 524 lap. Ára 48 M.

Ismeretes dolog, hogy Tieck Lajos, a feshő német romantikának a múlt század elején legnagyobb költői tehetsége, Shakespeare határtalan rajongója, egész életén keresztül egy hatalmas munkán dolgozott, melyben a nagy angol költőt korából megmagyarázni és egész jelentőségében megértetni akarta. Ismételve tért vissza ez igazi életfeladatához: kutatott, fordított, fejtegetett, — és ezzel terve évről évre bővült, mind több anyagot ölelt föl, mind szélesebb alapot nyert; úgy hogy a lelkes tervezőnek végül be kellett látnia, hogy megvalósítására képtelen, képtelen nemcsak ő, hanem akármely más is. Figyelembe kell venni, hogy Tieck idejében (szül. 1773) Shakespeare koráról és kortársairól, a költő életéről és műveltségéről, munkáinak számáról és sorrendjéről még édes keveset tudott a világ, úgy hogy Tieck folyton kutató részletkérdésekkel volt kénytelen foglalkozni és erejét oly problémákra fecsérelni, melyek ma már legnagyobbbszt (éppen az ő fáradozásai alapján is) megoldottaknak tekinthetők. Ily körülmények közt csak alig-alig jutott előbbre és (terveiben) óriásivá izmosult Shakespeare-műve nem készült el, — de maradtak nagy számmal tervei és töredékei, melyek az előttem fekvő kötetben, a mennyre az lehetséges volt, összegyűjtve és annyira a mennyre rendezve a szakférfiak számára hozzáférhetőkké lettek. Könyvünk anyaga ma már csak tisztán történeti értékű és érdekű, a félszázados német Shakespeare-kultusz kezdeteinek megbecsülhetetlen okmányai, — de mai Shakespeare-tudásunk magaslatáról egytől-egyig nélkülözhető, szükségtelen adalékok.

Tieck Shakespeare-rajongásának első terméke, egész irodalmi munkásságának legelső gyümölcse, „Die Sommernacht” (1789) cz. elbeszélése, melyben egy hangulatos kis kép keretében föltűnteti, hogy a természet tündérei hogyan avatják hőst nagy költővé, a német írónak 16 éves korából való, és ezen időtől kezdve egészen 1828-ig, tehát 55 éves koráig csekély megszakításokkal ernyedetlen, mondhatni fanatikus odaadással fáradoz nagy tervének megvalósításán, míg végre belátja, hogy ez a terve, főleg az előmunkálatok hiánya miatt, meghaladja erejét, és elejti művét, számos jegyzetét és töredékét földolgozatlanul hagyva az utókorra, de egyúttal serényen pótolva az előmunkálatok hiányát. Küzködésének és fáradozásainak állomásait föltűntethetik a következő száraz adatok: Először 1794-ben, tehát 21 éves korában, mikor még egyetemi hallgató volt Göttingában, említi, hogy Shakespeare-ről egyetemes, teljes, az egész költőt és egész korát felölelő munkát szándékozik írni, és nyomban hozzáfog az elengedhetetlen részletkérdések megoldásához: már 1796-ban megjelen tőle „A vihar” fordítása egy értekezéssel, melyben kifejti, hogy az angol mester hogyan alkalmazta, ill. érvényesítette a csodás elemet színműveiben („Shakespeares Behandlung des Wunderbaren, újra „Kritische Schriften” I, 1848), és ez értekezésében már a nyilvánosság színe előtt is jelzi és igéri tervezett nagy művét. Ebből, úgy látszik

mutatványnak vagy helyesebben programmnak adta ki 1800-ban a költőről szóló leveleit („Briefe über Shakespeare“, újra u. o.), mire, főleg 1811 óta, a legnagyobb szorgalommal, de (a mi nála nem meglepő) nem túlságos rendszerességgel neki feküdt nagy művének, melynek egyúttal első sorban elengedhetetlen előmunkáitait iparkodott elvégezni: így következtek egymásután az ál-shakespearei daraboknak és kortársai drámáinak fordítása („Alt-englisches Theater“, 1811, 2 köt., „Shakespeares Vorschule“ 1823—29, 2 köt., „Vier Schauspiele von Shakespeare“, 1836, „Mucedorus“, csak 1893. jelent meg), valamint czikkek az angol színházról és Shakespeare egyes darabjairól („Dramaturgische Blätter“, 1825), egyúttal szonettjeiről (1826). A költőt és korát ez időben igen szép novellákban („Dichterleben“ 1824 és 1829) is megelevenítette, hogy alakját és világát közelebb hozza a jelenkor képzeletéhez és szívéhez. Már 1816-ban ígéri egy berlini kiadónak, hogy egy hét múlva (?) megküldi neki nagy Shakespeare-művének kéziratát. Ebből persze nem lett semmi, mert az ígért nagy munka csak szerzőjének fejében volt meg; ellenben mindenféle élet- és korrajzi kétegyeinek eloszlására 1817-ben Londonba és Stratfordba megy. Végre 1818-ban sok hányattatás után Drezdában telepszik meg, hol a színház rendkívül foglalkoztatja, de Shakespeare-műve haldokolni kezd és csakhamar végül tényleg meghal. Ezentúl csak pillanatnyi fölhevülésekben tér néha vissza életének e főfeladatához; így 1824-ben ismét „legközelebbre“ hirdeti nagy művét és még 1828-ban is újra úgy említi, mintha munka készen volna. De ez önámítása egyszersmind a Shakespeare-munka utolsó látszólagos életjele, ezután soha többé, pedig még közel három évtizedig élt és működött, nem emlékszik meg róla. Belátta, hogy tervei és előmunkálatai értelmében képtelen megírni. Vállalkozásának óriási méretei ölték meg terveinek megvalósítását.

És most lássuk a költőnek tervezett Shakespeare-művéből hátramaradt irományokat. E kötettel szemben nem lehet más föladatunk, mint az egyszerű referálás. A kiadó időrendbe szedte a kusza följegyzéseket, helyesen-e vagy sem? erre a kérdésre a kéziratok átvizsgálása nélkül nem lehet válaszolni. A kiadó szerint az egész anyag öt „tervből“ áll, melyek különböző időből származnak és igen különböző terjedelműek. Legterjedelmesebb és aránylag legbefejezettebb 1. az első terv (1—364. l.) 1793-ból és 1794-ből (Tieck akkor 21—22 éves volt), mely részletes jegyzeteket és magyarázatokat tartalmaz az egyes darabok szövegéhez, figyelemmel Eschenburg Shakespeare-fordítására, az (akkor) egyetlen teljes német Shakespeare-fordításra; 2. a második terv (1798 után), 365—494. lap; 3. a harmadik töredék a munka bevezetése (1800 körül), melynek sem eleje, sem vége nem maradt fenn, ha ugyan megvoltak; 4. az egész munkának tervrajza (talán 1810-ből), 404—407. lap; 5. két kidolgozott fejezet a bevezetésből (1815), 408—436. l. Ezekhez járúl „Shakespeare műveinek sorrendje“ (1821, 437—441. l.), mely nemcsak Tieckre rendkívül jellemző, hanem irodalomtörténeti szempontból is érdekes, miért is egész terjedelmében közlöm: „I. Shakespeare munkáinak első korszaka, 1584—1592: 1. IV. és V. Henrik, 2. Loocrin, 3. Makranczos hölgy (a régi darab), 4. Lear király (a régi darab), 5. Megcsalt család, 6. Lord Cromwell, 7. Londoni tékozló, 8. III. Eduárd, 9. János király (a régi darab), 10. VI. Henrik 1. rész, 11. Titus Andronicus, 12. és 13.

VI. Henrik 2. és 3. rész, 14. Perikles, 15. III. Richard, 16. Tévedések vigjátéka. — II. Második korszak, 1592—1601: 17. Romeo és Julia, 18. Szonettek, 19. Minden jó, ha jó a vége, 20. Két veronai ifjú, 21. Venus és Adonis, 22. A szenvedélyes zárandók, 23. A szerelmes panasza, 24. Lukretia, 25. Felsült szerelmesek, 26. II. Richard. 27. A mit akartok, 28. A hogy tetszik, 29. és 30. IV. Henrik 1. és 2. rész, 31. Velencei Kalmár, 32. Szt. Ivánéji álom, 33. V. Henrik, 34. VIII. Henrik, 35. Sok hűhó semmiért, 36. Vig nők, 37. Oldcastle, 38. Satiromastix, 39. Az edmontoni ördög, — III. Harmadik korszak 1601—1613: 40. Hamlet, 41. Macbeth, 42. Lear király, 43. Athéni Timon, 44. Makranczos hölgy, 45. Yorkshiri tragédia, 46. A puritán, 47. János király, 48. Cæsar, 49. Antonius és Cleopatra, 50. Coriolan, 51. Téli rege, 52. Vihar, 53. Othello, 54. Troilus, 55. Szeget szeggel, 56. Cymbeline, 57. Mucedorus, 58. Alcazari csata, 59. Feversham, 60. Szép Emma, 61. Bristowi szép leány (??), 62. Merlin születése. Tieck szerint 'Cymbeline' a költőnek utolsó színműve. — Ezeken kívül fennmaradt sok 'czédula' egyes megjegyzésekkel (a görög és franczia drámáról is), melyek a tervezett nagy művel többé-kevésbé kapcsolatosak lehetnek, de töredékes és összefüggéstelen (sokszor rejtélyes) voltuknál fogva nem voltak kiadhatók.

E vázlatos adatokból is kitűnik, hogy Tieck oly művet akart írni, milyen ma megírható volna, noha eddig senki sem írta meg, de mely száz évvel ezelőtt lehetetlen volt. Hogy beállíthassa hősét az őt megillető helyre, Tieck nemcsak az európai dráma történetét akarta letárgyalni, hanem műve keretébe akarta bevonni a művelődésnek egész történetét, hogy Shakespeare fejlődése és értéke teljességgel tisztázódhassék. Bizonyára (mit a fennmaradt töredékek is kétségtelenné tesznek) a tervezett munka rendkívül gazdag lett volna önálló, mélyre ható, (akkor) új szempontokban és eredményekben — de hogy egészében hogyan festett volna, arról bajos okoskodni. Tény, hogy a modern Shakespeare-kultusz megteremtésében és föllendülésében Tiecknek első rangú, elvülhetetlen érdemei vannak; tény, hogy a lelkes férfiú mindig a nagy épületet összes részeivel tartotta szem előtt, de azért a legszerényebb detailt sem vetette meg, hanem nyomban hozzáfogott a legjelentéktelenebb apróságoknak is alapos tisztázásához. Ebben van nagysága és érdeme. Fájlalhatjuk, hogy tervezett műve nem készült el; de bizonyos, hogy nagy érdemei a Shakespeare-kutatás terén ezzel nem lettek kisebbek.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

J. R. Harris: Origin and meaning of apple-cults. (Reprinted from 'The Bulletin of the John Rylands Library' Vol. 5. No. 1—2.) Manchester, 1919. 8°, 50 l.

Szerző theologusnak vallja magát a címlapon, igazában anthropologust kellett volna írnia, annyira hű tanítványa Frazer iskolájának. Néhány előbbi értekezésében Aphrodite, Artemis, Dionysos tiszteletét igyekezett a fák kultuszára visszavezetni s Apollóról is kimutatta, hogy eredetileg nem egyéb, mint almaisten, az almában lakozó szellem. A valutaris viszonyok miatt nincs módunkban megismerni azokat az érveket, melyekkel Harris ezt az Apollo lényével

össze nem egyeztethető állítását támogatja, de az itt ismertetett dolgozat után ítélve nem sok jót várhatunk tőle. Ha almaisten volt, kellett kultuszának is lenni; ezt nyomozza szerzőnk a jelen tanulmányban. Különböző angliai karácsonytáji népszokásokból igyekszik rekonstruálni egy hajdani almafakultuszt: ebben az almafa szellemét mégszemélyesítő madarat megették s ez a szellemmel történt sacralis egyesülés biztosította a jövő évi termést. A madarat később egy kis fiú v. lány helyettesítette, a kit a fára tettek s megvendégeltek, végső fokon pedig valóságos isteni alak fejlődött ki e kultuszból. Ez az isteni alak az északi germán mythologia Balderja; a kit egy újabb meglepő fordulattal Apollóval azonosít, minthogy mindkettőnek a neve is kfn. *abāl*, angol *apple* «alma» szóra vezethető vissza! Ennek a merészen rekonstruált angolszász cultusnak görög megfelelőjét véli fölfedezni néhány krétai érmen, melyek fa ágai közt ülő ifjú s madár alakját mutatják. (Hogy az érmen rajta van a *ἑλχавος* felírás, a mi egy Hesychios-glossa szerint Zeus mellékneve, az itt nem számít!) Befejezésül ide vonja még s egy a fentihez hasonló tölgy- (= Zeus-) cultus keretébe állítja be Ganymedest és sasmadarát s ennek női megfelelőjeként Herát s Hebet. A kísérlet elhibázottnak tekinthető. Jobban tette volna, ha érdekes angol népi anyagát pl. a vitás *Ballaxpádes* (Plut. M. p. 303A.: cf. Kern, Pauly-Wiss. s. v.) megvilágítására fordította volna. A hogy Angliában karácsony estéjén saját gyümölcsével dobálták meg az alma- és (a közölt versekből következően) körtefákat, úgy dobálták meg körtékkel (*áχρᾱσι*) az argosi ifjak az ősi nemzeti eledelüket adó (Aelian, V. H. 3, 39) körtefákat. A termékenységnak ilyen ütéssel való (apotropaikus jellegű) kierőszakolása a népies vallási szokásokban közismert dolog.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

Eva Sachs: Die fünf platonischen Körper. Zur Geschichte der Mathematik und der Elementenlehre Platons und der Pythagoreer. Philologische Untersuchungen XXII. Berlin Weidmannsche Buchhandlung 1917. VIII + 242 l. 8°.

Platon művei közül a középkorban a legnagyobb tekintélynek és olvasottságnak a Timaios örvendett. A természettudományok föllendülésével mindinkább háttérbe szorult s bár egy-egy mondata az elején (29e, 31c) hatalmasan meg kell hogy ragadja a philosophus olvasót, nem sokan jutnak általában ennyire is a nehéz nyelvezetű dialogusban. Még kevesebben méltatják mosolygó elnézésnél többre az egész furcsán sikerült természettudományos kísérletet. Annál feltűnőbb most az, hogy Wilamowitz Platon-életrajzában, minden jogos megszorítás ellenére (611. l.) a Timaios írójában üdvözlí a modern természettudós előképét. «Nem hitt csodákban — írja róla — hanem az élet örök törvényszerűségében. Nagyobb örömet semmi sem okozhatott volna neki, mint Galilei szabadesési és Newton nehézkedési törvénye. Ilyen törvényeket akart Platon, a melyek uralkodnak az anyagon.» Erdemes egy kevés figyelmet szentelnünk annak a munkának, a melynek az eredményeire Wilamowitznak a Timaiosra lassan reáborult fátyolt egy hirtelen mozdulattal szétszakító kijelentései legfőképp támaszkodnak.

Eva Sachsnek valóban messzire kellett visszamenni a philosophia és matematika történetében, hogy e fátyol mögé jusson. Könyvében tulajdonképpen csak a szabályos testek és az elemek tanát tárgyalja, de a Timaiosnak éppen az a helye, a mely erről szól (53c kk.) — az egyik legszebb s legnehezebb hely is — hozta Platónat a pythagoreus «álmodozás» gyanujába. «Platon az elemek tanát — mondja pl. Diels — későn és nyilvánvalóan pythagoreus hatás alatt dolgozta fel.» Eva Sachs első érdeme az, hogy e nagy tradíciójú tévedés keletkezésének végére jár. Az ú. n. pythagoreus tan az öt szabályos testnek megfelelő öt elemről a pythagorizáló régi Akadémiából a Speusipposék és Xenokratesék iskolájából indul ki szerinte (67.). Itt a részletekben egy s más ellen kifogást lehet emelni. Az állítás negatív része azonban, t. i. hogy Platon előtt nem volt külön pythagoreus tan az elemekről, tehát Platon nem is vehette át, elég szilárdan áll. Itt szerzőnk G. Junge és H. Vogt munkálatainak eredményét megerősíti és helyesbíti.

Honnan valók tehát Platon szabályos testei, melyek közül az ötödiket láthatólag szeretné, de nem tudja elhelyezni a világegyetemben? E. Sachs válasza egyszerű és philológiai tekintetben teljesen kielégítő. A kérdés matematikai része távolabb esik tőlem. Mindazáltal nem hiszem, hogy a modern stereometria szempontjából kifogást lehet emelni az ellen, a mi itt a szövegek alapján kétségtelennek látszik. A régi pythagoreusok három szabályos testet ismertek, mondhatnók empirikusan, tudományos constructio nélkül állítván elő őket: a tetraédert (*τετραῖς*), a kockát (*κύβος*) és a dodekaédert (*ἡ ἐκ τῶν δώδεκα πενταγώνων σφαῖρα*). A nevek népiesek, nem a későbbi terminus technikusok. A dodekaéderet finoman rekonstruálja szerzőnk Jamblichos *Vita Pyth.* 89 és 241 ből. Ugyanaz a szöveg, a mely csak ezt a három tulajdonítja a pythagoreusoknak (*schol. in Eucl.* XIII. Heib. V. p. 654 1—10), megnevezi a másik kettő felfedezőjét is Theaitetosban. Ehhez járul még Suidas s. v. *Θεαιτητος*: *πρῶτος δὲ τὰ πέντε καλούμενα στερεὰ ἔγραψε*, Theaitetos szerkesztette meg (tudományosan) az ú. n. öt (szabályos) testet először. Így fordítja a helyet már Vogt. Szerzőnk részleteiben is helyre akarja állítani Theaitetos művét. Ebben ismét nem kritizálhatom. Az athéni Theaitetos Platon matematikus barátja és munkatársa. Az ő emlékének szentelte a róla elnevezett dialogust. Tőle való az öt Timaiosbeli szabályos test.

Hátra van még az elemek és a szabályos testek kapcsolatának kérdése. Mi a jelentősége ennek a platoni gondolatnak? Kétségtelenül újítás Demokritos atom- és elemtanával szemben. Először tudós kommentárjában Archer Hind s újabban összefüggően Ingeborg Hammer-Jensen kimutatta azt, hogy a Timaios Demokritos physikájának az ismeretéről nem egyszer világos tanuságot tesz. Szerzőnknek tehát itt sem kell töretlen üton járnia. Rendkívül világosan és élvezetesen megírt könyvének ebben a legérdekesebb részében azonban vigyáznunk kell, hogy természettudományos-monista emphasisa meg ne zavarjon. Gondolatmenete emiatt ép a kiinduló pontokban gyenge. Egyszerűbben és biztosabban talán a következőkép lehetne ugyanahhoz az eredményhez jutni. Platonnak két egymással ellentétes visiója van a természetről s ezek egyikét sem tudja sem az ión természetphilosophia, sem az atomtheoria, sem a vele erőszakosan összeolvasztott empedoklesi elemtan megmagyarázni. Az egyik visio az

elemek körútja (49b kk.): *ἀεὶ ἕκαστα αὐτῶν φαντάζεται καὶ πάλιν ἀπόλλυται . . . κύκλον οὕτω διαδιδόντα εἰς ἄλληλα τὴν γένεσιν.* Ez kizárja a substantialitásukat. A másik visio az a meglepő állandóság és következetesség, a melylyel az elemek mint kvalitások mindig önmagukhoz hasonlóan térnek vissza. A tűz, valahányszor csak jelentkezik, mindig tűz, vagy, a mi egy vele: a meleg mindig meleg. Ez az *ἀεὶ περιφερόμενον ὁμοιον τοιούτων* (49e 5), a *διὰ παντός τοιούτων* (49e 6): Az első kifejezést Eva Sachs a tűz ideájával nem helyesen azonosítja, a másodikat grammatikailag is hibásan magyarázza (190. l.). A tűz ideája a természet mozgalmassággal és változékonysággal teli világán kívül álló örök valóság, *ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, ἀόρατον καὶ ἀναίσθητον* (52a). Az elemek körforgásának a magyarázata a kvalitástalan matéria *atomokra* való bontottsága. Az atomok csoportosulásának viszont állandó törvényt szab az elem *ideája*. Már most a fiatal stereometria újonnan felfedezett szabályos testeivel szemléletes és praktikus képet ad Platonnak e tétel megértetésére. Az atomok anyagi egyenlőoldalú háromszögecskéik. 20 közülük kitesz egy víz-ikosaédert — egy vízmolekulát, mondja szerzőnk. Ha ez felbomlik, telik belőle két oktaeder — 2 levegőmolekula, vagy 5 tetraeder — 5 tűzmolekula. A folyamat minden kombinációban végbemehet. A kép azonban nem tökéletes: a föld koczka-molekulái nem vehetnek részt az általános körforgásban. Elhihetjük szerzőnknek, hogy Platon nagyon szívesen vette volna, ha valaki adott volna neki még egy negyedik egyenlő oldalú háromszögekből álló szabályos testet is. Nos, ez nem az egyetlen hiányossága teoriájának. E. Sachs szellemes fejtegetéseit el kell olvasnia annak, a ki a részletek iránt érdeklődik. Munkájának legfőbb eredményét ekkép foglalhatjuk össze: a Timaiosban történik meg az első kísérlet a természeti törvénynek a physikába való bevezetésére s mindjárt matematikai formulában való kifejezésére is.

Búcsúzzunk el e minden tekintetben értékes könyvtől egy általánosabb természetű megjegyzéssel. Igaza van Eva Sachsnek, mikor az utolsó lapon így ír: «Es waren helle und klare Geister, mit denen wir den alten Platon in vertrautem Verkehre sehen». De a materiának azok a sötét és veszedelmes szellemei, a melyek a Törvényekben jogaikhoz jutnak, ott állnak a Timaios mögött is. A Phaidros költője nem romantikus természetrajongó, a ki sohasem vágta diadalmasan az anyagi világ szemébe: «Nem vagyok a tied, szabad vagyok s gyűlöllek örökre!» S Gorgias, Phaidon, Allam X. nem volnának az emberiség szent könyvei, ha Platon *csak* a szerzőnk szíve szerint való természettudományos philosophus lett volna.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

Dr. Otto Th. Schulz: Von Prinzipat zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaisertums des dritten Jahrhunderts. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. IX. köt. 4—5. füzet.) Paderborn, Schöningh, 1919. 304 l. Ára 13 márka, 30% ráadással.

A római császárságról szóló történeti híradások, feliratos emlékek és érmek tanúságtételeiből állítja fel Schulz a császárság mivoltáról e könyvében másodízben hirdetett új elméletét, szemben a Mommsen-féle eddig uralkodó elmélettel. 1916-ban megjelent első ilyen tárgyú könyve (Wesen des röm. Kaisertums der ersten zwei

Jahrhunderte) az I. és II. század császárajairól mutatja ki, hogy császári hatalmuk a köztársasági alkotmányon alapuló imperium volt lényegében, a mely imperiumot nem a hadsereg vagy a nép adott a princepsnek, hanem a mely mindig törvényes, nem forradalmi úton jutott a princeps kezébe. A harmadik században kezdődik meg az az átalakulás, hogy a princeps túteszi magát az alkotmányos formákon és dominussá válik, azaz formaszerint is megszünteti a *res publica* törvényes formáit és mint dominus (sőt *deus et dominus*) ül az állam nyakára.

Schulz azt igyekszik bizonyítani, hogy a császári imperium és az imperatori *acclamatio* a köztársaság alkotmányos szokásain alapulnak, azaz imperatori *acclamatio*val imperatorrá csak olyas valaki lehet, a kinek már előbb megvolt a szabályszerű imperiuma, a melyet *senatus consultum* ruházott rá. Ebből a czélból a tárgyalt időszakot négy részletben teszi vizsgálat tárgyává: 1. Septimius Severustól Philippusig (193—248), 2. a «katonai anarchia» kora (248—268), 3. a birodalom egységének helyreállítása és a *senatus* hatalmának visszaállítása (268—276), 4. a principatus utolsó évei és a Diocletianus-féle *dominatus* megalapítása (276—285).

E történeti vizsgálatok alapján aztán összefoglalja a jogi eredményeket. 20 esetben állapítja meg, hogy valamint a princeps, az Augustus, hatalmát a *senatus*tól nyeri, úgy a «Mitherrscher» vagy «Mitherrscher» is a *senatus*tól nyeri hatalmát. Elvetve azt a Mommsen-féle felfogást, hogy a császári hatalom magja a *tribunicia potestas*, e magot az imperiumban mutatja ki s a császár többi címében és jelzőiben csak járulékos megtiszteléseket lát.

A tetszetős, bár helyenként igen nehézkes fejtegetések érdekesek a részletes tanulmányozásra, persze csak a fent megemlített Wesen-nel együtt, a melynek ez a könyv mintegy folytatása és befejezése. Ha nem mindenütt tud is meggyőzni igazságaról, mindenesetre nagyon érdekes az az igyekezet, hogy a Mommsentől eldöntöttnek vélt kérdéseket mint megoldatlanokat vagy éppen mint rosszul megoldottakat új *discussio* tárgyává teszi azért, hogy a császárkor történetében eddig hiányzóan vélt jogfolytonosság meglétét kimutassa a ezzel is rámutatáson arra, hogy forradalom jogforrásul a rómaiak idejében sem szolgált. A forradalom hozott ugyan változásokat személyekben és dolgokban, de a rómaiakban élő jogi érzék e változásokat is igyekezett minél előbb a régi jog alapján törvényessé tenni, mindaddig, a míg a császári hatalom túltengése a jog helyébe nem ültette a «*deus et dominus*» emberfelettinek vélt és jogfelettinek félt uralmát.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

**Eugen Petersen: Homer's Zorn des Achilleus und der Homeri-
den Ilias.** Berlin u. Leipzig 1920. Vereinigung wissenschaftlicher
Verleger. XII + 138 l. 8°.

Adolf Lörcher: Wie, Wo, Wann ist die Ilias entstanden?
Halle (Saale) M. Niemeyer 1920. 132 l. 8°.

A német archaéologiai társaság néhai első titkára Athénben és Rómában, Eugen Petersen, közvetlenül halála előtt küldte nyomdába Homerosról szóló könyvét, kedvelt horatiusi mottójával: *non mihi res, sed me subiungere rebus*. Kétségtelen, hogy a szerző subiectivismusa egészen őszinte és azok számára, a kik fogékonyak a tudós lélek

reproductiv irodalmi megnyilatkozásai iránt is, mint emberi documentumok iránt, a könyv bája ép az a frissesség, a melylyel az agg archaeologus a maga be nem bizonyítható Homérját jellemzi, méltatja, magyarázza.

Talán nem csalódunk, ha azt hiszszük, hogy Petersen Wilamowitz: «Ilias und Homer»-jának közvetlen impulsusára s azzal a vágygyal írta meg könyvét, hogy a nagy philologus túlságosan realistikus, mondhatnók euripidesi, de annál csábítóbb Homérjával szemben megmaradjon az emberek emlékezetében az ő fiatalságának tiszta homlokú, fenséges Homérosa, míg egy jobb kor ismét neki állít oltárt. A kinek ilyen Homér kell, annak melegen ajánlható ez a könyv. «Homeros Achilleus-haragja és a homeridák Iliasa»: két világ az egy költő neve alatt ránk maradt eposzban. Az egyik az egyszerű és örökifjú költészet világa. Ez Homeros költeménye, minden sorában genialis, hibátlan és kritizálhatatlan pheidiaszi mű. A másik világ a homeridáké, az Ilias több, mint négyötödresze, költői és erkölcsi értékre (ez utóbbit különösen kiemeli szerzőnk) egyformán alantas, túltömött és mégis sivár. Egy-egy kiválóbb homerida, mint pl. a Hektor és Andromache jelenetének költője, a humánus Sophoklesszel rokon lélek; egyébként, Petersen véleményét röviden összefoglalva, minél terjedelmesebb az Ilias, annál euripidesibb (138. l.): az igazi Homér az tragikusok közül Aischylosban támad fel méltó új életre (84. l.). Tagadhatatlanul érdekes analógiák. Az Euripides-homerida párhuzam részletezése különösen tanulságos és az aischylosi Homér szép bizonyítéka a philologus-fantázia erejének — de mivel bizonyít a szerző? Az ősi homéri költemény az utánzat tömegén keresztül belső értékével egész könnyen felismerhetően *átvilágít* (2 l.). A kinek ez nem elég, annak Petersen többet adni nem tud s úgy látszik egyedül abban bízik, hogy a ki az ő utasítása szerint kijegyzi Homér művét az Iliasból, egyszerűen felismeri benne az egyseges, kerek, classikus költeményt, a mely nem is lehetne más-milyen — és hisz benne minden további bizonyíték nélkül.

Nem akarok senkit az olvasók közül megakadályozni a megterésben és kommentár nélkül közlöm Petersen Achilleus haragjának vázlatát. I. Achilleus és Agamemnon viszálykodása az Ilias I. énekéből. II. 1. Agamemnon próbája a II. é.-ből. 2. Az első vereség a III., IV., V. é.-ből. 3. A kibékülés visszautasítása a IX. é.-ből. III. 1. A második vereség a XI. é.-ből. 2. Patroklos küldetése és 3. halála a XI., XII., XV., XVI., XVII. é.-ből. IV. 1. Achilleus fájdalom és kibékülése a XVIII., XIX. é.-ből, 2. boszuja, Hektor halála a XIX—XXII. é.-ből. 3. Patroklos temetése a XXIII. é.-ből. V. Achilleus és Priamos a XXIV. é.-ből. Teljes symmetria a részek közt, terjedelemben is és az egész nem több 3000 sornál. Hogy jut ehhez a 3000 harmonikus sorhoz Petersen, azt az I. é.-n mutatom be. A ki dobott és megváltoztatott sorokat jelzem: 29—31, 32, 52, [51 *ἐφίει*] 55, 63, 80—83, 113—115, 154—157, 160, 163—168, 176—178, 189—222, [188 + 233 *γένητ' ὀδχέτ' ἀνεχτόν* *χερσὶ μὲν οὐκ ἐφίει, δ' ὁ* > *ἀταρτηροῖσι*], 231—233, 236 239, 262—272, 280—284, 296—302, 303, 373—377, 396—407, 420 után csak ennyi és ilyen sorrendben meghagyva: 407—531+430, 432, 472—474, 488—492.

Félek, ha valaki a szöveg segítségével csak ezen a kis területen is követi szerzőnket tisztító és reformáló tevékenységében, örökre

elveszti a Homeros-kritika tudományos komolyságába vetett bizalmát. Kárpótlásul álljon itt az igazi Homér nemes alakja, úgy, a hogy Petersen munkájának eredményeképen kibontakozik a legrégibb görög régiség kódéból. Nem a legendás vak énekes! «Fejedelmi származású férfi, a ki mint Achilleus és Patroklos, kényszerű tétlensége idején őseinek tetteit lelkében felidézi, harczy dicsőségüket elenyészni nem engedi s maga is még a dódónai pelasz Zeushoz imádkozik (t. i. mint hősei Trójában!). S ha költeményét tartalmának realitása szempontjából nézzük, mi van benne, a mi valóban meg nem történhetett volna, a mi ezen őserős nemzedék hősisége felett magasabban állna, mint a mily magasra a bámuló emlékezet s az igazi költészet idealizáló hatalma emelte?» (133. l.). Tehát a trójai háború is, a háttérben, történelmi valóság!

Belé kell nyugodnunk abba, hogy vannak emberek, a kik haláluk órájáig ragaszkodnak a maguk külön Homérjához, Iliosához és Ithakájához. Homér pedig, a kritikátlanok Homérja, a kiről csak annyit lehet tudni, a mennyi az Ilias első sorától az Odysseia utolsó soráig emberek és istenek örömről és bánatáról el van mondva, felvirrasztja napját a maga kis világában igazakra és hamisakra és talán nincs olyan «tudománytalan» hypothesis, a melynek ne volna valami támasztéka nála, *ex parte rei*. Ezért ismertetek itt röviden még egy könyvet, a mely függetlenül Petersentől és egészen más úton újra ugyanahhoz a régi eredményhez jut: egy régi költeményhez az Ilias előtt Achilleus haragjáról *Es war ein Lied von Ehre und Tod*, — írja Lörcher (50. l.). — *Zu seinem Lob sind Worte zu gering* (53. l.). Petersen mögött Welcker és Winckelmann áll s a tiszta belső fény, a melylyel az ő számára Homér költeménye az epigonokén «átvilágít», a görög márványszobroké. Lörcher láthatólag a germán hősmonda ideáljait hozza magával Homeroshoz. A következményekkel és felelősséggel terhes férfitettek láncolatán ismeri meg Homér eredeti művét. Mint Petersen, ő sem tűr meg benne tragédiába nem való alakokat, legkevésbé az Olympos frivol isteneit. Az eseményekben, mint valami belső erő, a «pragmatikus okság elve» működik (7. l.). Más szóval az igazi Homeros mindig teljes pszichológiai motiválással, *deus ex machina* nélkül dolgozott. Ez természetesen az Iliason csak nagyjából látszik meg, de mindig épen ott, a hol Achilleus előtérbe kerül. Így jut Lörcher a Petersen-féle költeményhez, «pragmatikus» módszerével, a mely olyan jó vagy rossz, mint bármely más önkényes eszköz önkényes theóriák igazolására s a mely, e hangzatos név nélkül, már a legrégibb Liederjügek fegyvertárában szerepel. De szerzőnk tudja használni az egység elméletének szolgálatában is. Az Ilias keletkezését részint az Achilleus haragjáról szóló költemény mystikus determináló erejének, részint egyetlen egy homérda munkájának tulajdonítja, a ki 150 évvel Herodotos előtt Kis Ázsiában született. Ennek az embernek lelki silányságáról fogalmat alkothatunk, ha elgondoljuk, hogy a tragikus hőskölteményt ő tűzdelte meg a burleszk istenscénákkal, de nagyságáról is, ha tudjuk, hogy az Iliáson s Odysseian kívül tőle származik az *Ἰλιάς μικρά* is a melyben Arstoteles szerint háromszor annyi tragédiára volt tárgy mint az első kettőben együttvéve.

Sajnos, nem tudom kellőképen méltányolni a könyveket, a me-

lyek 130 lapon a görög eposz minden problémáját így megoldják és czáfolni fölösleges ott, a hol nincs bizonyíték.

Mind a két munka, a melyet itt ismertettem, már megjelenésekor elavultnak, vagy legalább is elhibázott régi divatú kísérletnek mondható. A régebbi Homér-kritika majdnem egészen Achilleus haragjának a jegyében állott. «Csodálkoztak az emberek azon — olvassuk egy romantikus költő jegyzetei között — hogy Homér, a ki Achilleus haragját akarja énekelni, hőst majdnem mindig a háttérben tartja. Az isteni ifjút a Trója alatti tülekedésben profanálni nem akarta. Az ideális nem jelentkezhetett nap-nap után.» Nos, a tudósok ép ezzel a megoldással nem elégedtek meg. Az újabb Homér-kritika sokkal több megértést mutat a költői érzésvilág törvényei iránt, mikor Achilleus halálának titkát keresi az Ilias mögött. Hiszen Thetis könnyei hiába nem omlanak, az anyai szív nem csalódhatik, a rövid életű isteni ifjúnak meg kell halnia Homérnál. *Eben weil er so schön ist* — mondja az idézett romantikus.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLVI. KÖZGYÜLÉSE.

1921 márczius 9.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Már most egy éve, midőn Társaságunknak XLV. közgyűlését néhány szóval megnyitottam, rámutattam azokra a jóformán leküzdhetetlen, akadályokra és nehézségekre, melyekkel a tudomány és minden tudományos intézmény ez idő szerint és már több év óta hazánkban megküzdeni kénytelen. A mit a múlt évben elmondtam, azt ma szószerint ismételhetném, csak hogy a helyzet rajzához még jóval sötétebb színeket kellene használnom. De nem fogom megtenni, mi czélja is volna? hisz önök ép oly jól ismerik a viszonyokat, mint én, és ép oly jól tudják, mint én, hogy jajszóval, bármily indokolt legyen is, a helyzet nyomorúságain segíteni nem lehet. De azért nem kell kétségbeesnünk, csak tisztán kell fölismerni Társaságunk helyzetét.

A Philologiai Társaság, mely maholnap egy félszázados igen érdemes múltra tekinthet vissza, kezdettől nagyon kétséges és kevésbé biztató alapon indult meg. Alaptőkének egy fillér sem volt és így kizárólag Közlönyünk kiadására kellett szorítkoznunk, e kiadás fedezetét pedig buzgó tagjaink tagdíjai és a tanintézetek előfizetései szolgáltatták, mihez később a M. T. Akadémia szerény segélye járult, mely legújabbán elmaradt. Tehát nem produkáltunk egyebet, mint havi folyóiratunkat, ezt is csak úgy, hogy philologus dolgozótársaink közreműködéseikért szégyenletes minimális írói tiszteletdíjjal érték be. Ha mégis ma, egy futó pillantást vetünk Közlönyünk 43 befejezett kötetére, nemcsak megnyugvással, hanem méltó büszkeséggel mond-

hatjuk, hogy a hazai tudománynak megbecsülhetetlen szolgálatot tettünk, mert folyóiratunk nemcsak a magyar közlönyök sorában foglalja el a legelső helyek egyikét, hanem bátran állhat a külföldnek legjelesebb rokon szakfolyóiratai mellé. E fényes sikert kizárólag ügybuzgó társaink önfeláldozó közreműködésének és lelkes ügyszeretetének köszönhetjük, mely bizonyára jövőre sem fog elpártolni tőlünk.

Közlönyünknek kezdettől hármass feladata volt és az maradt a mai napig. Első, hogy a philologia munkásait önálló kutatásokra buzdítsa és dolgozataikat közreadja. Számos értékes tanulmányt, melyeknek eredményei részben a külföld tudomására is jutottak és ott is elismerést arattak, hozott Közlönyünk négy évtized folyamán, és örövendetes, megnyugtató tény, hogy folyóiratunk kötetei ezen első szempontból is emelkedő irányt mutatnak: az első szerény és félénk kísérletek után mind izmosabb és értékesebb dolgozatok következnek, az utolsó kötetek pedig úgy a classica, mint a modern philologia terén teljességgel a philologiai tudomány mai színvonalán állnak.

Folyóiratunk második föladata a kartársak és érdeklődők tájékoztatása volt a philologiai tudományok haladása körül. Hogy e föladatunkat is mily buzgalommal és sikerrel oldotta meg Közlönyünk, bizonyítja a külföldi tudományos irodalom körébe eső számos alapos és sokszor önálló kutatás alapján helyreigazító ismertetés, mely folyóiratunknak sokaktól legtöbbször becsült és mindenesetre lényeges alkatrésze.

Vége Közlönyünk harmadik föladata a kritika volt, melyet elsősorban hazai philologiai irodalmunk termékeivel szemben gyakorolni hivatva volt. Ez a harmadik föladat volt a legnehezebb, legkényesebb, de egyúttal legegészségesebb és leghasznosabb. Csak a ki egy futó pillantást vet a hazai philologia állapotára a múlt század hatvanas éveiben, midőn a tudományos munkásságnak még csak első, nem mindig örövendetes csirái mutatkoztak, tankönyveink pedig, igen kevés számú kivétellel, valósággal botrányosak voltak, tudja méltányolni, hogy kritikai munkásságunkkal mily nagy szolgálatot tettünk a tudománynak, hogyan sikerült a hazai philologia színvonalát lassan, de következetesen mind magasabbra emelni, hogyan hatottunk a fáradozásunkkal javítólag és termékenyítőleg a hazai középoktatásnak folyton emelkedő fejlődésére. Barátokat kritikával szerezni nem igen lehet: az írók legnagyobbrészt hiúk, önhittek, gyanakvók, de féltik erkölcsi és anyagi posztójukat is. Kevés magyar folyóirat volt is annyi szenvedelmes, de rendszerint igazságtalan támadásnak cél-táblája, mint a miénk. De Közlönyünk múltja fényesen mutatja, hogy mennyire lehet az embereket ez irányban is nevelni. Folyóiratunk első kötetei tele vannak hosszadalmas és elkeseredett «ellenbírálatokkal», pedig igen sok ily nyilatkozatot, mivel semmit sem czáfolt és semmit sem bizonyított, nem is adtunk közre; de kötetről-kötetre fogy e személyi védekezések száma, a mi persze Társaságunk azon határozatának is következménye, hogy már jó ideje nem közlünk bírálatot tankönyvekről. Mégis merem állítani, hogy megneveltük szaktársainkat: elismerik a kritika jogosultságát és hasznát és meg tanulták, hogy az okos és tárgyilagos kritika el kell viselni, ha egyszer-másszor rosszul esik is, persze nem az ártatlan, csak az ügyet szolgáló bíráló hibájából. Kritikai munkásságunkat igen értékesen ki-

egészíti az a rendkívül becses kimutatás, mely a hazai philologiai irodalom könyvészetét évről-évre megbízható pontossággal összeállítja.

Tehát ismételhetem, hogy Közlönyünk négy évtized óta derekasan felel meg hivatásának és hogy Társaságunk e Közlöny kiadásával igen nagy szolgálatot tett és tesz ma is a hazai tudománynak. Anyagi eszközünk ma is voltaképp csak annyi van, mint egy félszázaddal ezelőtt volt, midőn folyóiratunk első sovány füzeteit világgá bocsátottuk: szaktársaink tagdíjai és tanintézeteink előfizetési. Es még ebben a jövedelmünkben is erősen megkárosított a háborúnak szerencsétlen befejezése: elszakított honfitársaink közül sokan mintha elszakadtak volna tőlünk, mert egyelőre sem tagdíjakat nem fizetnek, sem az előfizetők sorában nem maradnak. Hinnünk és remélnünk kell, hogy a helyzet e szűkebb szempontból is javulni fog, ha fojtogató szomszédainkkal ismét emberi viszonyba sikerül jutnunk. Addig pedig csak azzal a baráti kéréssel fordulhatok kedves tagtársaimhoz, iparkodjanak új tagokat és előfizetőket toborozni, hogy anyagi megélhetésünk egyetlen forrása ki ne apadjon, sőt a kedvezőtlen viszonyok ellenére is, lehetőleg gyarapodjék.

Ez őszinte és nyomós kéréssel megnyitom Társaságunk XLVI. közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt közgyűlés! Az elmúlt esztendő teljessé tette nemzeti katastróphánkat. A trianoni béke nemcsak hazánk területét csonkította meg, hanem egyúttal feldúlta nemzeti életünket is. Gazdasági erőink aláhanyatlottak, politikai küzdelmeinknek jellemét meg a pártok önzése és versengése adta meg. Még sötétebb képet nyujt tudományos életünk. Itt, mintha valamely gonosz szellem rontotta volna meg irodalmunkat, minden fejlődés megakadt, s nyomdai viszonyaink ziláltsága következtében a gondolatközlés szinte középkori színvonalra szállott alá. A súlyedésnek megdöbbentő példája éppen Társaságunknak lezáruló munkaéve.

A mily büszkeséggel tekintettünk egykor kiadványainknak tekintélyes sorára, ép oly lehangoló annak megállapítása, hogy az elmúlt évben semmiféle nyomtatvánnyal sem gyarapíthattuk a magyar philologiai irodalmat. Közbejött akadályok miatt a *Görög-magyar szótár* kész részét sem adhattuk a közönség kezébe. Ezt a kötelességünket a kiadó céggel egyetértve, legközelebb akarjuk teljesíteni, de a nagy becsű kötet is, mint egykori pezsgő társasági életünknek emléke, még inkább figyelmeztet bennünket mai helyzetünk sivárságára. Csak a folyó év elején tette a vallás- és közoktatásügyi miniszterium nagyobb adományuk lehetővé, hogy tagtársainknak s előfizetőinknek az 1920-dik évre a *Philologiai Közlönyt* öt ívnyi terjedelemben nyújthatjuk. Midőn a kis füzetet, mint az élet megmozdulásának jelét, szeretettel üdvözljük, mély hálával mondunk köszönetet a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak nemes gondoskodásáért. Különösen nagyrabecsüljük benne azt a komoly elhatározást, hogy sokszor hangoztatott műveltségi felsőbbbségünket ellenségeinknek adáz bosszúja ellenére is fenn akarjuk tartani a Duna és Tisza környékén.

Itt volna helye, hogy én is kérő szómmal forduljak a magyar társadalomhoz. Hivatkozhatnám Társaságunknak félszázados múltjára, azokra a nagy értékekre, melyeket a *Philologiai Közlönynek* negyvennégy évi folyamában gyűjtöttünk össze s melyek külföldön is tiszteletet keltettek a magyar philologiai törekvések iránt. Attól félek azonban, hogy kérésem kiáltó szó lesz a pusztában. Ha szavaim mégis megértő lelkekhez jutnának el, biztosíthatom őket, hogy a honépítésnek ügyét szolgálja az, a ki Társaságunkat nehéz küzdelmeinek idején segíti. Folyóiratunk füzetei, melyek az erőszakosan megvont határon át repülnek, az összetartás gondolatát hirdetik majd elnyomott testvéreinknek, *Külföldi Értesítőnk* pedig erősíteni fogja annak a nagy nemzetnek rokonérzését, mely együtt vérzett velünk diadalmas csatákon s együtt szenved velünk az igazságtalan béke csapásai alatt. Egyelőre bizalommal tekintünk a jövőbe, látva, mint támogatja az áldozatkészség legelső tudományos társaságunkat, a M. T. Akadémiát, melyet gr. Széchenyi Istvánnak messzire tekintő gondolata a nemzeti szellem szentélyeként állított a magyar műveltség akropoliszára.

Minél több akadályba ütközött magyar földön a nyomtatott betű, annál nagyobb jelentőségre tett szert irodalmi eszméink terjesztésében az élő szó. Ez indított bennünket is arra, hogy Társaságunkat az elmúlt évben többször gyűjtsük össze a felolvasóasztal körül. Itt is nagy nehézségek gördültek eléink. A meghívók nyomtatásáról s postai szétküldéséről a nyomdai és postai árak hihetetlen emelkedése miatt le kellett mondanunk, hírlapjaink meg nem igen adtak helyet értesítéseinknek. A hidegebb idő beálltával pedig még a megszokott ülésteremből is kiszorultunk, úgy hogy felolvasó-üléseink közönsége hónapról-hónapra apadt. Mindazáltal múlt közgyűlésünk óta hat felolvasó-ülést tartottunk a következő tárgysorral. Márczius 10-ikén Eckhardt Sándor *Bessenyei és az angol-francia politikai irodalom* című tanulmányát olvasta fel. Április 14-ikén Szentirmay Gizella Scholz Vilmos *Meroë* című tragédiájának fordításából mutatott be részeket, mit Vikár Béla felolvasása követett *La Fontaine Magyarországon* címmel. Május 19-ikén Heinlein István Tarentum alapításának mondájáról értekezett, Szigetvári Iván pedig Petőfi leíró költészetéről. Október 13-ikán Székely Istvánnak *Nagy Sándor levele Aristoteleshez* című dolgozata s Elek Oszkárnak *A walesi bárdokról* szóló értekezése került felolvasásra. November 10-ikén Tolnai Vilmos Thalý kurucz balladáinak keletkezését világította meg, míg Förster Aurél görög auctorokból magyarázott egyes helyeket. Deczember 15-ikén Heinrich Gusztávnak *Amadis de Gaula* című tanulmánya és Papp Ferencznek Gyulai Pál ismeretlen útirajzáról szóló értekezése szerepelt a tárgysorban. A jövő hónapban a szokott időben — a hónap második szerdáján — ismét megnyitjuk felolvasó-üléseink sorát s kérjük tisztelt tagtársainkat, emeljék minél többen üléseink jelentőségét dolgozataikkal is megjelenésükkel. Szívesen látjuk felolvasó-asztalunknál vidéki tagtársainkat is. Legalább ilyen módon védekezzünk tudományos életünknek legnagyobb veszedelemre. A munkakedv hanyatlása ellen. Legyenek üléseink a magyar philologia munkásainak meghitt gyülekezőhelyei, s érvényesüljön bennük minden komoly törekvés, mely tudományunknak javára szolgál!

A komor hangulatokba, melyek a letűnt hónapokra sűrű ködként nehezedtek, belevegyült az a fájó érzés, melylyel elhunyt tagtársainkat örök nyughelyükre kísértük ki. Gyászunk határait azonban annál kevésbbé tudjuk biztosan megvonni, minthogy vidékről vagy az elszakított területekről csak hónapok múlva ért hozzánk egy-egy haláleset híre. Idáig a következő veszteségeinkről van tudomásunk.

Az elmúlt év halottjai Kardos Gyula kassai premontrei főgymn. tanár s Miklós Ferencz budapesti székesfővárosi reáliskolai tanár. Az utóbbi munkatársa volt a *Philologiai Közölny*nek, főkép Mikes Kelemennel foglalkozott s nevét a *Törökországi Levelek* emlékkiadásának sajtó alá rendezésével tette ismertté. A múlt év folyamán halt el Himpfner Béla budapesti I. kerületi állami főgymn. igazgató, a classikus és modern irodalomnak alapos ismerője. Nagy műveltségével a tudományoknak és művészeteknek széles területén uralkodott, de irodalmi tervei többnyire az igazgatói teendők drótsövényein akadtak meg. Azok a cikkek, melyekkel folyóiratainkat, köztük a *Philologiai Közölny*t gazdagította, kétségtelenül bizonyítják, hogy benne egyik legképzettebb philologusunkat veszítettük el. A magyar közoktatásügynek nagyérdemű munkása volt másik elhunyt tagtársunk, Géresi Kálmán, a debreczeni tankerület főigazgatója is. Egyéniségének fejlődésére elhatározó hatással volt az az idő, melyet mint gr. Tisza István nevelője a Tisza-család körében töltött. Irodalmi munkásságának eredményei nagyrészt történeti tanulmányok, levéltári kutatások és kiadások, valamint rajzok Debreczen irodalmi életéből. Nagy tudományánál és ritka erélyénél fogva az ország legmagyarabb vidékének középiskoláit oly magas színvonalra emelte, mely általános tisztelet tárgya volt messze földön. Elköltözött az élők világából a lelkes classikus philologus, Zsoldos Benő is, a sárospataki ref. főiskola főgymn. tanára, majd levéltárosa. Őt a görög szellem fénye vonzotta s lelkesítette arra a merész feladatra, hogy a magyar irodalmat Thukydides fordításával ajándékozza meg. Tervét nagy kitartással valósította meg, s ha nem sikerült is neki Thukydides egyéniségét a maga valóságában feltűntetni, nagy szellemi munkát végzett, fordítása pedig hűségénél s pontosságánál fogva biztos alapot nyújt későbbi vállalkozások teljesebb sikerének. Ez elévülhetetlen érdemeiket ismerte el a Budapesti Philologiai Társaság, mikor Zsoldos Benőt 1896-ban választmányának tagjává választotta. Nagy szolgálatokat tett Zsoldos Benő a *Philologiai Közölny*nek is becses cikkeiben. Csak nemrégiben vonult vissza a sorscsapások alatt, hogy most a halál némitssa el.

Bánatos érzésekkel állunk meg még egyszer gondolatban az új sírhalmok mellett, melyek annyi szellemi értékünket rejtik magukban. Elhunyt tagtársainktól azzal a gondolattal búcsuzunk, hogy emléküket szeretettel őrizzük körünkben, munkájuk pedig tovább hat a magyar műveltség életében. A mennyire feldúlta életüknek végső szakát nagy nemzeti katastrophánk, legyen síri álmuk nyugodt lent, a szétéptett haza földében.

Bármennyire lehangozlják is azonban kedélyünket az elmúlt esztendő sötét emlékei, teljes erőnkől fel kell vennünk a harczot a csüggedés, a kétségbeesés s a lemondás szellemével. A magyar mű-

veltség nem most először jutott zátonyra, de mindannyiszor győzelmesen került ki válságos helyzetéből. Hetven évvel ezelőtt a világi katastropha után a magyar irodalmi élet ép úgy összeomlott, mint napjainkban; az a társaság azonban, mely akkor a magyar szellemi élet vezetését kezébe ragadta, erős hitével diadalmaskodott az ellenséges viszonyokon. Mennyi erőfeszítésre volt szüksége a pesti íróvilágnak, míg biztosította annak a nagy napilapnak megjelenését, melyben nemcsak a magyar nemzeti politika, hanem egyúttal a komoly irodalmi kritika is szóhoz jutott! S mily lankadatlan munkával teremtette meg Csengery Antal, a kiváló szervező egyéniség, is a *Budapesti Szemlét*, azt a folyóiratot, mely a különböző tudományos törekvéseket nagy nemzeti célok szolgálatába állította! Abban a két évtizedes küzdelemben, melynek irányát az államférfiúi lángelme jelölte meg, az államférfiúnak méltó segítőitársai voltak az író és tudós; egyaránt osztottak az önáldozatokban s joggal követelhetők részüket a sikerekből is.

Az elnyomatás korának mozgalmában kétségkívül több az erkölcsi érték, mint mai közállapotainknak bántó ellentmondásaiban. Akkor az elnyomó hatalommal a magyar társadalom egysége állott szemben, míg mai nemzeti élet-halálharcunkban kettős csatavonalunk van: egy külső és egy belső. Annál elengedhetetlenebb a nemzeti erők összepontosítása. Senki és semmi sem lehet oly nagy, hogy egyedül leküzdhetné a mindenünnen fenyegető veszedelmeket; senki és semmi sem lehet oly kicsi, hogy segítsége nélkülözhető volna. A nagy megróbáltatások idején Társaságunkra is nemes hivatás vár. Ha nyomasztó viszonyaink között sem tesszük le tollunkat, ha a meghallgatás reménye nélkül is folytatjuk tudományos kutatásainkat, ha a vidék s a megszállott területek magyarságában élesztjük az összetartozás érzetét: akkor mi is a nemzeti ellentállásnak hathatós tényezőivé leszünk. Ily szerepre kötelezi Társaságunkat a magyar tudomány múltja, mely a magyar nemzet igazságát mindig összeegyeztette az emberiségnek örökkévaló eszményeivel. A mi fegyvereink a kiművelt gondolat, a lelkes szó s a győzelmes betű. Ezekkel induljunk a széttépett magyar haza védelmére, ezekkel induljunk új honfoglalásra!

PAPP FERENCZ.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés! Folyó év február 2-án a pénztárvizsgáló-bizottság elnökének lakásán megejtettük a pénztárvizsgálatot, melynek eredményéről a következőkben van szerencsénk beszámolni:

A) Megvizsgáltuk, a számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1920. évi zárószámadást, a mely szerint a bevétel volt 32,927 K 99 fl., a kiadás pedig 29,258 K 16 fl., a pénzmaradvány pedig 3669 K 82 fillér. Azonban a Közlöny nyomdai költségei fejében decz. 31-én még 3445 K 22 fillérrel tartoztunk a Franklin-Társulatnak, 1483 K 60 fillér az alapítványok terhére esik, úgyhogy az 1920. évet a valóságban 1259 K deficitel zártuk. Ez az aránylag öröndetes pénzügyi eredmény csak úgy volt elérhető, hogy a Közlöny 1920. évfolyama mindeddig nem látott napvilágot.

s azon is örülnünk kell, hogy az 1919. évfolyamot sikerült a most lezárt évben befejeznünk. Még ezt is csak a kormány nagylelkű támogatásával adhattuk ki, a mely az 1920. pénztári évben 25,250 K-t juttatott Társaságunknak.

Bevételeink egyébként rendkívül szerények voltak, habár némileg felül is múlták kissé pessimistikus alapon nyugvó számításainkat. Így rendes tagdíjak fejében 1406 K 50 fillér folyt be az előirányzott 1000 K-val szemben, tagdíjhátralékból 1001 K 50 fillér bevételünk volt, pedig csak 500-ra számítottunk, az előfizetésekből való 1872 K 50 fillérnyi bevétel is felülmúlta az 1500 K-nyi előirányzatot. Kamatjövedelmünk technikai nehézségek miatt nem volt fölvehető, a hirdetési díj elmaradását pedig a Közlöny 1920-iki évfolyamának elkésése okozta.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget, a mely 43,357 K 83 fillér vagyonnal szemben 18,928 K 02 fillér terhet tüntet fel.

C) alatt bemutatjuk az 1921. évi költségvetést. A bevételeket 55,369 K 83 fillérben, a kiadásokat 55,545 K 22 fillérben irányítottuk elő, számításba vévén, hogy folyóiratunk 1920-iki és 1921-iki évfolyama legfeljebb 10 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Az idén is hozzá kell csatolnunk e helyütt azon megjegyzésünket, hogy költségvetésünk ismét csak hozzávetéseken, nem pedig reális számításokon alapszik.

Befejezésül megállapítjuk, hogy a pénztári ügyvitel ellen-semmi észrevételünk nincs, s tisztelettel kérjük, hogy a közgyűlés jelentésünket tudomásul venni és Császár Ernő pénztárosnak a szokásos fölmentést megadni szíveskedjék.

Budapest, 1921. február 2-ikán.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

HUSZTI JÓZSEF,
biz. tag.

SZÉKELY ISTVÁN,
biz. elnök.

GYULAI ÁGOST,
biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1921. évi márczius 9-én a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Alszeghy, Császár Elemér, Eckhardt, Ferenczi, Finály, Gyulai, Heinlein, Incze, Kuzsinszky, Némethy, Pauler, Pintér, Szegedy, Székely, Thienemann. Tolnai vál. tagok, Hegedűs alelnök, Papp I. titkár, Császár Ernő pénztáros, Förster szerkesztő. Jegyző: Huszti József.

A tárgysor főbb pontjai:

1. Az elnök jelenti, hogy a társaság az Országos Szabadoktatási Tanácstól 12,000 K segélyt kapott azzal a feltétellel, hogy a tudomány népszerűsítését folyóiratában és felolvasó ülésein előmozdítja.

2. A pénztáros előterjeszti jelentését, mely szerint bevétel 16,213.83 K, kiadás 14,505.12 K. Együttal tudomására hozza a választmányának, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter a társaság-nak évi 30,000 K segélyt engedélyezett.

3. Alapító tagnak jelentkezett Gálos Rezső. Ezzel kapcsolatban a pénztáros javasolja, hogy az alapító tagoktól a jövőben a társaság az eddigi 200 K-án felül további 300 K-t kérjen. A választmány a pénztáros javaslatát elfogadja.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1921 március 9-én tartott XLVI. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Papp Ferencz.

Jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Förster Aurél szerkesztő, Huszti József második titkár, Császár Ernő pénztáros, Alszeghy Zsolt, Arányi Erzsébet, Bányai Géza, Császár Elemér, Dézsi Lajos, Eckhardt Sándor, Finály Gábor, Friml Aladár, Gulyás Pál, Gyulai Agost, Hopp József, Heinlein István, Hüttl Armin, Kádár Levente, Karl Lajos, Kerényi Károly, Kornis Gyula, Kubicek Albert, Kuzsinszky Bálint, Moravcsik Gyula, Nagy Pál, Némethy Géza, Pauler Ákos, Sebestyén Erzsébet, Schwartz Elemér, Skopál Iona, Skopál István, Szegedy Rezső, Székely István, Thienemann Tivadar, Tolnai Vilmos, Várdai Béla, Vayer Lajos, Zlinszky Aladár, Zombory János, Zolnai Béla.

1. *Heinrich Gusztáv*, elnök megnyitja a közgyűlést és fölolvassa elnöki beszédét.

2. *Kádár Jolán* fölolvassa *Bayer József emlékezete* című tanulmányát, melyért az elnök indítványára a közgyűlés köszönetet mond.

3. *Papp Ferencz* fölolvassa titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

4. *Császár Ernő* ismerteti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését. A közgyűlés köszönetét nyilvánítja a bizottság fáradozásáért, elfogadja a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak az 1920-ik évre megadja a felmentést, másrészt elismeréssel adózik neki önzetlen és eredményes munkásságáért.

5. A választmány tagjaiul a következők választottak meg. Budapestiek: Alszeghy Zsolt, Binder Jenő, Birkás Géza, Cserép József, Eckhardt Sándor, Ferenczi Zoltán, Fest Sándor, Finály Gábor, Friml Aladár, Gyomlay Gyula, Gyulai Agost, Heinlein István, Hittrich Ödön, Hóman Bálint, Incze József, Kempf József, Kmoskó Mihály, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Némethy Géza, Pauler Ákos, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Szegedy Rezső, Székely István, Tolnai Vilmos, Vári Rezső, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla. Vidékiek: Burián János, Császár Elemér, Csengeri János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczi Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Gragger Róbert, Helle F. Hugó, Hornyánszky Gyula, Kacs Kovács Kálmán, Kornis Gyula, Kristóf György, Lajti István, Láng Nándor, Pap Károly, Pirchala Imre, Prácer Albert, R. Prikk Marián, Pröhle Vilmos, Rác Lajos, Schmidt Henrik, Thienemann Tivadar, Vietorisz József, Werner Adolf, Zoltvány Irén.

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

PAPP FERENCZ,
első titkár.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1921. április 13-án *felolvasó ülést* tartott a következő tárggyal: 1. *Gulyás József*: Zsoldos Benő tudományos működése. 2. *Császár Ernő*: Vas Gereben mint regényíró. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Eckhardt, Ferenczi, Finály, Heinlein, Lajti, Némethy, Szegedy, Tolnai vál. tagok, Papp I. titkár, Förster szerkesztő, Császár Ernő pénztáros. Jegyző: Huszti. — 1. Az elnök javaslatára a választmány elhatározza, hogy az EPhK legközelebbi száma lehetőleg még a nyári szünielő előtt jelenjék meg. 2. A görög szótár ügyében a választmány az elnököt bízta meg, hogy a nyomdával a szükséges tárgyalásokat elvégezze. 3. Pénztári jelentés: bevétel 48,843.73 K, kiadás 18,818.84 K. 4. Új tagok: Almásy Imre, Csehély Aladár, Kárpáti Győző és Osztrogonác Ferencz tisztv.-telepi főgm. tanárok (aj. Várdai).

1921. május 18-án *felolvasó ülés* volt a következő tárgysorral: 1. *Székely István*: Ókorvégi római sírfeliratok. 2. *Heinrich Gusztáv*: Goethe legújabb munkája. 3. *Farkas Gyula*: Petőfi elbeszélő költeményei. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Alszegehy, Finály, Heinlein, Incze, Kuzsinszky, Lajti, Némethy, Szegedy, Székely, Thienemann vál. tagok, Hegedűs alelnök, Papp I. titkár, Förster szerkesztő, Császár Ernő pénztáros. Jegyző: Huszti. — 1. A titkár felolvassa Rácz Lajos és Prácsér Albert új vál. tagok köszönőlevelét. 2. Pénztárosi jelentés: bevétel 52,492.03 K, kiadás 18,908.14 K, a nyomdának a társaság még 16,220.50 K-val tartozik. Zlinszky Aladár vál. tag alapítványát 500 K-ra egészítette ki, gr. Apponyi Sándor tagdíj fejében 200 K-t, Prácsér Albert 100 K-t küldött. A felülfizetésekért a választmány köszönetét fejezi ki. 3. Új tagok: Hunyadi József, Kovács Sándor, Szendrey Zsigmond, Szerető Géza, Szira Béla tisztv.-telepi főgm. tanárok (aj. Várdai Béla), báró Brandenstein Béla egyetemi h., Holik Flóris tanárjelölt (aj. Császár Ernő), Konrád Ferencz tanár (aj. Moravcsik). 4. Hegedűs alelnök jelenti, hogy a görög szótár I. kötetével a nyomda rövid időn belül elkészül.

1921. május 28-án *rendkívüli választmányi ülés* volt Heinrich Gusztáv elnöklete alatt. Jelen voltak: Császár Elemér, Finály, Némethy vál. tagok, Papp I. titkár, Förster szerkesztő, Császár Ernő pénztáros. Jegyző: Huszti. A választmány kiküldi Császár Elemért, hogy a felállítandó tudományos nyomdára vonatkozó tárgyalásokon a társaságot képviselje.

1921. október 12-én *felolvasó ülés* volt a következő tárgysorral: 1. *Kerényi Károly*: Oxytonismus. 2. *Holik Flóris*: Codexeink forrásaihoz. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Császár Elemér, Eckhardt, Finály, Gyomlay, Kornis, Lajti, Némethy, Székely, Zolnai vál. tagok, Papp I. titkár, Förster szerkesztő, Császár Ernő pénztáros. Jegyző: Huszti. 1. A pénztáros bejelenti, hogy a kedvezményes papirosla a pénzt befizette. 2. Császár Elemér jelenti, hogy a közös tudományos nyomda felállítására vonatkozó tárgyalások folyamán eddig nevezetesebb mozzanat nem merült fel. 3. Új tagok: Varanics Ferencz (aj. Papp), Mikola Ferencz (aj. Császár Ernő). 4. Papp I. titkár felolvassa Hegedűs István alelnöknek Heinrich Gusztávhoz írt levelét, melyben alelnöki tisztéről lemond. A választmány a lemondás szándékát szomorúan vette tudomásul, azonban a döntést a közgyűlésnek tartotta fenn. 5. Pénztárosi jelentés: bevétel 55,159.93 K, kiadás 29,519.14 K.

— † *Haraszti Gyula* (1858–1921.). Nagy és puritán tudósjellemet vesztettünk Haraszti Gyulában. Élete végéig lankadatlanul élt benne tárgyanak szeretete és a tudományos érdeklődés, a mi nálunk, Magyarorszá-

gon, sokakból elég korán, többnyire kimerülés folytán, kialszik; lappangó kórjának fizikai és fia elvesztésén érzett lelki fájdalomát főképp a tudományos foglalkozás enyhítette.

Pályája egyenes vonalban emelkedik munkássága arányában. 1858-ban született Kolozsvárott német eredetű családból; piarista-rendi középiskolai tanárnak készült, de még mint kispap kilépett a rendből. Egy ideig vidék tanárkodott, végre 1895-ben a kolozsvári egyetemen a francia nyelv és irodalom tanára lett. 1909-ben nevezték ki a budapesti egyetemre. A Kisfaludy-Társaság és az Akadémia tagjai közé választotta. Társaságunk 1918-ban választotta tiszteleti tagnak.

Munkássága nagyterjedelmű; főbb művei időrendben: *A naturalista regényről* 1886 (akadémiai pályamű); *André Chénier* 1890 (francziálul 1892); *Molière élete és művei* 1897 (2 köt.); *A francia lírai költészet fejlődése* 1900; *La littérature dramatique dans ses rapports avec la scène* 1904 (*Revue d'Histoire Littéraire de la France*; ugyanez bővebben magyarul: *A Renaissance francia színháza és a színszerűség* 1907 (Akad. Értekezések); *A francia irodalom története* 1905 (Heinrich: *Egyetemes Irodalomtörténet*-ben); *Corneille és kora* 1906, *Jean de Schelandre: Tyr et Sidon* 1908 (kritikai kiadás bevezetéssel a Société des Textes Français Modernes sorozatában); *Edmond Rostand* 1913 (magyarul és francziálul); *Hogyan írtak és beszéltek a régi francziák* 1919 és *En glanant chez Lafontaine* (sajtó alatt). Közölnyünknek régebben szorgalmas munkatársa volt.

Haraszti műveinek egy része népszerűsítő irányú. Ilyen fajta munkásságot köteles mindenki kifejtetni, a ki idegen irodalmakkal tudományosan foglalkozik. Corneille-ről és Molière-ről, a XIX. sz. lírai költészetéről írt könyvei, irodalomtörténete szükséges összefoglalások és ismeretesekek, de számos eredeti megállapítás is van bennük, különösen a Corneille-ről írt műben. Írt egy kis nyelvtant, népszerű füzetet az ó-francia kiejtésről, írt kritikát és, sok mindent fordított magyarra a francia irodalomból, melyet nála senki jobban nem ismert.

Szorosabban vett tudományos munkásságának fontossága az, hogy Haraszti az első magyar tudós, a ki a magyarországi francia irodalmi kutatásokat beillesztette a francia tudományos kritika kereteibe. Elődjé, a genialis Becker Fülöp Ágost minden eredetisége mellett a német romanisztika leszármazottja. A francia tudományos folyamatba Haraszti kapcsolta be először a magyar tudományos életet. Fiatalkori műve *A naturalista regényről* még Brunetiére kritikája nyomán keletkezett. De a műfajok nagy pozitívista kritikusa kevésbé volt rá hatással, mint az intuitív módszerrel dolgozó Sainte-Beuve örököse Émile Faguet, kivel személyes ismeretségben is állott. Őt is élete végéig jobban vonzották az egyének, mint az eszmék és inkább essai-formájú monographiakat írt, mint Faguet, mert az egyéni analízis volt kedvenc foglalkozása. A legmélyebb hatást azonban kétségtelenül Gustave Lanson tette rá: Haraszti őszinte hittel ültette át Lanson pozitívista alapon álló történeti módszereit a budapesti egyetemre. Bár igyekezett élete végéig a könnyed essai-formát műveiben megtartani — formaérzék hiján több-kevesebb sikerrel —, az olvasó könnyen észrevehette pl. a Rostand-monographiában a kiterjedt forrástanulmányokon a történeti kritika hívét. S ez élete munkásságának legmaradandóbb része. Ezért marad a Schelandre-kiadás, melyben a történelmi kritikai módszer valóságos irodalmi felfedezésre vezetett, legjobb műve, melyet ma is tisztelettel idéznek. (Cohen, *Ecrivains français en Hollande* 1921. cz. művét Haraszti nevével kezdi és egy problémájából indul ki).

Érdeklődésében azonban Haraszti mindvégig megmaradt annak az eklektikus esztétának, a mivé a régibb francia kritikai irány, de valószínűleg a Péterfy és Riedl barátsága is tette. A XVIII. század eszméi kevésbé érdekelték, mint a finomabb lelkű költői egyéniségek: Racine és Musset voltak kedvelt írói.

A ki csak tudományos munkásságát ismerte, nem ismerte őt egé-

szen. Mi tanítványai örök emlékünkből fogjuk tartani jó szívét, nemes kedélyét, és hálás érzéssel gondolunk arra, mily szeretettel közeledett hozzánk. Mert ő is azok közé tartozott, kik, mint Katona Lajos, nem ülték el olymposi magasságban, hanem a közvetlen érintkezésben látták tudományos nevelőhatásuk legfontosabb eszközét.

ECKHARDT SÁNDOR.

— + Riedl Frigyes. Nemes pályatársunk, kedves jó barátunk! Bocsáss meg, ha még egy szóra megállítunk nagy útra indulásod perczében, az utolsó, mindennél szomorúbb párbeszédre, a melyben csak az egyik fél szól, a másik már nem felel. Bocsáss meg, hogy megállítunk, de nem tudunk szó nélkül elmaradni tőled, mikor utolsó nagy útra indulsz, a melyről nincs visszatérés, a mely után itt nem látjuk egymást többé. Neked bizonyynyal könnyű a távozás ebből a siralomvölgyéből, a melylyé édes magyar hazánk nemes munkában telt szép életed alkonyán változott, a testi és lelki szenvedések amaz özönéből, melylyel eszményi élvezeteidért a váltságot lefizetted; hiszen téged odaát már sokan várnak, a kiket legbensőbbben szeretted: a szülőcsalád, az imádott édesanya, a meghitt barátok köre, s korodnak nagy magyarjai, eszményképeid. Te egy állandóbb, boldogabb hazába indulsz, melyet ellenség és árulás meg nem csonkít, el nem rothaszt, ki nem rabol, a hol nincs bűn, szenny, nyomor és hazugság, hanem az örök szép, jó és igaz, tündéri napvilágá fényeskedik, a mi után szomjú lélekkel epedtél. De mi, pályatársaid és tanítványaid, összeszorult szívvel álljuk körül e koporsót, a melybe tanszékedről leszálltál, a melyben mondhatatlan fájdalomaktól elgyötört tested megpihen s a mely átszállít ama másik országba.

Nekünk fáj: szoktatni magunkat ahhoz a gondolathoz, hogy ne lássuk többé azt, a kit Riedl Frigyes névvel szerettünk és tiszteltünk; hogy ne halljuk többé szavadat, melyből szellem és szív, eszme és melegség, bölcsesség és ártatlan szeszély sugárzott reánk s melylyel elvarázsolad azt, a ki veled érintkezett. Fáj tudni, hogy ne lássuk többé a Raffael athéni iskolájának képesarnokába beillő méla és beszédes arcodat, s az ifjúság ne álmélkodhassék, ne lelkesedhessék többé mindig érdekes, mindig gazdag tartalmú, mindig választékos előadásaidon, hogy immár vége szakadjon a gyöngyszornak, melyeket ragyogó esszéidből fűztél. Fáj látni, hogy meghalhat az, a mi halhatatlannak tetszett, a mi mindenkor az életet jelentette, a mi nemcsak élt, hanem éltetett, a folyton pezsgő szellem és kedély. Hogy megszűnhet létezni egy ilyen egyéniség, mely egy eszmét képviselt, a nemes és művészi, az eszményi életfelfogást.

Lesz idő, bizonyynyal, mikor jobban érezzük, hogy nem hagytál el egészen, hogy útra nem vitted el, hanem nekünk hagytad életed egész gazdag keresményét, ezt a kincsesházat. Lesz idő, mikor csak a dísz ragyogása tűnik szemünkbe, melyet az egyetemnek, a tudományosságának szerezted, mikor csak tiszta lelked fényessége világít elének; de most a friss seb égetően sajog, könnytől fátyolos szemünk mindent gyászszínen lát és mi elcsukló szóval búcsuzunk tőled. Menj utadra, menj szeretteidhez, elődeidhez, eszményképeidhez, de tudd meg, hogy itt is hagytál szerető szíveket, hagytál hűséges barátokat, hagytál igen sokakat, kik téged eszményképül tisztelnek. Köszönjük a dús örökséget, melyet nekünk hagytál. Vidd útravalóul áldásunkat, szeretetünket. Isten veled! ¹⁾

NÉGYESY LÁSZLÓ.

— Goldziher Ignác 1850—1921. Ibn Challikán, az arab Plutarchos, e szavakkal jellemzi al-Fárahít, a török származású arab tudóst: *azhād an-nās wa-aḡlam hun*, «a legigénytelebbs a legtudósabb ember». Ez a mondat jut eszembe, a midőn az én felejthetetlen atyai barátom életére és tudományos működésére gondolok. Goldziher tudása csodás volt.

¹⁾ A ravatálnál mondott beszédből.

Nem egyszer volt alkalmam tapasztalni, hogy pontosan vissza tudott emlékezni rég olvasott könyvek tartalmára, sőt még egyes feltűnőbb sajtóhibákra is. Alaposságát mi sem bizonyítja jobban, mint az egyetemi könyvtár számos keleti vonatkozású munkája, a melyek ezerzárval odavetett javításai azt bizonyítják, hogy G. türelmesen rága át magát szövegeiken és gondosan elolvasott minden sort. Pedig G. több mint 150 műről írt gondos és kimerítő recenzió! Dolgozatainak száma egész hadsereg; tanítványai az 1910-ben, tiszteletére kiadott *Keleti Tanulmányok*-ban összeállították könyveinek, czikkeinek és ismertetéseinek jegyzékét, a mely nem kevesebb, mint 453 számot tartalmaz; ezek vagy közvetlenül az ő mesteri tollából folytak, vagy fontosabb írásainak idegen nyelvekbe (francia, angol, orosz, svéd, horvát, arab) átültetett átdolgozásai, illetve fordításai. Tudományos buvárkodása főleg a muszlim teológiára terjedt ki; a szunnah és a muszlim heresiologia terén világhírré tett szert; a mellett nagyszerűen ismerte a bibliát, a talmudot, a középkori zsidó irodalmat és otthonosnak érezte magát a görög bölcseletben is. Óriási tudása mellett a megtestesült szerénység volt; modorában, fellépésében nyoma sem volt a póznak, a fontoskodásnak; Holló-utcza lakása egész kis *maglis al-ʿulamá*, amolyan «keleti akadémia» volt, a melyben minden orientalista kapott utasítást, tanácsot és biztatást. Zugligeri tuszkulánuma körül nyaranta külföldiek telepedtek le, hogy vele lehessenek és eszmét cserélhessenek. Lebilincselő modora, tiszteletreméltó egyénisége, őszinte becsületessége maradandó emléket hagytak mindazok szívében, a kik oly szerencsések voltak, hogy őt közelebből megismerhették.

Életrajzi adatai közül legyen szabad a főbbeket emlitenünk: szül. Fehérvárt, 1830-ban; ugyanott járt a cisterciák főgymnasiumába. Már a gymnasiumban erősen foglalkozott a keleti nyelvekkel; első dolgozatát, két török mese fordítását, a mely a *Hazánk s a Külföld* cz. folyóirat 1866-ik évfolyamában jelent meg, 16 éves korában írta. Egyetemi tanulmányainak egy részét Németországban végezte; 1872-ben, huszonkét éves korában, már a budapesti tudományegyetem magántanárává habilitáltak és néhány évvel később világhírré tett szert. Szédítő tudományos pályafutása jóval megelőzte szerény társadalmi helyzetét: hosszú ideig csak a pesti neolog hitközség hivatalnoká s a rabbiképző tanára volt; a magyar tud. akadémia rendes tagságát 1892-ben, a keleti nyelvészet r. tanári székét 1894-ben nyerte el. Bár több külföldi egyetem hívta meg tanárai közé, Goldziher híven kitartott Budapest mellett.

Önzetlen hazafiságát bizonyítja magyar nyelvű írásainak nagy száma: *A héber nyelv elemi tankönyve* (Ballagi nyelvtanának 2., átdolgozott kiadása) 1872; *A nemzetiségi kérdés az araboknál*, 1873; *Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára részére keletről hozott könyvekről*, 1874; *A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődés történetében*, 1877; *A nyelvtudomány története az araboknál*, 1878; *A magyar nemz. műz. keleti kéziratai*, 1886; *Az iszlám*, 1881 (legterjedelmesebb magyar nyelvű munkája); *A muhammedán jogtudomány eredetéről*, 1884; *A pogány arabok költészetének hagyományai*, 1893; *A történetírás az arab irodalomban*, 1895; *A buddhizmus hatása az iszlámra*, 1903. Magyar nyelven írt kisebb czikkeinek száma több mint 90; munkatársa volt a *EPhK*-nek, a *Budapesti Szemlé*-nek, a *Magyar Zsidó Szemlé*-nek (a melynek hasábjain annak idején a jesibák ellen foglalt állást), a *Nyelvtudományi Közlemények*-nek, a *Protestáns Tudományos Szemlé*-nek és számos külföldi folyóiratnak.

Fontosabb, főleg német nyelven kiadott művei közül különös említést érdemelnek: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei der Arabern* (Bécsi Akadémia) 1871—73; *Der Mythos bei den Hebräern*, 1876 (a melyben Max Müller mythologiai elméletét ráhúzza a bibliára; e műve miatt conservatív theologusok részéről sok támadásban volt része; Fischer Fülöp sárospataki főrabbi még 1912-ben is tüzet szórt ellene); *Die Záhírten*, 1884; *Muhammedanische Studien* I. 1889; II. 1890; *Abhandlungen*

zur arabischen Philologie I. 1896; II. 1899; *Le Livre de Mohammed ibn Toumert* (a marokkói mahdi vallási rendszere); *Der Islám*, 1910.

E rövid megemlékezést Abigail fohászával zárjuk be (Sám. I, 25-26):
 תָּהִי נַפְשׁוֹ צִוְרוֹר בְּחַיִּים
 כְּמוֹסָקוֹ מִיחָלַי.

— Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez. Mikor 1864-ben Thaly *Vitézi Énekei* megjelentek, érdemleges bírálat és hozzászólás csak Arany *Koszorújában* méltatta a gyűjtemény értékét (1864. II. 112. és 138. l.). A bíráló *y. f.* betűk alá rejtőzik. Vele egyidőben tárgyi helyreigazításokat Sz. I. jegyű író is közöl ugyane folyóiratban (165., 401., 427. l.). Midőn a bírálatra a huszonötéves Thaly ifjú hevesességgel válaszol (Önigazolásul. 186. l.), Arany az ellenbírálatot változatlanul kiadja, de jónak látja az ingerültséget csitítani és Thaly vádjához: «az ismertetés alólról irányában némi malitiával van írva» — ezt a kissé leczkéző jegyzetet fűzi: «Thaly K. ur örülhet, hogy ily korban, midőn csaknem minden új könyvet „agyonhallgatnak“, gyűjteménye annyi figyelmet ébresztett. Ime *y—f.* után már ismét Sz. I., az „Apróságok“ írója lapunkban, bizonyítja érdekelttségét iránta, habár szintén hibát fedez is fel. Mind *y—f.*, mind Sz. I. alatt oly irodalmi név lappang, kiknek kompetenciája ellen Thaly úr sem tenne kifogást, se rossz akarattal nem volna oka gyanúsítani; sőt egy harmadik *tudósunk* is ajánlkozott már a gyűjtemény bírálatára. De mikép merjük közleni, miután előre nem tudhatjuk, *csupa dicséret lesz-e, vagy hibáztatás is* fordul elő benne: s akkor gyűjtő előáll is ily hangon, hogy *malitia, nem való, stb.*? Ily hangra *y—f.* modora sem jogosítá fel Thalyt. Mikor tanuljuk már túrni a véleményeket!»

A bírálat felfogásából és Arany megjegyzéséből nem nehéz az írókra ráismerni; *y. f.* nem más, mint Toldy Ferencz, Sz. I. pedig Szilágyi István. Hogy ki lehetett a harmadik, az ajánlkozó *tudós*, kit Arany némi gúnynyal dőlt betűvel szedettet, nem tudom, nyomát nem lelem, még a szerkesztői üzenetekben sem.

Nem szándékozom a vitás pontokkal, Toldy kifogásaival, Thaly czáfolataival foglalkozni; csak egy mozzanatot ragadok ki, mely szerintem némi magyarázatul szolgálhat arra, mi bírta rá Thalyt, hogy a *Vitézi Énekekben* jelzett s nyolcz évvel később kiadott *Adalékok* II. kötetének kurucz ereklýei közé saját balladás költeményeiből is beletegyen vagy tizet. Hogy ebben része volt annak a szertelen lelkesedésnek, mely a bálványozott korszakot minél ragyogóbb fényben szerette volna feltüntetni, arra a kutatás már nyomatékosan rámutatott, valamint arra is, hogy ily lelki indítékok a világirodalomban másutt is, nálunk is már előfordultak. Ide tartozik Mac Pherson Ossianja; ide tartoznak a boldogtalan csodagyermeknek, Chattertonnak költeményei, miket a XIV. századi Rowleynek tulajdonított; nemkülönben a Königinhofi Kézirat és rokonai, melyekben Hanka Venczel a cseh hőskor költészetét állította büszkén a német Nibelung-ének mellé; nálunk Literáti Nemes Sámuelnek — anyagi érdektől nem egészen ment — koholmányai, melyeket leginkább Jankovich Miklós, mindig lelkes, de nem mindig eléggé óvatos gyűjtőszemvédélyének súlyos pénzokkal kellett megfizetnie; gróf Kemény József Szeőke Ambrusa, ki a «Kemény-indulót», meg a «Székelyföld» helyes versikéjét költötte, azonfölül — a temesvári kézirat szerint — még 118 éves korában az Ocskai-balladát is; némileg még Somogyi Antal Régi magyar énekei s a Karacsay-kódex is idekiváncsoznak, bár semmi költői vagy egyéb érdékük nincsen.

Feltűnő, hogy a Thaly-féle költemények mind ahhoz a vegyes műfajhoz tartoznak, melyben az epica, dráma és lyra egymásba mosódik s melyet gyűjtőnévvel balladának szokás nevezni. Az ötvenes évek hozták meg Arany költészetének első remek ballada-termését és utánzóinak tengerét; a hatvanas évek eleje a Kriza-féle gyűjteményt, a vadrózsapórt,

az ó-szekely balladák egész sorát a Koszorúban: Szilágyi és Hajmásit, Kerekes Andrást, Molnár Annát és változataikat; az alföldi betyár-balladák is kezdenek értékre emelkedni. Mindezekhez hasonlóan a *Vitézi Énekek*-ben még alig találunk s Thaly maga az előszóban (3. l.) így kiált fel: «lehetetlen, hogy a leviharzott... harcok meg ne termették volna a magok dalvirágait, mint megtermék a spanyol-mór küzdelmek a halhatatlan *Cid el Campeador*-t, és a szebbnél szebb románcok sok száját.» Ezt a szív teljes meggyőződésével kifejezett, szinte óhajtásszerű állítást Toldy a bírálatban kétkedéssel fogadja (i. h. 113. l.): «Fogunk-e... valaha oly erős benső szervezettel bíró történeti balladákat felmutathatni, mint minőkkel legújabbban *Krizsa Vadrózsái* megajándékoztak: kötve hiszem... Csalódik... a gyűjtő, midőn tájékozásul írott előszavában azt látszik hinni, mintha egyébként becses gyűjteménye a régi népköltészet hagyományait foglalná magában.» Toldy szavai végtelen rosszúl eshettek Thalyinak, bánthatták benne a kuruczkor rajongóját, a ki fájdalmasan érezte, hogy ezzel híja lesz annak a tökéletes képnek, melyet magának az időről festett s a melyet teljes tökéletességgel szeretett volna láttatni mindenki mással is: — de bánthatták e kétségek benne, s ösztönözhatték a balladaköltőt is, a ki már annyi sikerrel művelte e műfajt, eredetiben és fordításban, a ki a Blockwood-féle angol s egyéb másnyelvű gyűjteményből nem egy balladát ültetett át magyarba. Elképzelhetetlen volt előtte, hogy a maga idejének legkedveltebb, legelterjedtebb műfaja ne virult volna már a Rákóczi-mozgalmak idejében. Minthogy a *Kerekes Izsákban* előfordul a *kurucz* és *labancz* név, valamint a *szebeni ráczok* is, egynehány történeti jegyzettel és évszámmal ellátva, Arany koszorújából a maga gyűjteményébe iktatta. Egyébiránt megjegyzem, hogy Kerekes Izsák cselekvényének semmi köze sincsen a kurucz-korhoz; az alvó legény, kit apja, anyja hiába költöget, mátkája szavára azonban fölébred, egy nagyon elterjedt ballada-indíték, melyre a kurucz vonatkozások ép csak úgy rátapadtak, mint a harcznak közhelyszerű rajza, midőn előmentében gyalogösvényt vág, visszajövet pedig szekérutat nyit. Az így kurucznak elhódított szekely balladát aztán körülvette a maga kuruczballadáival *Esztergom megvétele*től (1706) a *Dunántúli bujdosó kuruczok énekéig* (1711), melyekhez a *Tanulmányokban* még *Rákóczi Ferencz búcsúdala* és a *Bujdosó Rákóczi* jóslatos elégiája járul. Ha ezeket a költeményeket Kerekes Izsákkal együtt elhagyjuk, akkor az egész gyűjteményben alig tudunk olyat, mely a kihagyottakra hasonlít. S e kihagyottak csakis az utolsó kötetben, az Adalékok II. kötetében vannak. S valamennyi csak 1706 és 1711 között keletkezett! Öt esztendő. Sem előbb, sem utóbb nyoma sincs a balladának. E fél évtized lett volna az a rövid, de termékeny idő, mely megajándékozta a maga korát a különben teljesen hiányzó műfaj példáival, mondhatnók remekeivel! Mennyivel áldottabb, tehetségekben gazdagabb lehetett az az öt esztendő, mint a XIX. század hosszú hatvan éve, mikor a ballada Kölcsénynek nyögdecslő Rózájától és bürgeres Dobozijától, Kisfaludy Károlynak gyilkos Almatlan királyáig, Garay szavaló Kont vitézéig, Petőfi Hunyadi Lászlónak átkáig, Arany Ágnes asszonyának vérfoltjáig és képmutogatója grófjának lélekbemarkoló tébolyáig fejlődött! S ez akkor mind fél évtized alatt történt meg! Kik által? A magyar nemzet együgyű hadi szolgálai által?

Nem. A mint a természet anyagi világában nincsen ugrás, úgy a lelken sincs. Forráskutatás, szövegvizsgálat, összehasonlító módszer, az irodalmi fejlődés lélektana, a körülmények fejtegetése mind azt vallja, hogy a megrótt balladák nem abban az öt esztendőben, hanem hozzánk sokkal közelebb, a múlt század ballada-ontó éveiben termettek; nem csatazajban és tábori tüzek mellett, hanem csöndes lámpafénynél, a pesti református gimnázium tanárának, majd honvédelmi miniszteriumi titkárnak asztalán, hol a dicső múltnak garmadába halmozott emlékeiből izzó lelkesedés és ihlet szállotta meg a kutató tudóst és kezébe vétette vele a

költő tollát. Megértjük a lelki okokat s nem vetünk követ a balladák szerzőjére, hanem a kiválóbb Arany-epigonok közé soroljuk: az egész ügyet pedig irodalomtörténetünk egyik érdekes esetének jegyezzük fel.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

— Adalékok az angol nyelv térfoglalásához hazánkban 1848 előtt. Hazánkban az angol szellemi élet iránti érdeklődés a 18. század végén ébredt fel először, de ez az érdeklődés általánosabb és mélyebb kulturhatást csakis Széchenyi fellépése után eredményezett. Érintkezéseink a rövid idővel ezelőtt még oly távoli szigetországgal a harminczas és negyvenes években a legsűrűbbek nemcsak szellemi, hanem gazdasági téren is. Ebben a korszakban honosodik meg nálunk bizonyos körökben az angol nyelv általánosabb ismerete. Úgy látszik, bőségesen volt alkalom nyelvi és irodalmi ismeretek elsajátítására. A főúri körökben szívesen tanulják az angolt, az Angliából jött nyelvtanító vagy az angol „miss” nem megy ritkaságszámba e korban. Pesten, a vidéki városok közül különösen Pozsonyban, de számos más nagyobb helyen is elég sokan tanulhatták az angolt. Csató Pál például a Bajzával folytatott vitájában felhívja „nem csak Pozsonynak és Pestnek, nem csak Debreczennek, Patakknak, Kolozsvárnak, Enyednek, Pápanak, Kecskemétnek, hanem Losoncznak és Nagy-Körösnak angol nyelv-tanítóit is”, „valljon nem nevetnek-e Bajza úrnak orra alá s nem tudják-e teljes bizonyossággal, hogy ezen s ilyen angol szókat: lake, take, made, grace, face stb. így kell s lehet magyarul legjobban kimondani: lék, ték, méd, grész, fész, stb.” (Hirnök, 1838. 103.) Ha nem is vesszük Csató felsorolását betűszerinti értelemben, mégis kétségtelen, hogy a divattá vált angломánia vidéki városainkban is erősen hódított. Angol leczkét nem egyszer hirdetnek folyóiratainkban nemcsak angliai, hanem magyarországi származású nyelvmesterek is.¹⁾ Íróink közül is sokan tanulják a nyelvet, hogy a sokat csodált irodalmi kincseket megközelíthessék, hiszen már az 1828-iki Felsőmagyarországi Minerva (1637—S. 1.) ajánlotta „az írói pályára” készülőknek az angol nyelvet. „Ha valamely idegen literatúra studiuma és segéde által valaha sikeresben fogjuk a miénket mivelhetni, bizonyosan az ő-világ és Albion csudálandó munkáji tanulása által fogjuk...”. Az angol nyelv a következő évtizedben csakugyan erősen tért foglalt. Jósika szerint a nyelv gyakorlása kedvéért még angol leveleket is írtak egymásnak minálunk (Irány, 181. l.).

Az első nyelvtanító, a kinek iskolai tanításáról a reformkorszakban tudomásunk van, a francia származású Lemouton János.²⁾ 1826-tól kezdve több, mint két évtizeden át az angol nyelv lectora, majd pedig rendkívüli tanára a pesti egyetemen. Sokan ő neki köszönhették legelső angol irodalmi ismereteiket. 1843-ban De Lambert E. L. nyit Pessen tanfolyamot. „Többoldalu fölszólítás következtében szerencséje lesz egyszersmind angol irodalmi fölolvastat tartani a történetek s angol irodalom szelleme fölött, a téli hónapokban», jelenti a Honderű (1843. II. 616.) A fölolvadások ügyében hat levelet írt németül Toldy Ferencznek, érdeklődését, pártfogását kéri, egy későbbi levelében pedig köszönetet mond fáradozásáért.³⁾ De Lambert a buda-pesti evangélikus gimnáziumnál «az angol nyelv lektora és rendkívüli tanára» lett. Székfoglalóját 1844. október 2-án tartotta

¹⁾ Hirnök, 1838. 80., 1839. 101. A 102. számban Gerard Károly, az „angol és a francia nyelvnek fölavatott tanítója» hirdet leczkét. A Pesti Hirlapban (1847. jún. 11.) Szezerbowaki hirdet francia, angol és olasz nyelvi órákat, nov. 28-án egy «született angol hajadon leány, ki anyanyelvén kívül az olasz, német és magyar nyelvet is beszéli», ajánkodik nevelőnek stb. stb.

²⁾ Életrajzi adatait I. Szinnyi: Magyar írók... című művében.

³⁾ Akad. levéltár. M. Irod. Lev. 4-r. 80. sz.

meg.¹⁾ Az angol nyelv kereskedelmi fontosságára, az irodalom nagy értékeire utalván kifejti a nyelvtanulás távolabbi célját is: az angol nyelvtudás bennünket egy lépéssel közelebb visz «a nagy európai népszövetséghez». De Lambert fáradozásait — úgy látszik — némi siker is jutalmazta. A Honderű 1846-iki évfolyamában (II. 497.) olvassuk, hogy a «jó hírű nevű angol tanár» angol társalgási estélyeket szándékozik rendezni, «miként az több nagy városokban — hol az angol nyelv és irodalom pártolva van — szokásos, sőt divatszerű. De Lambert úr és neje mindketten jó nevelésű művelt egyének lévén nem kételkedünk, hogy az angol nyelv barátai és barátjai örvendezni fognak a vállalatnak».

Az angol nyelvet e korban leginkább német grammatikákból tanulták. Könyvtárainkban²⁾ feltűnően sok a Németországban a 18. század végén és a 19. század elején megjelent angol nyelvtan. Még Freyrech is azt mondja 1848-ban megjelent könyvének előszavában, hogy «a magyar közönség eddig a német nyelven írt angol nyelvtanokra szorult». De azért már elég korán látunk kísérletet a grammatikai anyagnak a magyar viszonyokhoz mért feldolgozására, bár angol nyelvtanainkban nem nehéz a német mintára ráismernünk. Szelezcky Károly, a pozsonyi liceumban az angol, francia és olasz tanára német nyelvű grammatikát írt: Kurzgefasste . . . englische Grammatik, nach eigener Methode bearbeitet . . . , Pressburg 1820. Ez a könyv csupa szabály a kiejtésre és az alaktan kérdéseire vonatkozólag, olvasmány nincsen benne. E tekintetben valamivel többet nyújt Lemouton latin nyelvű kézikönyve: Grammatica Anglica e recentioribus optimisque fontibus deducta . . . ab Joane Lemouton in regia scientiarum universitate Pesthineni linguae Anglicae lectore concinnata. Budae 1826. Párbeszéddek, mesék és adomák mellett az angol irodalom egészen rövid vázlatát találjuk Lemouton nyelvtanában. Egy angol-latin szótár még használhatóbbá tette a könyvet, a melyet — úgy látszik — elég sűrűn forgattak is e korban.³⁾ Másfél évtizeddel később Kiss Mihály angol nyelvtana jelent meg (Angol nyelvtan, legjobb kútfők után írta. . . Pest 1842). A grammatikai anyagon kívül Kiss párbeszéddek, adomákat, egy-két olvasmányt (Yorick néhány levele Elizához, Hamlet híres magánbeszéde) is vett fel könyvébe, mely tudunkkal az első magyar nyelvű angol nyelvtan. Freyrech Imre, ki «idegen létére a magyar nyelvet Debreczenben gyakorlatilag is magáévá tette»,⁴⁾ «Elméleti és gyakorlati rövid angol nyelvtan»-t írt 1848-ban.⁵⁾ «Duncan János úrnak, az edinburghi főiskolában keleti nyelvek tanárának s a magyar nyelv kedvelőjének» ajánlotta könyvét, a melybe olvasmányokat, költeményeket (Byron, Shelley, Bulwer) is felvett. 1851-ben angol párbeszéddek (English and Hungarian dialogues for the use of travellers and students) adott ki Freyrech, a ki két értekezésben a magyar közönséget az újabb angol irodalomról is tájékoztatta.⁶⁾ Itt felsorolt angol nyelvtanaink is bizonyítékai az angol nyelv lassú elterjedésének hazánkban 1848 előtt.

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

¹⁾ Nyomtatásban is megjelent: Ueber die Zwecke u. Vortheile der Erlernung fremder neuerer Sprachen im Allgemeinen und der englischen insbesondere. Eine Antrittsrede, gehalten bei Gelegenheit der Einführung des öffentlichen Unterrichts in der englischen Sprache an dem evangelischen Pesth-Ofner Gymnasium am 2. October 1844 von E. D. de Lambert, ausserord. Professor u. Lector der englischen Sprache u. Literatur d. selbst. Pesth, 1845. A kis füzetet Schediusnak ajánlotta.

²⁾ Különösen a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

³⁾ L. ismertetését a Tud. Gyűjt.-ben. 1826. III, 102—4. l.

⁴⁾ Pesti Divatlap. 1846. 794.

⁵⁾ Második kiadás 1851-ből való.

⁶⁾ Életképek. 1847. VIII. 1. Az angol irodalom vázlata a XVII. század végétől mostanig. 2. Az angol prózairodalom 1870-től mostanig.

A világfogat képe, a melyet a prusai Dion «Borysthenesi beszédében» (or. 36) szőtt belé (§ 39–54), állítása szerint magusok mystikus hymnusból kölcsönözvén (ἐν ἀπορρήτοις τελεταῖς ὑπὸ μάγων ἀνδρῶν ᾗζεται, 39), a Mithras-cultus szövegeinek egyik legérdekesebb, a Mithras-cultus szorosabb értelemben vett irodalmának egyetlen összefüggőben reánk maradt darabja. A világegyetem négyes fogat é «mythos» (39) szerint, a négy elemet megszemélyesítő lovakat a legfőbb isten, Zeus hajtja. Cumont ugyan csak a kétséges documentumok közé veszi fel (*Textes et monum. fig. rel. aux myst. de Mithra* II, 60 kk.), de hitelességében oly kevéssé kételkedik, hogy minden fenntartás nélkül aknázza ki a Mythras-mysteriumok tanításainak restructiója céljából (I 298). Dion szűkebb hazája, Bithynia, egyetlen Mithras-emléket sem adott, azonban, ha Pontus, Cappadocia, Cilicia, Pisidia, Asia tartományok emlékeiből nem tudnók, Strabon és a keresztény írók (kül. Szt. Vazul, ep. 258 id. Cumont I 10. e), nem hagynának kétségben az iránt, hogy Kisázsziában a perzsa cultus az Achæmenidák kora óta otthonos volt és papjai sokkal nyiltabban is gyakorolták, mint nyugaton (Cumont I 9, 231 k., II 60). Cumont elővigyázatosságának oka főképen az, hogy az állítólagos perzsa mythos Dion előadásában erősen stoikus színezetű, a mit, legalább részben, ismét be lehet tudni a perzsa és stoikus kosmologia eredeti hasonlóságának (Cumont, II 60 bev. 63, 2. és 3. j.). Mennyire más szemmel nézünk azonban az egészre, ha tudatára ébredünk annak, hogy a «világfogat» a Phaidros «lélekfogatának» durva másolata. Nemcsak a fogat-kép maga és a fő kocsihajtó személye azonos mind a két helyen (Dion 36, 40; Plat. Phaidr. 146e; ez utóbbihoz idézi Diont Ast), hanem a lovak jellemzése és szerepe is feltűnően hasonlít. A két szélsőnek ellentétes viselkedése Dionnál, a zavar, a mely így támad a másik kettő közt is (47 ἀρετῆς ἐπιπύοντε καὶ ὠρυσμένοι) s mintegy bevezetése az időnkint beálló világ-katastropháknak, annyira emlékeztet a Phaidros lélek-lovainak s a nagy lélek-katastrophának a leírására (253d k., 247b, 248a), hogy a véletlen egyezést a legkevésbé valószínű esetnek kell tartanunk. A háttérben a világegyetem és az ember (a mikrokosmos) analógiájának ősi gondolata áll (v. ö. Boll, *Aus der Offenbarung Johannis* 60), a melyet ép úgy magáénak vallott a Stoa, mint a mazdeizmus (I. Cumont, I 307, 3). Platon prioritása kétségtelen abból, hogy, míg a fogatkép a Phaidros mythosának égi színterében a lelkek számára önként adódott,¹⁾ addig Dionnál két ponton is erőszakoltnak, szinte lehetetlenné mutatkozik: így lesz a legalsó ló (a föld) mozdulatlan tengelylő (σπεός τε καὶ ἀκίνητος 46) vagy *metá-vá* (νύσσοι 47) s így változik át a világegés alkalmával a négy ló, sőt a kocsihajtó is egyetlen ágaskodó tűzparipává (53). Ezért mertem a képet minden nagyszerűsége ellenére a «platoni» durva másolatának nevezni.

A felmerülő kérdés éle tehát látszólag a mythosnak, mint a Mithras-cultus documentumának hitelessége ellen irányul: vajjon a mágusok hymnusa nem Dion fictiója-e mindenestül? A rhetor saját kijelentése szerint is Platonra (és Homerosra) gondolva fog a mythos előadásába (29), némiképen versenyezve is velük (26), kifejezésben pedig tudatosan a Phaidrost utánozza. Mindjárt a bevezetésben (40) τὸ δὲ ἰσχυρὸν καὶ τελειὸν ἄρμα τὸ Διὸς οὐδὲς ἄρ' ὑμνησεν ἄξιως τῶν τῆδε οὔτε Όμηρος οὔτε Ηΐσιόδος — Phaidr. 247c τὸν δὲ ὑπερσουλανόν τῶπον οὔτε τις ὑμνήσῃ πω τῶν τῆδε ποιητῆς οὔτε ὑμνήσῃ κατ' ἀξίαν. Nem lenne nehéz folytatni a hasonló helyek kijegyzését. Bizonyító erejük azonban igen kicsi. Ha egyszer a Phaidrosával rokon mythos adva volt Dion számára, természetsszerűleg Platon leírását választotta stílári mintának s ha az illető darab eltorzult platoni kép volt, természetsszerűleg eredetijéhez hasonlóbban — ismét platoni formában kerülhetett ki a

¹⁾ Itt egyelőre H. v. Armin kitűnő munkájára (*Platos Jugend-dialoge* 156 kk.) kell utalnom. Megjelenni készülő tanulmányom, az *Astrologia Platonica* kimerítő bizonyítással fog szolgálni.

rhetor kezéből. És itt még csak nem is egészen így áll a dolog. Dion maga emeli ki a fentidézett helyek erőszakosságát (46 ὅμως δὲ οὐκ ἀποτρέπονται τῆς εἰκόνας, 51 ἀποπαιρέας δεόμενοι τῆς εἰκόνας), általánosságban is csak bizonyos kritikai fenntartással közli a mythos (43 οὐ πάνυ τι φροντισόντες ὁμοίον σφισι γίνεσθαι πανταχῇ τὸ τῆς εἰκόνας) s a következetlenséget benne egyenest a szerzők barbárságának tulajdonítja (βαρβαρικὸν ἔργον). Választanunk kell két egyformán képtelennak látszó feltevés között: vagy Dionnak magának tulajdonítjuk a barbár darabosságot s hozzá még azt a különös raffinétiát is, hogy barbarismusa tudatában fictive kritizálja önmagát — vagy Platon hatását egy perzsa hymnuszban fedezzük fel. Az utóbbi javára húzzák le a mérleget a Platon-biographia adatai. Favorinus útján tudjuk, hogy a régi Akadémiával egy perzsa főúr szoros összeköttetésben állott. Mithradates, Orontobates fia (Diog. Laert. III 25 ó 'Ποδοβάτου, de I. Wilamowitz, *Platon* II² 4 k. Cumont II 76, 15) készítette el Silanionnal az Akadémia számára Platon szobrát. A névtelen Platon-életrajzban meg épen azt olvassuk, hogy mágusok jöttek Athénbe Platonhoz tanulni (9, 44 Did. οἱ μάγοι διὰ τὸν Πλάτωνα Ἀθήνας παρεγένοντο τῆς ἐξ αὐτοῦ φιλοσοφίας μετασχεῖν γλιχόμενοι). Arra már Cumont utalt (*Astrology and religion* 49), hogy az öreg philosophus, az Index Herculanensis (col. III 36, p. 13 Mekler) tanúsága szerint egy chaldæust is fogadott. Tehát az út kelet felé mindenesetre nyitva állt a platonismus számára kezdetektől fogva — érdekes, hogy ép a Phaidros mythosával találkozunk rajta, a melynek keleti elemektől teljes biztossággal ki lehet mutatni.¹⁾ Az a mély szakadék a görög-latin és az előázsiai culturvilág között, a melyről Cumont beszél (*Textes et monum.* I, IX) tagadhatatlanul megvan: de vannak mesék, képek, gondolatok, a melyek megtalálták a hidat s többször is, majd ebben, majd abban az irányban átkeltek rajta. A Phaidros fogata így kerül keletre — hiszen már Platonnál keleti társaságban szerepel — s a prusai rhetor keletről hozza vissza. A köd a görög-orientális határterület fölött oszladozóban van; talán ez a kis adat is sietteti a derűt.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

— A görög-római áldozat kérdéséhez.²⁾ A görög ételáldozatnál a tulajdonképeni áldozat megkezdése előtt az áldozó kosárral és vizes tállal balról jobbra az oltár körül kellett szaladni, azután — a történelmi időkben — ilyen bevezető ceremóniák következtek: a szentelt vízzel behintik az oltárt és az áldozati állatot; az árpadarát szórják; az állat homlokszőrét levágják; — ima. De szokás azonkívül előzetesen tüzet gyújtani az oltáron, égő hasábot mártani a xéπωλbe és ezzel állatot, oltárt és a jelenlevőket megöntözni, állatot és oltárt áldozati darával beszórni, az oltárt az áldozati állat vérével bekenni stb.

Az áldozatkérdés e pontjait igen érdekes módszerrel és minden eddiginél (Stengel, Samter stb.) kimerítőbben tárgyalja egy nálunk — alkatnásint a háború okából — agyonhallgatott újabb, igen kiváló munka — a vallástörténelmi kutatók előtt jól ismert norvég tudós, S. Eitrem tollából —, melynek fontossága mellett a classica philológiának nem szabad szó nélkül elmennie.

Eitrem külön, terjedelmes fejezetekben tárgyalja a megkerülés (jobbra és balra), a víz (tisztá és szennyes), a tűz, a füst, az áldozati dara, kosár és a szórás (közbeiktatva a követés és megkövezés), a só, a haj és a vér problémáját, a miknek tárgyalása ethnographiai módszerrel történik.

Eitrem sokszor szerencsésen értékesíti azt, a mit a tárgyalás ilyen módja, mint eddig részben kiaknázatlan megállapítást is kínál, azonban

¹⁾ Megkísérletem fentidézett tanulmányomban.

²⁾ S. Eitrem, Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer (Videnskapsselskapets Skrifter, II. Hist.-Filos. Klasse 1914. No. 1.) Kristiania, in Kommission bei Jacob Dybwad 1915; 493 lap.

rögtön előre kell bocsátanunk: a mily pótolhatatlan és becses lesz ez a könyv, mint bőséges és gazdag adatgyűjtés mindazoknak, a kik eddig a görögségre nézve élénken nélkülöztek valami megfelelő anyagösszesítést, úgy megtévesztené azokat, a kik benne akár bona akár mala fide az ethnographiai módszer tulajdonképeni ideáljának és mai czéljainak tökéletes megtestesülését óhajtanák látni. Ki kell mondanunk, hogy Eitrem. a jó philologus, sokszor nem tud a folklorisztikus módszert diszcreditálni, külsőséges tárgyalási módon túlelni, azután túlságosan megbízik egyes, részben már meg is czáfolt ethnographiai tanítások érvényében, melyek semmitmondó szavakkal intézik el a legmélyebb pszichológiai problémákat és végül — a mi leglényegesebb — beleesik az általánosítás e téren legveszedelmesebb (bár legközönségesebb) hibájába és erre építi egész könyvének alap gondolatát, ezt igyekszik minden részletben erősíteni. Egyszóval azon hibákban leledzik, a melyek épen az ethnographia már lezártján tekinthető gyermekperiodusát jellemezték és nem tud azon magaslatra emelkedni, a mely e kutatási mód postulatuma volna s a melyre egyedül némithatná el a módszerrel szemben ma még némely pontban jogos kifogásokat. Így a szerző tipikusan jellemző hibáit már azért is érdemes közelebbről megtekintennünk, hogy ezzel azon irány elégedetlenségét is aláhúzzuk, amelylyel Eitrem dolgozása módját azonosítani s a melyre e czímen újabb vádakat olvasni lehetne.

A hibák fent megjelölt első csoportját véve, bizony szerzőnek még sokszor el kell néznünk, hogy míg az adatok lehetőleg teljes beállítását tekintette, a mi tárgya és célja szerint érthető, a Herculeus laborban nem tudott mindig lemondó feláldozás árán gondolatmeneteket tisztán tartani és letérés nélkül keresztyülvinni. Akadnak láncolatok, melyeket pusztán egy azonos szó (sokszor nem is azonos értelemben használva) fűz és tart össze. Ilyenek pl. hogy a szellemek szeretik a fényt — ezért halálesetkor kioltják a tüzeket — kialvó tűz halált jelent — ugyanezért (vajjon?) haláleset után bizonyos ideig nem szabad főzni — király halálakor kioltják a szent tüzet (137. l.); vagy ilyen ha a mahlen = zeugen példái közé olyanokat is besoroz, a hol a megőrlés szerelmi hűtlenséget büntet (305. l.); vagy hogy a vízköntés *rite de séparationja* mellé pl. a Philostr. vit. Apoll. IV. 20-ban szobrot feldöntő démon esetét is felhozza, sőt a Sámson mondájáig utal! (109. l.), a mik ma már az ethnographiai módszer vaskorszakára emlékeztetnek.

Második kifogásunkkal főleg a Tylor animistikus elméletének túlságos uralmára gondoltunk. Eitrem túlságosan sok esetben folyamadik a szellemekhez, a mit már Wundt se tett büntetlenül és főleg nem látszik azzal törődni, hogy a «szellem» szó nem varázsigé, a mely a nyílt kérdést egyszerűben elintézi. Ha nem tudom, miként jutott a pókháló vérszállító szerepéhez (a mit talán nem is oly nehéz tudni), nem lehet egyszerűen feltennem, hogy a «kis lelkek» játszanak a dologba és az ő elpusztulásuk történik a pókhálóban (445. k.); mert hol és melyik nép gondolta ezt így? Ma már vagyunk annyira, hogy ha nem is tagadhatjuk egészen Tylor meglátásának alapjait, látjuk túlzásait és általánosításának megokolatlanságát. Nem szabad mindjárt és mindenütt szellemekre gondolni, a hol hirtelen nem látunk egyéb magyarázatot; ilyen feltevésre mindig csak határozott adatok és jól megfogható pszichológiai alap jogosíthat fel.

Azonban a hibák e két csoportján nem is nagy átdolgozás, némi törlés és (addig is) az olvasó józan ítélete aránylag könnyen segíthet. Sokkal szerveesebb és módszertanilag súlyosabb a harmadik fajta, mely alapjaiban támadja meg Eitrem munkáját. Ő t. i. a görög vallás fejlődésében a halottak, hősök (és ethonikus hatalmak), végül az olymposi istenek tisztelétének hármass fejlődésfokát szeretné megkülönböztetni. (E felvétel nem új és persze nem is kétségtelen biztonságu, de ezúttal nem

akarjuk gáncsolni.) Csak a mód ellen kell a leghatározottabban tiltakozni, a hogy Eitrem ezen általános feltevést az áldozati rituáléra alkalmazza. Minden kultuszt és ritust abba az időbe visz vissza, a mikor a halott-(ös)-kultusz állott a középpontban. Így az előáldozatok (προθύματα, Voropfer), tehát az áldozati állat megszentelésének legtöbb ritusa, valamikor a szellemeknek, démonoknak bemutatott önálló áldozatok lettek volna; ezek szerepét vette át a herosok, majd az olymposiak kultusza, mely a halott-tisztelet második stádiumához, a halottégetéshez csatlakozik.

Mindenesetre értjük, hogy az egyezések nagy száma, melyet a történelmi idők áldozatkultusza az ősi idők sepulchralis kultuszával mutat, nem kerülhetette el a szorgalmas kutató figyelmét. De még az általános fejlődési vonal helyességének feltétele mellett is a ritusok pszichológiájának teljes nemismerését jelenti, ha ezen külső azonosságokat átvétellel magyarázzuk, a hogy Eitrem teszi, a ki mer egy "eredeti" vallásos használatról beszélni és a görög áldozat minden megkerülési processusát, a méz, tej, vér, víz, tűz, füstölés, só, haj stb. használatához fűződő minden szokásnak eredetét a temetési szokásokban és áldozatokban keresi. Állítja tehát pl., hogy a női haj megoldásának a kultuszban olyan fontos szerepet játszó szokása minden esetben (tehát pl. varázsbán, eskünél, nudipedaliaknál stb.) a holtakért való gyászból fejlődik! (398. l.)

Ma már közhely az ethnographiában, hogy a kifejezések külső nyilvánulását, mely a legkülönbébb emberi alkalmakkor (születés, házasság, halál stb.) feltűnően azonos, nem lehet lélektani alap nélkül csoportosítani, tehát megállapítani, hogy pl. a hajmegbontás halotti ritus és egyéb, egészen eltérő használatai erre a szerepére vezetendők vissza. Azonosnak látszó eredők magyarázatát mindig csak a belső és külső lehetőségek egyeztetése után lehet megkapni és a socialis-pszichikai momentumok mérlegelése nélkül minden ethnographiai tény értéktelen. A kódolásnak pl. a legkülönbébb okai lehetnek és a minden esetben szülő indíték tekintése nélkül aligha fogom a helyes okát megpillanthatni. Ép ezért alapjában értéktelen maga a külső alkalmak szerint való csoportosítás, mert míg a jelentőségileg teljesen eltérő, sőt ellentétes alkalmak azonos vagy hasonló kifejezései méltán hívják fel csodálkozásunkat, ugyanakkor ép az ilyen elkülönzés, a hamis hangsúlyozással belekényszerít mint egyetlen magyarázati lehetőségbe: az egyik a másikból való átvételének gondolatába (v. ö. pl. az azonos házassági és temetési szokásokat).

E módszeres hibák, sőt még az a tény is, hogy a mű egyes részei nincsenek elég erős idegszálakkal összekötve, természetesen nem csökkenthetik azon. szinte történelmi fontosságú értéket, melyet Eitrem könyve mint adattár ezentúl jelenteni fog. Hiszen — mint láttuk — a fogyatkozások egy része épen ama törekvés eredménye, hogy lehetőleg semmi fontosabb hagyományt, a mely valamiképen kereteibe tartozik, ne hagyjon említetlenül. Hogy e téren is apróbb kiegészítésekre és javításokra fog szorulni, ez már csak a kezdemény természetével járó emberi kényszerűség. Így hirtelenében — csak például — rámutathatok, hogy a menyasszonyi ruhacseréhez és hasonlókhöz (365s) javára vált volna O. Müller, Dorier II, 278.; Samter, Geburt Hochzeit und Tod 90—97.; Fehrle RVV, 91 kk. adatainak felhasználása (v. ö. EPhK. 1913, 92. is). Erre czéloz különben Xenophanes Ephesiakájában V, 1, 7 is, a mint már Locella kiadása utal rá. — A kenyér-só, illetve confarreatio problémájához nélkülözzük Fustel de Coulange, La cité antique 1878?, 45 kk. adatait. Arról, hogy a post coitum templomba lépő görögöknek előbb mosakodniok kellett, az Eitremtől némileg elhanyagolt feliratok sokszor emlékeznek meg; v. ö. pl. Dittenberger SIG. 1900². II. 264 k. (No 566) és 429 k. (No 633.); Strabo XVI, 120, p. 745 Cas. a babylonokról nemcsak templomba-lépés előtt említi: ὡςπερ ἀπὸ νεκρῶν τὸ λουτρὸν ἐν ἑσῇ ἐστίν, οὕτω καὶ ἀπὸ συνουσίας. (Az általános néprajz eseteiről itt nem beszélünk).

Apróbb hibái még: egy-egy pedáns-tudákos magyarázat (pl. a 194. lapon), félreértés (pl. a 347. l.¹), nyilvánvaló technikai zavarok (424. l. Aen. III. 622 említése mellett kimaradtak a görög minta még borzalmasabb leírásai), elég sok sajtóhiba is; de egyébként a mű a megjelölt kereteken és szempontból a görög vallástörténelem nagy nyereségének tekinthető (Kolozsvár, 1918.)

M RÓR KÁROLY

— Hibaigazítás. Az EPhK. f. évi I—V. füzetének 56. lapján alulról a 2. sorban természetesen «Σαλάρου Σύρην» olvasandó «Σανέτου Σύρην» helyett.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A * -gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Balogh József: «Voces paginarum.» Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez. Budapest, 1921. Franklin-T. kiadása. 32 l. képpel a címlapon.

Wieland és Nietzsche helyes megfigyelését, hogy az ó-korban általában hangosan olvastak az emberek akkor is, a mikor maguknak olvastak, Norden (Ant. Kunstprosa) és Sudhaus (ArchRelWiss 9, 190) tették rövid módszeres bizonyítást tárgyává. Bár a kérdést érdemben eldöntötték, B. mégis hasznos és érdemes munkát végzett, mikor több évi gyűjtésének eredményét e füzetben közzétette, a bizonyító helyek számát a «hangos írás» kérdésére is kiterjeszkedve jelentékeny mértékben növelte s a jelenség pszichológiai oldalával is foglalkozott. Nem egészen helytálló ama megjegyzése, hogy Norden és Sudhaus jegyzetei volna a kérdés egész irodalma; ide tartozik pl. P. Becker kis közleménye is (Lautes Lesen RhM 66, 480), a melyben közölt helyet (Act. Ap. 8, 27) szerzőnk közvetve Nordenből ismeri ugyan, de az Akontios-Kydisse epizódra vonatkozó utalásával is foglalkozhatott volna, továbbá Brinkmann cikkének jegyzete (Scriptio continua u. anderes, RhM 67, 620. 1) melyből új bizonyítékok meríthetett volna (Claud. Ptolem. π. χρηριου καὶ ἡγεμονικου 9, 3) s a hol héber analógiáról is szó van. A szerző fordításai általában sikerültek, de a bevezető sorok Lukianos-citatumának fordítása pongyola és nem ment a félreértéstől. Reméljük, hogy gyakran lesz alkalmunk B. nevével tudományos szakirodalmunkban találkozni, s talán a jövőben a görög szövegek correcturáját sem bízva majd az olvasóra.

—r—r.

Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. — XVIII. század. — Budapest, 1920. Pfeifer Ferdinánd (Magyar Tanulmányok 1. sz.). 176 l. 16-r.

III. Károlynak és Mária Teréziának főtörekvése volt, hogy birodalmuk népeit a patriarchalis absolutismus elveihöz képest minél magasabb gazdasági és kulturális niveau-ra emeljék. Ebből a szemszögből kell néznünk koruk és udvaruk francia műveltségét is. Az uralkodók mesterségesen ültették át, ápolták és terjesztették a francia nyelvet és kultúrát, mert ezeket akkor a legmagasabb kultúrértéknek tekintették: XIV. Lajos udvarának prestige e és a francia nyelv kiművelt formái meghódították egész Európát. Az erkölcsök, a divat, az ízlés mihamar a francia mintához illeszkedik, maga a francia beszéd is a műveltség kellékévé lesz. Így lesz a *francia nyelv*, tehát a műveltség eszköze, autonóm kultúrértékké s ez a francia műveltség hatásának első, mondjuk külsőleges mozzanata. De a francia nyelv lassanként gondolatokat is hoz át: a francia rationalismus, mely korábban csak művészi formákban hatott s a klasszikus irodalmi stylust alkotta meg, kitör a philosophia és állam-bölcsélet tereire és mindenütt, a hol francziául beszélnek, Németország-

¹) Pl.: Philostr. ep. XVI következő sorait: τὸτ' ἀποκρίεται καὶ πόλις, ὅτε ἀλίσκεται stb. Eitrem annak igazolására érti, hogy balsorsban az emberek (πόλις) levágják hajokat, holott itt metonymia czéloz a város falainak «le-nyírására» (v. ö. Theophr. ep. 16. [p. 348]: κομῶσιν... αἱ πόλεις ταίχισιν) és a «város» nem a lakosságra, hanem szörül-szóra értendő; az ἀποκρίεται a metonymia. (V. ö. EPhK. 1913, 24, 102 k. és 1916, 669 k.)

ban, Svájcban, Bécsben és így minálunk, létrehozta a XVIII. századi felvilágosult ember típusát, kinek temperamentumán át a gondolatok sokszor politikai tevékenységbe mennek át. A XVIII. század gondolatai a francia nyelven keresztül válnak eleven ható erőkké az egyes országokban. S ez a francia műveltség külföldi hatásának második, belső mozzanata. — A francia műveltség magyarországi hatásában is meg lehet különböztetni ezt a két fázist. S Baranyai könyvének az a fontossága, hogy az első mozzanatról a nyelv és műveltség külső hatásáról nyújtja a már rég várt egységes képet. Az egyedüli criterium, melynek alapján a francia hatás összességéből anyagát kiválasztotta, a nyelvi és társadalmi érintkezések módjainak felderítése. Megrajzolta azt a keretet, melyen belül az eszmék és formák hatása megindult. Nem gondolattörténetet ad, hanem olyan műveltségtörténetet, melyben a nyelv az összetartó fonál. Ezért van külön fejezet Fekete Jánosról, ki csak francia nyelven irt, Péczeliről, Martinovicsról és Teleki Józsefről, kik francziául is írtak és nincs Besse-nyeiről, kinek megjelenése tán a legtöbbet jelenti a francia forma és gondolat magyar hatásának szempontjából. Így talán történetellenesnek, de mindenesetre külsőlegesenek tetszenék Baranyai könyvének egysége, ha nem vette volna problémáját oly sokféle szempontból szemügyre, mint a mennyit könyvében találunk. A francia nyelv és műveltség elterjedésének kérdése elsősorban kultúrgeographiai probléma s ezért csoportosult anyaga egyrészt a bécsi francziás világ, másrészt a protestáns diákok és főurak külföldi utazásai körül. A bécsi kultúrközpont fontosságát már többen felismerték, Bleyer Jakab szinte kultúrgeographiai törvénnyé emelte a bécsi közvetítést. Baranyai kutatásának eredményei némiképen enyhítik e törvény kizárólagosságát. Számos fordítás és egyéb irodalmi mű révén kimutatja, hogy Péczeli és a Teleki grófok nem elszigetelt jelenségek a francia hatás szempontjából, mert Svájcban, Hollandián és Németországon át is áramlott kisebb arányban ugyan, de tekintélyes mértékben a francziás műveltség. A protestáns diákok Bécs megkerülésével s tán közvetlenebbül szítták magukba a francia kultúrát. Ez a megállapítás tán Baranyai könyvének legfontosabb művelődéstörténeti eredménye. Viszont Erdély francziás kultúrájának beszivárgásáról nem nyerünk ezután sem eléggé világos képet. A könyv legnagyobb részét természetesen a bécsi központ kisugárzása: Mária Terézia francziás kultúrpolitikájának ezerféle megnyilvánulása tölti be. S ez Baranyai könyvének másik nagy eredménye: sikerült az eddig szétszórta adatokból oly képet nyújtania, mely egységesnek látszik s melynek minden egyes mozaikdarabja külön-külön jobban is kidolgozható. Legtöbb fejezetet foglal el a nyelvtanítás kérdése, mert a különféle iskolák a központi szervnek, az udvarnak a francziás kultúrát szertevívó véredényei. A francia és magyar jezsuiták itt az oroszlánrész, kik a Theresianumban és Nagyszombatban nevelték a serdülő magyar arisztokrata-ifjúságot. Baranyai könyvének nem utolsó érdeme kellemes formája. Könyve igen sok helyen hajlik a bibliographikus kutatások felé és mégis mindig könnyen olvasható. Formája: az apró fejezetekre való eldarabolás bizonyos egyéni külsőt ad könyvének, azonban hiányzik, sajnos, az összefoglalás, az áttekintés. Valami belső formaosztón sughatta a szerzőnek, hogy Martinovics irodalmi munkásságával zárja könyvét. Valóban, a francia gondolat Martinovicsban robbant ki forradalmi tétté az 1790-iki országgyűlés végső akkordjaképen s ezen az országgyűlésen a francia felvilágosulás eszméi kerestek maguknak érvényesülést magyar földön. De ez már az eszmék harca s ez már átlépi Baranyai könyvének kereteit. Még egy öröndetes összehasonlításra is ad alkalmat e könyv. Megelégedetten állapíthatja meg az olvasó, mennyit haladt az irodalomtörténeti kutatás módszeresség és kritika szempontjából Kont Ignác óta. Ott egy *a priori* feltevésre épített adathalmaz, itt egy analitikus művelődéstörténeti kép, melybe minden adat a saját történeti értékével illeszkedik be.

ECKHARDT SÁNDOR.

Neophilologus VI. Jahrg. IV. Lieferung. Leipzig, 1921.

A folyóirat 282—286. lapjain A. C. Beets—Damsté behatón ismer-teti s nagy elismeréssel szól *Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon* cz. könyvéről. Itt említjük mint örvendetes jelen-séget, hogy a *Neue Zürcher Zeitung* (1920. okt. 5.) «Geistige Beziehungen zwischen Ungarn und der Schweiz» czímen külön tárczában foglalko-zott e magyar nyelven írt munkának a svájci történelem számára levonható tanulságaival; a *Journal de Genève* (1920. jun. 8.) és a *Gazette de Lausanne* (1920. aug. 9.) hosszabb czikkben számol be e könyv kapcsán a magyar református műveltség francia-svájci vonatkozásairól. A *Semaine Religieuse* (1920. aug.) is behatón ismerteti a könyvműveltségtörténeti eredményeit: «livre intéressant, fruit de sérieuses recherches», egy «fer-vent patriote hongrois» munkája.

Eine gereimte altfranzösische-veronesische Fassung der Legende der heil. Katharina von Alexandrien. Mit Einleitung, sprachlicher Untersuchung zum erstenmale herausgegeben von H. Breuer. Halle, 1919. (Beihefte zur Zeit-schrift für rom. Philologie, Heft 53.)

Az előttünk fekvő ó-francia legenda-ról, mely egy olasz feldolgozás párhuzamos részletével együtt a *Conversio* eddig legrégibb előadását őrzi, Knust, Mussafia, Varnhagen, Gröber, Manger tanulmányaiban szinte bosszantó a sok merész feltevés és ráfogás, a mi persze megmagyaráz-ható, ha tekintetbe vesszük, hogy e szerzők Mussafia kivételével az ó-fran-czia legendát csupán a Knust-közölte sovány kivonathól ismerték. A szö-veg közlésével természetesen felmerül a kérdés, vajjon megállják-e még helyüket a róla vitatott vélemények. Itt természetesen minket csak az ó-francia és olasz szöveg egymástól való függésének kérdése érdekel, a mennyiben ez a Katalin-legenda magyar irodalmában már szóba került. *Katona Lajos* Varnhagen-nel szemben Mussafia feltevését tartotta lehetsé-gesnek, mely az ó-francia szövegben látja a forrást. Ezúttal tekintetbe kell vennünk Varnhagen azon megállapítását, mely szerint az olasz szö-veg Passioja sok eseményrészletben nem magyarázható kizárólag a Vulgata-ból és a *Legenda Aurea*-ból; az eltérések javarésze, a mennyire Breuer szö-vegközléséből megállapíthattuk, az ó-francia legendára mutatnak. Az in-stantiæ affirmativæ és negative tehát e tekintetben megerősítik Mussafia és Katona feltevését. Ugyanezt bizonyítják a kiadásban a «Glossar» ez-alatt felsorolt nyelvészeti adatok, melyek jórésze ismétlődik az olasz elő-adás megfelelő helyén; e jelenség természetesen nem magyarázható pusztán a közös veronai eredettel, hanem az ó-francia nyelvnek az olaszra való általános hatásával. Az ugyanitt összegyűjtött latinizmusok pedig logikai erővel visznek Katona egy másik vélekedésének megerősítésére, hogy t. i. az ó-francia legenda író latin forrásból merített. Mindezek rész-letesebb beigazolását a kiadótól vártuk, a kinek egyetlen gondja, úgy lát-szik, pusztán nyelvészeti igények kielégítése volt. h. f.

H. A. C. Beets—Damsté: *Magyaarsche Taal — Magyaarsche Letter-kunde.* Különlenyomat az Oosthoek Encyclopædie-ből 1921. 902 906 l.

Ungarische Jahrbücher. Herausgegeben von Robert Gragger. Band I. Heft 3. Berlin und Leipzig, 1921. 175—266 l.

A füzet tartalmából kiemeljük a következő philologiai vonatkozású értekezéseket: *Zoltán Gombocz: Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage, Alexander Takáts: Ungarische und türkische Berufsschreiber im 16. u. 17. Jahrhundert, Béla Zolnai: Ungarische Literatur. 1906—1921.* A kisebb közlemények rovatában olvassuk: *Wilhelm Tolnai: Das grosse Wörterbuch der ungarischen Sprache, Georg Király: Deutsche Sagen und Schwänke in einem ungarischen Teufelsbuche* és Gragger Róbert ismer-tetését *Emil Jacobs: Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel* 1919. cz. értékes magyar vonatkozású művéről. A folyóirat egyévi előfizetési ára 24 márka.

Gragger, Robert: Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin herausgegeben von R. Gragger. I, 2. Verein wissenschaftlicher Verleger. Berlin - Leipzig, 1921. 8-r. 56 l.

E hasznos tanulmány a magyar könyvtárak régi német kéziratairól tájékoztatja a német philologusokat és mintegy izelítőül behatóbban ismerteti néhányat a hazai kfn. kéziratokból. Itt találjuk a következő hazai kéziratok első beható leírását és szövegkritikai értékelését: *Konrad von Fussesbrunnen: Kindheit Jesu* (Kalocsa), *Bruder Philipp: Marienleben* (N. Múz.), *Lied von den sieben Tageszeiten* (Kalocsa), *Wirt von Gravenberg* (Wigalois (N. Múz.), *Stricker* Nagy Károlyról szóló költeménye (N. Múz.), *Väterbuch* (Akad., *Hadamar von Laber: Jagd* (Gyulafehérvár). Ez csak néhány kézirat a sok közül, mely magyar könyvtárakban meghúzódva mindeddig elkerülte a középfelnémet irodalommal foglalkozó philologusok figyelmét. Számuk könnyen szaporítható volna, a lajstromozott kéziratok közül különösen a németújvári ferenczrendi kolostornak német kéziratai jelentősen értékes gyarapodást a középfelnémet irodalom számára. *th.*

Dr. Hanuy Ferencz: Alapostoli kánongyűjtemények az első három századból. Kny. a Religio 1921-i évf.-ból. Budapest (Stephanenum-ny.) 1922.

**Kirdly György: A magyar ősköltészet.* Ethika-könyvtár. Budapest, 1921. 8-r. 136 l.

Középkori magyar verseink. Szerkesztette Horváth Cyrill (Régi Magyar Költők Tára. I. k.). A M. T. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága. Második, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1921. 8-r. 531 l.

Az előttünk fekvő könyv a RMKT. első kötetének új kiadása, de olyan új kiadás, melyet méltán lehet önálló műnek mondani. Középkori verseinknek Szilády-féle kiadása ugyan maradandó becsű munkának készült, s hogy Horváth szövegközlése mégis nagy hiányt pótol mellette, az a tudomány fejlődéséből következik. A tapasztalat beigazolta, hogy négyszáz éves nyelv- és irodalmi reliquiáknak modern szövegközlésben nem sok hasznát látja a tudomány. A kutatás számos emléket ejtett el azóta, melyek középkori tisztességre pályáztak, viszont nem egyet vetett napfényre, melyek a Szilády-féle corpus bővülését jelentik. Az első kiadás idejében e versek csupán nyelvemlék-számba mentek, ennél fogva a publicatio is a nyelvtörténeti mozzanatok kiemelését tartotta főczéljának a jegyzetekben s így kevésbé szolgálta az irodalomtörténeti értékelést. E szempontok szerint sikeresen egyenlíti ki a Horváth-féle kiadás a Sziládyénak fogyatkozásait. A siker hangsúlyozásakor nagy tárgyszeretetéért és főképp széleskörű irodalmi ismeretéért adózunk elismeréssel a kiadónak. Horváth, az ő átható, tudós penetrációjával majdnem minden emlékebe tud új, eredeti felfogást belevinni, s ettől új lesz az is, a mi réginek, ismertnek látszott. Még ott is, a hol nem hivatkozhatik saját kutatása eredményeire, hanem másokéit kénytelen felhasználni, forrásaival szemben mindig érvényesülő kritikai éleslátása becsessé teszik tanulmányait. Am e jelességek mellett árny nélkül sem lehet el ilyen nagy munka. A gyűjtemény a néhány világi éneknek az egyháziaktól való elválasztásán kívül mellőz minden csoportosítást, mely különben nemcsak módszertani követelmény, hanem főfeltétele bizonyos dolgok helyes méltatásának, sőt még a könyv használhatósága szempontjából sem mellőzhető. A kísérő jegyzetek megkülönböztetve járulnak az egyes szövegekhez. Ezek miatt a könyvet épen nem mondhatjuk áttekinthetőnek. A mi magát a corpust illeti, kb. harmincz darabbal mutat bővülést a Szilády-féle gyűjteménnyel szemben. E többletből kétségkívül Telegdi, Bornemissza versei és a *Cantus Catholici* egy éneke (56—70. sz.) lenne a legértékesebb, ha Horváthnak róluk vitatott véleménye minden kétséget kizáró módon beigazolást nyerne. Ez emlékekkel ugyanis a régi magyar költészet fejlettebbnek és verselés szempontjából is művészebbnek bizonyulna s velők a középkori lyra úgy kapcsolódna a későbbibe, hogy a kettő között megvolna a természetes átmenet. Am ezen

általánosabb érdekű eredményt, legalább egyelőre, fenntartással kell fogadnunk Horváth könyvében, mert ha e darabok egyikéről-másikáról, vagy egyes részleteiről be is bizonyult a középkori eredet, még mindig felelet nélkül marad a könyvben az előbbinél sokkal fontosabb kérdés, vajjon a XV. század végéről s a következőnek közepéből fennmaradt verseknek már ugyanez a formájuk volt-e a középkorban is. E kérdés eldöntése nélkül nincs helye a corpusban a 50—70. számú daraboknak. A kisérő szövegekre is volna megjegyzésünk. A jegyzetek általában két kérdéssel foglalkoznak, jelesül emlékeink versalakjainak problémájával és énekertermészetével. Bogozgatásukra ötletes elveket talál Horváth (40—44. l. és 44—45. l.), melyek értékét persze alkalmazhatóságuk mértékéből lehetne megítélnünk. Az Előszó mellőzi e mérték megállapítását, pedig az irodalomtörténet esetleg fontos következtetéseket vonhatott volna belőle. Mivel a jegyzetek e tekintetben is csupán az egyes darabok körül felmerült gondolatokat nyújtják, általános érdek szempontjából nem mondhatjuk véglegesen megoldottnak e problémákat. Az anyag túltengését s a tárgyalásnak, hogy úgy mondjam plethoráját, a régi emlékeink iránt való nagy szeretet okozta, melynek megnyilatkozása Horváth könyve. Fődolog, hogy a könyvből nem maradt ki semmi, a mi valóban fontos, minden a legnagyobb bibliographiai pontossággal van benne felsorolva s adatai valóban megbízhatók.

HOLIK FLÓRIS.

Nagy József: A filozófia története. Budapest, 1921. A Pantheon irodalmi intézet r.-t. kiadása. 324 l.

Valamint a filozófiának első problémája az, hogy mi a filozófia, épúgy a bölcsellettörténet első kérdése is abban áll: mi a filozófia története, — hogyan kell föllogni a filozófiai rendszerek tarka sokaságát, szüntelen egymásrakövetkezését? Van-e valamiféle *lóγος*, valamelyes értelmi rend a rendszerek szűnni nem akaró egymásutánjában? Vagy teljesen ötletszerű és csak viszonylagos értékű egyik filozófiai világkép a másikkal szemben? Mi a filozófiatörténet belső törvénye? Tudjuk, hogy a filozófiatörténetet háromféleképp lehet fölfogni. Az első, hogy úgy mondjuk plebejus fölfogás (melyhez a közvélemény sokszor nagyon közel jár) azt tartja, hogy a bölcselleti rendszerek egymásutánja teljesen esetleges, s magukban az egyes filozófiai világképekben sincs több pusztán viszonylagos értéknél. Ezek szerint a filozófia története: az emberi tévedések (vagy jobb esetben: vélekedések) tárháza. — Ezen fölfogásmóddal homlok-egyenest ellenkező a Hegel végletesen-logikus elmélete: a filozófiai rendszerek egymásutánjában szigorú logikai rend uralkodik, az egyes rendszerek egy láthatatlan, de annál biztosabb erővel működő cél felé öntudatlanul sorba illeszkednek s egymást célszerűen kiegészítik. Míg az előbbi fölfogás szerint a filozófia nem „fejlődik”, — semmi végső cél nem vezet a történelmen keresztül haladó ingatag lépteit: addig Hegel értelmében megvan a cél, t. i. magának Hegelnek „abszolút bölcsellete”, mely után már semmi új mozzanat nem következhetik. A harmadik fölfogás Windelband álláspontján indul s abban áll, hogy a filozófiai rendszereket mintegy eredezetve kell megértenünk; vagyis úgy kell tekintenünk őket, mint egy-egy kor szellemének, világfölfogásának keresztmetszetét; — „a filozófia története az a folyamat, melyben az európai emberiség bizonyos problémák átgondolása segítségével élet- és világfölfogásának tudományos alakban ad kifejezést” (6. l.). — Szerzőnk ezen szavaival a saját álláspontját is jelezte s ebből az állásfoglalásból már előre láthatjuk, mit nyújt *Nagy József* filozófiatörténete. Először is bizonyos, hogy ezen állásponton a filozófia vagy *világ-nézetté* szélesül, vagy legalább is nagyon közel jár ahhoz, a mit a „korok szellemének” tartunk. Valóban, a kitűnő szerző ily széles alapon fogja föl feladatát s valóságos *szellemtörténetet* nyújt, a mi (nem tekintve most azt az elvi és elméleti kérdést: miben különbözik a bölcsellet fogalma a világnézettétől) nagyon érdekessé teszi művét. E szellemtörténet nemcsak a szorosan vett filozófusok történetírására szorítkozik tehát, hanem teki-

tettel van az egyes tudományoknak a filozófiával való összefüggésére s az emberi szellem általános fejlődési állapotaira. Ebből a fölfogásból származtak a görög léleknek (7. l.), a hellenizmus korszellemének (89. l.), s az újkori léleknek (171. l.) finom s a lényeket eltaláló rajzai, vagy az ilyen fejezetek: a vallás és filozófia kapcsolódása a hellenizmusban (100. l.), az újkori tudományok kezdetei (195. l.) stb. — Viszont azonban nem lehet tagadni, hogy ugyancsak a filozófia mibenlétének iylétén Windelband-féle fölfogása bizonyos *relativisztikus* ízt ad a bölcsellettörténetnek. Ily fölfogás mellett a filozófiatörténet földadata valóban nem lesz más, mint a színészeté Hamlet szavai szerint: tükröt tartani a természetnek. Nagy József filozófiatörténete is tükröz, — hű tükröz ugyan, de mi szeretnénk volna, ha *több kritikával* tükrözi az egyes filozófusokat (pl. Descartes-t, Kantot bizonyos hideg magaslatról ismerteti, bírálat nélkül. Descartesnál külön is fölemlitem ezt a pontosabbá teendő mondatot: «Nem csoda tehát, ha Isten Descartes szemében is, akárcsak a skolasztikában, mint existentia a végtelen substantia s mint essentia, a teljes ismeret, igazság», 207. l.). — Egy másik, nagyon kellemesen érintő vonása szerzőnek az a *sok helyes értékelés*, mely a filozófia-történet alapos ismeretéből fakad: részint a szerzők (fontes) ismeretéből, részint pedig a filozófia-történet aprólékos munkájának gondos értékesítéséből. Ilyen modern tudományos álláspont látszik meg *Aristotelesnek és a skolasztikus bölcselőknek* kellő méltatásában; abban, hogy *Bacon-t* a kellő helyére állítja (nem az újkori filozófia egyik kezdője, hanem utolsó tagja a reneszánsz természetbölcselői sorozatának); hogy *Pascal-t* is fölveszi a filozófia-történetbe; hogy igen sok finom szempont szövődik bele szinte észrevétlenül az egyes részletekbe (pl. a megismerés: okozás-e vagy érvénykérdés, Descartesnál, másoknál; szent Ágostonnál már viszont éppen ebből a szempontból ered egy téves vélemény: «a logicum az ontologicummal olvad egybe», 113. l.). — Néhány hiányra azonban éppen akkor kell rámutatnunk, mikor Nagy József könyvének helyes értékelését dicsérjük. Ilyen hiánynak tartjuk azt, hogy a középkori bölcsélet *universalia-vitájt* elnagyolva ismerteti; itt differenciáltabbnak kellene lennie, olyanformán, mint Kantnál. Hiány, hogy *Pascal* alapvető művének, az apologiának lényegét nem tünteti föl világosan (általában az, hogy egy filozófia-történet mikép tárgyalja Pascalt, a legfinomabb ismertetőjele az illető fölfogásbeli mélységének és megkülönböztető erejének). *Descartes*-nál, a már említett mozzanatokon kívül, hiányzik a kételkedés indító-okainak föltárása (enélkül a kételkedés érthetetlen), valamint sok újkori filozófus rendszerének legalább egy szóval történő rövid kritikája (Hume, Kant, Bergson). Dante a *közömbösek*et a pokol előtornáczába helyezte; a filozófia-történetírók között Nagy Józsefnek inkább a Purgatorio-ban szánnánk helyet: egy *második kiadás*, reméljük, megtisztult alakban fogja tartalmazni az első kiadás értékeit. Még csak egy *formai* megjegyzést szeretnénk az eddigi, *tartalomra* vonatkozó észrevételeinkhez fűzni. Jobb, gondosabb, pontokba szedettebb filozófiaírátszűrést szeretnénk volna az egész műben. Jelen alakjában nem teszi eléggé kikristályosodott műnek a benyomását. (Talán megvilágítja egy példa, mire célzunk. Baconnál pl. előre lehet bocsájtani, hogy bölcselete a következő három pontban tekinthető át: a) a tudás céljai (regnum hominis, interpretatio naturæ); — b) ehhez nem vezetnek el az eddigi gondolkodás eszközei (kritika: szillogismus, — idola-tan); — c) melyek a célravezető eszközök: indukción. — Mindezek a megjegyzések azonban nem rontják le annak a végső egyetemes benyomásnak értékét, melyet a mű olvasásából merítettünk, s melylyel befejezzük ezt a futólagos ismertetést: Nagy József bölcsellettörténete igazi nyeresége a magyar irodalomnak; Domanovszky és Pekár kezdetleges művei után igazi színvonalon álló munka.

VÁRKONYI HILDEBRAND.

Ἀνισοταίμων ἀρχὴ Κόλος Οὐγγρία· ἀλλ' ὁλόκληρος
Ταῖς μακίαιον νήσοις Οὐγγρία ἰσόμορος.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög, latin, keleti philologia.

ἀριστὸν Aristotelesnél 75—78
 ἀρχὴν; (Δ 113) 55
 almafakultusz 107
 áldozat, görög-római 131 kk.
 Állatmese 53
 ἀνάγκη στήναι Aristotelesnél 12, 82
 Aristophanes 52
 Aristoteles Metaphysikájának mód-
 szere 10—18, 75—83; De anima 16;
 Physika 15
 ἄστυ 4 k.
 Athen 5 kk.
 Athen és Spárta 72 kk.
 Ἀττικοὶ-Ἀθηναῖοι 5
 Buddha 45
 Dion 130
 εἶλωτες; 6, 66
 Eitrem 131 kk.
 ἐντελέχεια 16
 Goldziher 124
 hindu dráma 47
 Ilias 111 kk.
 κίνησις Aristotelesnél 10—18
 Kleisthenes reformja 2 kk.
 κλῆρος 1
 Λακεδαιμόνιοι-Σπαρτιάται 68
 Mithras-kultusz 130 k.
 művészettan Aristotelesnél 81
 ναυκρατία 3
 néprajz, antik 52
 οὐσία Aristotelesnél 78—83
 Ovidius 53
 περίοικοι 66 k.
 Platon 48—52; Timaios 108;
 Phaidros 130; elemek, szabályos
 testek 109
 πόλις és χώρα 6, 8
 polis fogalma 1—9, 65—74
 principatus-dominatus 110 k.
 πρώτη φιλοσοφία 14
 Solon 3, 7
 Sophokles 53,
 synoikismos 8, 65
 szövetséges állam, görög 74
 törzsszerkezet lakon 70
 τὸ τί ἦν εἶναι 80
 voluntarismus Aristotelesnél 13
 φυλαί 71
 φύσις 15, 18
 χώρα πολιτική; 65, 67
 ὥβαι 71

II. Modern philologia.

Arany János 126—127
 Bajza József 86—89
 Batsáni János 37
 Bayle 95—97
 Bessenyei György 19—34
 Conrart Valentin 92—93
 Csaplovich György 88—89
 Csátó Pál 128
 Dugonics András 38
 Darwin 87
 De Lambert 128
 Edvi Illés 37
 Eötvös József 57
 Feszler J. Antal 59
 Gaál György 59
 Goethe 59, 90
 Goldziher Ignác 124
 Grimmarest 103
 Haraszi Gyula 122
 Herder 35—39, 83—90
 Hobbes 19—23
 Horváth István 84
 Kármán József 58
 Katona Lajos 58
 Kazinczy Ferencz 38, 59
 Kis János 38
 Kisfaludy Károly 58, 86
 Kisfaludy Sándor 87
 Kölcsény Ferencz 84—86
 Leibniz 103
 Lemouton 129
 Le Pays 93
 Locke 22—23
 Mikes 39—43, 90—104
 Montesquieu 27—29
 Oláh Miklós 36
 Pézeli József 41
 Puffendorf 19, 26
 Pulszky Ferencz 85
 Puget de la Serre 102
 Richelet 98—102
 Riedl Frigyes 124
 Rousseau 20—24
 Schlötzer 26
 Sévigné Mme 41—43, 94—104
 Széchenyi István 87
 Teleki József 37
 Temesvári Pelbárt 57
 Thaly Kálmán 126
 Voltaire 25—27
 Vörösmarty Mihály 86

ÚJ KÖNYVEK

Bartók József
Magyar fabulák

Beöthy Zsolt előszavával

Ára 100 korona

Őszi esték

Rákosi Jenő előszavával

Ára 140 korona

Dante pokla

A Divina Commedia első része

Fordította Radó Antal

Ára füzve 120 kor., kötve 140 kor.

Tormay Cécile
Emberek a kövek között

Hatodik kiadás

Ára 100 korona

Ráth-Végh István
Októberi rózsza

Ára 140 korona.

Drasche-Lázár Alfréd

Tied az élet

Ára 200 korona.

Schöpflin Aladár

Mossóczy Pál szép nyara

Ára 70 korona.

Szemere György

Egy falusi kisasszony története

Ára 80 korona

Tersánszky J. Jenő
A két zöld ász

Buzikán Mátyás,
a hamiskártyás emlékiratai

Ára 130 korona

Magyar Könyvtár

969—972. sz. Anthony Hope

Thistletonék hercegnője

Fordította Adorján Sándor

Ára 16 korona

973—976. sz. Dickens

A kosztosház

Fordította Palmer Kálmánné

Ára 16 korona

977—982. sz. Gobineau

A Renaissance. ★ Michel Angelo

Fordította Székely István

Ára 24 korona

Külföldi Regényírók

Honoré de Balzac

A házaseset fiziológiája

Fordította Benedek Marcell

Ára kötve 200 korona

Gustave Flaubert

Bouvard és Pécuchet

Fordította Benedek Marcell

Ára kötve 160 korona

Braun Lilly

A marquisnő szere'mes levelei

Fordította Schöpflin Aladár

Ára kötve 170 korona

Megrendelhetők:

LAMPEL R. (Wodianer F. és Fiai) könyvkereskedésében

Budapest, VI., Andrassy-út 21. és minden könyvkereskedésben

Kultura és Tudomány

A modern tudomány
nagy gondolkodóinak és kutatóinak
művei és eszméi.

1. **Széchenyi** eszmevilága I.
2. **Slaby—Kreuzer.** A szikratáviró.
- 3-4. **Bölsche.** A természettudomány I—II.
5. **Kant-breviarium.**
6. **Lhotzky.** Az emberiség jövője.
7. **Hobson.** A vagyon tudománya.
8. **Palante.** A szociológia vázlata.
9. **Le Bon.** A tömegek lélektana.
10. **Rodin** beszélgetései a művészetről.
11. **Bergson** filozófiája.
12. **Széchenyi** eszmevilága II.
13. **Strachey.** A francia irod. főirányai.
14. **Arrhenius.** A világegyetem élete.
15. **Lenhossék.** Az ember helye a természetben.
16. **Eucken.** Az élet értelme és értéke.
17. **Bury.** A gondolatszabadság története.
18. **Jerusalem.** Bevezetés a filozófiába.
19. **Pollard.** Anglia története.
20. **Croce.** Az esztétika alapelemei.
21. **Durkheim.** A szociológia módszere.
22. **Geréb.** A római kultura.
23. **Enyvvári.** Filozófiai szótár.
24. **Balanyi.** Világpolitika.
25. **Faguet.** A kontárság.
26. **Molnár.** Az európai zene története 1750-ig.
27. **Schopenhauer** Kantról.
28. **Balanyi.** A Balkán-probléma fejlődése.
29. **Le Bon.** Múlt és jövő.
30. **George.** Munka, hit és föld.
31. **Benedek.** A modern világirodalom. 1800-1920.
32. **Emerson.** Természet, ember, társadalom.
33. **Voinovich.** Regényírók.
34. **Wundt.** Bevezetés a pszihológiába.
35. **Geréb.** A görög szellem Európa kulturájában.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1921

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vörmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

HORNÁNSZKY GYULA: A polis fogalma (II.)	1
PAULER ÁKOS: Aristoteles Metaphysikájának módszeréről (II.)	10
ECKHÁRDY SÁNDOR: Bessenyei és a francia gondolat (III.)	19
PUKÁNSZKY BÉLA: Herder értelme a magyarsághoz	35
ZOLNAI BÉLA: Mikes és a francia szellemi élet	39

HAZAI IRODALOM.

Shakespeare szonettjei fordította Szabó Lőrincz. HEINRICH GUSZTÁV	43
Schmidt József: Buddha élete, tana, egyháza. LAJTI ISTVÁN	45
Zigány Árpád: A hindu dráma. BÖHM DEZSŐ	47

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff: Platon. KERÉNYI KÁROLY	48
Ludwig Radermacher: Beiträge zur Volkskunde aus dem Gebiet der Antike.	
LAJTI ISTVÁN	52
A. Heisenberg: Neugriechenland. MORAVCSIK GYULA	53

VEGYESEK.

Görög auctorokból. II. FÖRSTER AURÉL	55
Temesvári Pelbárt irodalmi hatásához. HOLIK FLÓRIS	57
Curtius és Eötvös „Falu jegyzője”. bgh.	57
Új könyvek	57
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	60

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Évi tagdíj **20 korona**. Előfizetési ára **60 korona**. Egy füzet ára **6 korona**.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, *dr. Császár Ernő*-höz (Budapest, VI., Felső erdősor 1.) intézendők.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Új könyvek

PETŐFI ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadja

VOINOVICH GÉZA

A Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-Társaság és a Petőfi-Társaság tagja

Két kötet

Ára füzve 480 korona, kötve 640 korona

Készült még 50 számozott példány

Amateur félbörkötésben ára 2000 korona

BÁRD MIKLÓS
VEZEKLÉS

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Ára 100 korona

RADÓ ANTAL
A MAGYAR RÍM

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Ára 100 korona

HEINRICH GUSZTÁV
AZ ÁRGIRUS-MESE

Olcso Könyvtár 2014–2018. sz.

Ára 10 korona

MAUKSCH KORNÉLIA
MIKSZÁTH KÁLMÁN RÓL

Olcso Könyvtár 2019–2025. sz.

Ára 14 korona

PRUZSINSZKY PÁL
FRANKLIN BENJÁMIN ÖNÉLETRAJZA

Ára 58 korona

Kultura és Tudomány

A modern tudomány
nagy gondolkodóinak és kutatóinak
művei és eszméi.

1. **Széchenyi** eszmevilága I.
2. **Slaby—Kreuzer**. A szikratáviró.
- 3-4. **Bölsche**. A természettudomány I—II.
5. **Kant-breviarium**.
6. **Lhotzky**. Az emberiség jövője.
7. **Hobson**. A vagyon tudománya.
8. **Palante**. A szociológia vázlata.
9. **Le Bon**. A tömegek lélektana.
10. **Rodin** beszélgetései a művészetről.
11. **Bergson** filozófiája.
12. **Széchenyi** eszmevilága II.
13. **Strachey**. A francia irod. főirányai.
14. **Arrhenius**. A világegyetem élete.
15. **Lenhossék**. Az ember helye a természetben.
16. **Eucken**. Az élet értelme és értéke.
17. **Bury**. A gondolatszabadság története.
18. **Jerusalem**. Bevezetés a filozófiába.
19. **Pollard**. Anglia története.
20. **Croce**. Az esztétika alapelemei.
21. **Durkheim**. A szociológia módszere.
22. **Geréb**. A római kultúra.
23. **Enyvvári**. Filozófiai szótár.
24. **Balanyi**. Világpolitika.
25. **Faguet**. A kontárság.
26. **Molnár**. Az európai zene története 1750-ig.
27. **Schopenhauer** Kantról.
28. **Balanyi**. A Balkán-probléma fejlődése.
29. **Le Bon**. Múlt és jövő.
30. **George**. Munka, hit és föld.
31. **Benedek**. A modern világirodalom. 1800-1920.
32. **Emerson**. Természet, ember, társadalom.
33. **Voinovich**. Regényírók.
34. **Wundt**. Bevezetés a pszichológiába.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1921.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** czímére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) elentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

HORNÁNSZKY GYULA: A polis fogalma (III.)	65
PAULER ÁKOS: Aristoteles Metaphysikájának módszeréről (III.)	75
PUKÁNSZKY BÉLA: Herder értelme a magyarsághoz (II.)	83
ZOLNAI BÉLA: Mikes és a francia szellemi élet (II.)	90

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Ludwig Tieck: Das Buch über Shakespeare. HEINRICH GUSZTÁV	105
J. R. Harris: Origin and meaning of apple-cults. LAJTI ISTVÁN	107
Eva Sachs: Die fünf platonischen Körper. KERÉNYI KÁROLY	108
Dr. Otto Th. Schulz: Von Principat zum Dominat. FINÁLY GÁBOR	110
Eugen Petersen: Homer's Zorn des Achilleus und der Homeriden Ilias. — Adolf Lörcher: Wie, wo, wann ist die Ilias entstanden? KERÉNYI KÁROLY	111

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLVI. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd. HEINRICH GUSZTÁV	114
II. Titkári jelentés. PAPP FERENCZ	116
III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	119
IV. Az 1921. márczius 9-iki választmányi ülés jegyzőkönyve	120
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	121

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság választmányi ülései	122
+ Haraszi Gyula: ECKHARDT SÁNDOR	122
+ Riedl Frigyes: NÉGYESY LÁSZLÓ	124
Goldziher Ignác 1850—1921 KMOŠKÓ MIHÁLY	124
Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez. TOLNAI VILMOS	126
Adalékok az angol nyelv térfoglalásához hazánkban 1848 előtt. FEST SÁNDOR	128
A viláfgogat. KERÉNYI KÁROLY	130
A görög-római áldozat kérdéséhez. MARÓT KÁROLY	131
Hibaigazítás	134
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	134
Név- és Tárgymutató	140

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Évi tagdíj **20 korona**. Előfizetési ára **60 korona**. Egy füzet ára **6 korona**.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, *dr. Császár Ernő*höz (Budapest, VI., Felső erdősor 1.) intézendők.